

УНИВЕРСИТЕТ ЗА НАЦИОНАЛНО И СВЕТОВНО СТОПАНСТВО

**ФАКУЛТЕТ “ИКОНОМИКА НА ИНФРАСТРУКТУРАТА”
КАТЕДРА “МЕДИИ И ОБЩЕСТВЕНИ КОМУНИКАЦИИ”**

МАЯ ГЕРГОВА БОЙЧЕВА

**Дискурсно конструиране на образа на България в англоезични
пътеписи (1900-2017)**

дисертационен труд

за присъждане на образователна и научна степен „Доктор” в направление 3.5.

“Обществени комуникации и информационни науки”, научна специалност

„Организация и управление извън сферата

на материалното производство (Медии и комуникации) ”

Научен ръководител:

доц. д-р Светла Владимирова Цанкова

София

2025

Съдържание	
Увод	3
Първа глава. Пътеписът като форма на създаване на медийна реалност	16
1. Медии и реалност	17
1.1.Пренасяне на значение и знание чрез медийния текст	20
1.2.Основни категории и понятия	22
1.3.Системен характер на медийния текст	31
1.4.Пътеписът в системата на медийните жанрове	38
1.5.Жанрови особености в пътеписа	44
2. Към комплексна изследователска методология	50
2.1. Дискурсивен анализ	50
2.2. Анализ на езиковите средства	61
2.3. Контент анализ	64
Втора глава. Представяне на издателствата и печатните медии	69
1. Изследователски подход към полето на културно производство	69
2. Англоезични издателства на пътеписи	74
2.1. Британски издателства	74
2.2. Американски издателства	102
Трета глава. Образът на България в англоезични пътеписи	123
1. Пътеписите в периода 1900-1919 г.: културни проекции на западния интервенционизъм и либерален ангажимент към България	125
2. Пътеписът между двете световни войни: импресионистично или аналитично портретуване на българското	148
3. България зад Желязната завеса 1945-1989: хегемония на дискурса на Източна Европа.	167
4. България след прехода (1990-2017): борба за завръщане (на балканисткия и източноевропейския дискурс)	199
Заклучение	230
Научни приноси	238
Списък с публикациите на автора по темата на дисертацията	240
Списък на таблиците и графиките	240
Библиография	241

Увод

В полето на културното производство на англоезичния свят пътеписът има запазено място. Пътеписецът изгражда разказ за своите пътешествия и го споделя с читателите, включвайки се в духовната общност от хора, които се интересуват от света, жадуват да опознаят нови култури и пространства. В споделянето се включва и издателят, който трябва да представи пътеписния текст на читателя. Като звено в цикъла на споделяне пътеписът най-напред информира читателя за географски места, както и най-общо за аспекти на социалната реалност, които читателят не познава. Наред с това пътеписът забавлява читателя, създава удоволствие от общуването със съдържание, което е богато както на много знания, така и на хумор, забавни интерпретации, емоционални откровения и др. Не бива да се забравя, че пътеписът сплотява автор и читатели около утвърдено разбиране за устройството на света, т.е. споделят се не просто преживявания, а светоглед, тълкуване на мястото, което те (автор и читатели) заемат в голямата картина на живота. И накрая, пътеписът утвърждава и предава във времето типове социално взаимодействие, осигуряващи приемственост на общата култура на автор и аудитория. Писането, публикуването и четенето на пътеписи е съзнателно предприемано символно социално взаимодействие, постигано чрез предаването и приемането на послания, носещи смисъл, разпознаваем за участниците в комуникацията.

Настоящото изследване разглежда функционалността на пътеписа в тясна връзка с комплексния характер на медиите като социален фактор. Застъпва се възгледът, че анализът на пътеписа като медиен продукт, трансфериращ, но и пораждащ смисли, трябва да бъде разположен в полето на културологичния подход в медиазнанието. Това предполага интерпретация на смислите на медийния продукт в тясна връзка със социалния контекст на неговото възникване.

Тръгвайки от разбирането, че пътеписът функционира като елемент от широк комуникационен поток по теми от зададения дневен ред в обществото, с настоящия проект проследявам как англоезични пътеписи за България конструират образа на българското за англоезичния читател и с какви политически употреби е свързан този конструктор. Предлагаият дисертационен труд се насочва към промяната на оптиката, през която външният поглед наблюдава и тълкува България, местейки се от политически-обусловеното към културно-обусловеното и обратно, предпоставяйки по този начин

динамичния характер на образа на България в дългосрочен план и устойчивостта на този образ в краткосрочен план.

Актуалността на това изследване се предопределя от динамиката на българското общностно настояще. То е белязано от бурни процеси на интеграция и дезинтеграция, в които въпросите „Кои сме ние?“, „Какви са другите?“, „Как другите гледат на нас?“ имат непреходна актуалност. В настоящата Европа с разпадащи се и новосформиращи се блокове, с променящи се граници на европейското, България и българите се вълнуват живо от темите за идентичността, идентификацията и себеидентификацията. Редица наши учени пишат с тревога за порочното уеднаквяване на света под диктата на глобализационните процеси. Професор Ивайло Христов изтъква, че „глобализмът обслужва у нас чужди геополитически интереси, а налагането му като идеал на младите хора ще доведе до окончателно изтриване на родолюбивите чувства и окончателен срыв на националното съзнание и самосъзнание“ (Христов, 2011:19). Развихрят се отродителни процеси, българинът се отчуждава от българщината, от идеалите и плодовете на усилията на своите предци. „Ясно е, че крайната цел на тази политика е духовното обезличаване и омаломощаване на нашия народ, подмяната на националното му самосъзнание с „европейско“ и „световно“, т.е. с космополитно“ (Христов, 2011:19). В разрез с това мнение други автори посочват, че до неотдавна „живяхме в относително затворен обществен строй, в който културното разнообразие не беше приоритет и чиято идеология пледираше и действаше изключително в посока съхраняване на национално-самобитното в идентичността на българската общност“ (Бойчева, 2021:6). Отварянето на границите в пряк и преносен смисъл насочи по-интензивно вниманието на света към България, но и породи самосъхранителни тенденции, противодействащи на глобализационната унификация и на наложилите се мултикултурни модели в европейските общества. България битува в един доста пъстър свят, в който миграционните процеси, неотдашната пандемия, демографската криза, вълните от политически кризи подклаждат страх и напрежение и допринасят за обострянето на явления като ксенофобия, расизъм, стигматизиране на чуждия.

За съпротивата срещу унификационните процеси говори и професор Любомир Стойков, който определя идеята за единна глобална култура като утопия, която отрича „самата същност на културния феномен, предполагащ както „единство в многообразието“, така и „многообразие в единството“ (Стойков, 2006:96). Професор Стойков изтъква, че натискът на глобализацията засилва културната фрагментация, множат се „малките културни светове“.

Настоящото изследване отчита динамиката на глобализационните процеси, както и съпротивата на „малкия“ културен свят на българина. Българинът беше набеязан като лесна мишена за западната материална култура още преди началото на „прехода“, затова навлизането на чуждия бизнес беше посрещнато като избавление от лишенията на социализма. Не по-малко възприемчив е той и към западната популярна култура, отново заради десетилетията културна изолация зад „Желязната завеса“. Колкото повече безпрепятствено се налага хегемонията на западната култура в българското пространство, толкова по-належащ е въпросът какво ни прави такива, каквито сме. Ако леко перифразираме Юнг, светът ще ни попита кои сме ние, и, ако ние не знаем, светът ще ни го каже. Точно както ни го казва Джордж Бърнард Шоу в „Оръжията и човекът“, а Джон Малкович държи да ни го напомни.

През последните трийсет години в Англия и САЩ бяха публикувани художествени творби с явни и неявни препратки към България и с поразително сходство в подбора на лайтмотиви – тиранията и мизерията на социалистическия начин на живот, корупцията във властта, нищожността на обикновения човек, безизходицата на различния. Такива са романът на Джулиън Барнс „Бодливо свинче“ (1992), бестселърите на Таймс, написани от Елизабет Костова „Историкът“ (2005) и „Земя на сенки“ (2017), романът на Рана Дасгупта „Соло“ (2009), разказите на Синтия Морисън Фьол „Cold Snap: Bulgarian Stories“ (2010), новелата на Гарт Грийнуел „Митко“ (2011), както и неговите романи „Каквото ти принадлежи“ (2020) и „Cleanness“ (2020). Доминиращите лайтмотиви почти анулират всяка друга интерпретация на българското неотдавнашно минало. Възниква въпросът на какви спомени имат право живелите в социалистическа България. Ако се съди по успеха на пътеписите на Капка Касабова („Street Without a Name“ (2008) и „Border: a journey to the edge of Europe“ (2017), носител на много престижни награди), англоезичните издатели и читатели залагат на срещи с България, издържани в самоокайващ се пост-социалистически модус. Това впечатление се потвърждава и от съдържанието на списанието Вагабонд, излизащо на английски език и адресирано до англоезична публика от expats, живеещи в България. За техния вкус Вагабонд предлага разходки сред зловещите реликви на социализма, болезнени истории за екологични катастрофи, репресии и поругаване на личния свят. Нищо друго ли не се е случило през онези 45 години, които така или иначе ни бяха достатъчно? Моят отговор е: регламентирани са само спомени за зловещата страна на българския социализъм и селективна амнезия за всичко останало.

Настоящото изследване проблематизира нашата възприемчивост към такъв (себе)обругателен поглед към българското преди всичко, като изтъква, че привилегираният наратив, заложен в англоезични публикации, е резултат от сложни взаимодействия и обстоятелства в културното производство. Изследването търси баланс между зачитането на трайно специфичното в българската реалност, но и зачитането на поликултурния свят, в който живеем. То се противопоставя на едностранчиви интерпретации на българското, разглеждайки начините, по които в пътеписа се описват чужди срещи с нашето историческо наследство, и смислите, които му се приписват или отнемат. Установяването на многовариантност на смислите в диахрония, но едновариантност в синхронен план ще ни подтикне да обвържем тези означения не с изначална, неизменна българска същност, а с флуидни идентификационни процеси, чието начало е в сложното взаимодействие на групови и индивидуални социални актьори, преследващи определени интереси. Тези взаимодействия могат да бъдат експлицирани в пътеписната продукция за България, като се открие обстоятелството, че портретуването на българското не е базирано само на обективни наблюдения и съвсем не е непредубедено. В ход е прокарване на групови интереси – вътрешната група срещу външната, центъра срещу периферията, цивилизованото срещу варварското – чрез чертаене на разграничителни линии между българското и света на западния субект.

Още няколко фактора показват, че такова изследване на пътеписа е нужно. На първо място това е засиленият научен интерес към проблема за репрезентациите на българското в чуждата литература. В своя публикация от 2023 г. Александра Главанакова предлага критичен прочит на България през очите на американския читател, търсейки отговор на въпросите какви конфликти на идентичността се тематизират в американската художествена продукция и засягат конструирането на „Изтока“ и „Запада“, на Аз-а и Другия. „Как възприятието на трансатлантическата „другост“ подпомага дефинирането и изграждането на американското пространство на културна идентичност“ (Glavanakova, 2023). Главанакова работи с художествени текстове и нейният изследователски инструментариум е заимстван от сравнителното литературознание.

В подобна посока се разгръщат и изследванията на Людмила Костова. В „Tales of the Periphery: the Balkans in Nineteenth Century British Writing“ Костова ни припомня, че „Западът“ е автор на баналното определение за Балканите – „те са в Европа, но не са част от нея“. Тя разглежда Балканите като художествен географски топос и предупреждава, че този топос твърде лесно се поддава на класификации в релациите „свой“/„чужд“ и „център“/„периферия“, отделяйки по този начин идеологически

значимото от маловажното в даден исторически момент. Методологията на Костова се опира на сравнителното литературознание, но също така е жест към фундаменталното изследване на Мария Годорова „Imagining the Balkans“, което трасира разклонения на пост-колониалната теория на Едуард Саид, показвайки нуждата от по-детайлно и по-релефно теоретизиране на културата.

Докато авторките Главанакова и Костова анализират образа на България (или Балканите) в творби на американската и английската художествена литература, други изследвания се насочват към образа на България в пътеписа. В своята статия „Bulgaria Imagined: English Travelnotes on Bulgaria from Mid 19th Century“ изследователката Милена Кирова разглежда образа на България в пътепис от края на XIX в., написан от авторите Сент Клер и Брофи, показвайки неговата идеологическа жизненост в препратки към творбите на съвременни български автори-космополити като Мирослав Пенков, Илия Троянов, Капка Касабова. Кирова стига до тревожния извод, който напълно споделям, а именно че „културната колонизация днес има нови и недоловими методи на влияние“...“Колониализмът днес не се натрапва, той привлича, говорейки ни с гласа на родното, за да прокара идеологиите на чуждото“(Kirova, 2015:66).

Друго значимо изследване се докосва до образа на България в големите геополитически рамки на Източна Европа и Балканите. В книгата си „Ефирни песни и тайни служби“ (2015) Кристина Димитрова очертава културния образ на България, българина и българското на страниците на англоезичната периодика през последното десетилетие на социализма и първото десетилетие от демокрацията (1980-2000 г.). Чрез метода на контент-анализ авторката търси съвпадения или разминавания между обобщената българска представа за присъствието ни зад граница и регистрираните резултати от това присъствие в англоезичната преса. Търси да установи възможните стереотипи в погледа към нас, както и наличните „белите петна“ на неотразяване, да прецени кои са темите, във връзка с които България е най-често коментирана, с какви предварителни очаквания са натоварени те и как тези очаквания еволюират във времето. Това е един много обширен поглед върху британска, американска и англо-канадска периодика, публикуваща материали за България. Отчетен е бумът на пътеписни материали за България на границата между 1980-те и 1990-те години. Изведени са констатации за истинността на репрезентирането: „...трябва да признаем, че видяното е добре видяно и то с разбиране“ (Димитрова, 2015).

Освен разликите в разглеждания период на публикуване и различната жанрова продукция, търсенето на истинност е основната посока, по която тук предложеното

изследване се различава от „Ефирни песни и тайни служби“. По наше мнение англоезичните медии ни виждат такива, каквито са готови или предразположени да ни видят. Настоящото изследване локализира източника на пътеписната оптика към България в широкия социално-политически и културен контекст в авторовата родна страна. Тук представеното изследване търси съответствия и закономерности между тематизирането на България в английски и американски пътеписи и доминиращите теми в английския и американски публичен дневен ред, присъстващи в периодични издания, изказвания на политици, учени и др.

В подкрепа на актуалността на изследването следва да изтъкнем и забележителната популярност и жизнеспособност на пътеписния жанр. Неговите възможности да твори образи и да бъде посредник между социални идентичности остават недооценени от медиазнанието. Пътеписът остава встрани от мощния подем на дигиталните медии, но това не означава, че е умиращ жанр. Напротив, той е един от най-жизнеспособните жанрове от Херодот до наши дни. Това се дължи на обстоятелството, че пътеписът съчетава фактуалност с фикционалност, което му позволява да претендира за актуалност и документалност на съдържанието от една страна, а от друга – за художествено надхвърляне на непосредственото „тук и сега“, за големи обобщения и проекции на бъдещето. Особеностите на англоезичния пътепис, описващ България, са все още недоразработена тема.

Насочвайки се към тази недоразработена тема, изследването определя за свой **обект** образа на България в англоезичните пътеписи в периода между 1900 г. и 2017 г. В обхвата на това поле изследването дефинира като основен проблем недостатъчната проученост на въпросите с какъв образ е идентифицирана България в англоезичните пътеписи и по какъв начин, с какви средства е конструиран този образ и какви ефекти постига.

Изследването разглежда образа на България, описан в английски и американски пътеписи в епохата на модерността и съвремието. В началото на този период България е млада, новоосвободена нация, която бърза да се отърси от наследството на своята подчиненост на Османската империя. В края на разглеждания период България е страна-член на ЕС, която бърза да се отърси от наследството на своята бивша принадлежност към Източния блок. Анализира се начинът, по който англоезични автори-пътеписци изграждат образа на България в различен исторически и политически контекст; търси се дали има приемственост или е наличен дисконтинуитет в конструирането на този образ; по какъв начин константите или разрывите в дискурса се определят от и предопределят историческото и политическо битие на България. Нещо повече, как константите и

разривите в дискурса са свързани със социално-политическата реалност в авторовата родна англоезична среда. Изследването осветлява комплексния характер на контактите между България и англоезичния свят през XX в., разглеждайки пътеписа като текстови източник за различните реализации на тези контакти.

Предмет на изследването са текстовите и езикови механизми, прилагани при конструирането на образ и идентичност на България и българското в англоезични пътеписи.

Значимостта на изследването се аргументира от обстоятелството, че пътеписът е значим популярен жанр, който дава нов поглед към проблематичните срещи между културите и проумяване на напреженията, които се изграждат в глобализацията на свята. В редица области на знанието все повече се налага разбирането, че не само образите, отразени в огледалото на чуждестранни експертни оценки, изказвания на политици, наблюдения и коментари, дават ключ към осмисляне на социалната идентичност. Признава се фактът, че популярното има не по-малък потенциал за дефинирането и предефинирането на социалните идентичности от традиционната култура. Тенденцията на културен обрат в обществените науки припознава като свой обект на изследване всекидневното, а заедно с него и процесите на изживяване на идентичност и другост.

Съществува корпус от пътеписни текстове, описващи българското, които са изцяло непознати в България. Това са свидетелства за лични срещи с България, които представляват част от популярния информационен поток в англоезичния свят по темата „България“, но които се осмислят в полето на политическото, разбирано като взаимоотношения на големи социални групи, изразяващи и отстояващи интересите си посредством властта. Познаването на този корпус от текстове позволява проследяване на генеалогията на различните нагласи към България в англоезичния свят.

Пътеписният текст по самата си същност предполага наблюдаване на света, т.е. прокарване на граница между субекта и „другия“. Пътеписът се изгражда от постоянната себеидентификация на пишещия и идентификация на „другия“ чрез конструиране на еднаквост и различия и присвояване на привилегията да контролира, като наблюдава и описва света на „другия“. Пътеписният текст може да се разглежда като пример за упражняване на власт чрез привилегировано знание. Англоезичните пътеписи за България са подходящ емпиричен материал за изучаване на механизмите за социално конструиране на „другост“.

Пътеписната литература е многотиражна и се радва на широка читателска аудитория на запад, дори и в епохата на дигиталната революция. Поначало пътеписите са продукт на печатните медии, но напоследък се забелязва тенденция за ре-медиазация на жанра. Вследствие на това пътеписи, първоначално излезли като печатни издания, сега се предлагат като аудиокниги и електронни книги. Трансформирането на материалността на медията осигурява ново сетивно възприемане на текста и гарантира траен интерес към него. Що се отнася до новите медийни форми за пътешественическо споделяне – блоговете – те не се появяват на голо поле. Печатният пътепис също е богат на визуален материал и е пример за мултимодалността на споделянето, която сега виждаме в блоговете. Това насочва към осмисляне на пътеписа като прототип на новите медийни форми на споделяне с явно влияние върху тяхното съдържание и естетика.

Темата на дисертационния труд позволява **междудисциплинарен подход**, тъй като предполага изследване на границата между литературата и журналистиката (специфика на жанра пътепис), теорията на медиите (медийни ефекти, стереотипи, мванипулативни техники, пропаганда и др.), езикознанието, народопсихология и други.

Проблемът за дискурското конструиране на образа на страна или регион е интердисциплинарен и е изследван от културологична, социологична и лингвистична гледна точка. Фундаменталните изследвания в тази посока включват постколониалната теория на Саид, изследването на балканизма от Мария Годорова, изследването на Лари Улф за „изобретяването“ на Източна Европа, изследването на образите на Балканите в британската популярна култура от XIX и XX в от Весна Голдсуърти. Това са мащабни, новаторски проучвания с голям ефект върху културологичните изследвания на региони.

На фона на гореизброените фактори относно значимостта на дискурсивистките изследвания на образи на региони в традиционната и популярната култура, трябва да се подчертае, че англоезичните пътеписи за България от епохата на модерността и в съвременността все още не са проучвани от българските дискурсивисти.

Предложеното изследване се заема да изпълни следните **задачи**:

1. Представяне на образа на България в англоезичните пътеписи
2. Поставяне на този образ в по-широк контекст – политически, геополитически, икономически, социален, културен и т.н.
3. Изследване на езиковите стратегии за реализация на жанра пътепис и конкретно за формирането на образа на България.

Основна цел на изследването е да докаже, че пътеписите са част от потока на дискурсивното възпроизводство на образа на България в международен план. Те картографират българското в културен и политически аспект и показват неговите взаимоотношения с останалия свят. Търсят се доказателства, че пътеписите са част от цикличен процес на оформяне на външно обществено мнение за България, в чието начало стоят дефиниторите на публичния дискурс в англоезичния свят, и към който пътеписите прибавят стойност чрез личен разказ за среща с българското. Наред с това изследването дава оценка на епистемологическата стойност на образа на България, конструиран в пътеписния дискурс, отчитайки неговата зависимост от съществуващия дневен ред на западното общество по темата „България“.

На базата на дедуктивен подход изследването развива тезата, че англоезичните пътеписи конструират образа на България в съответствие с политическите реалности, икономическите условия, социалния и културния контекст. В англоезичните пътеписи за България се отразява политиката на представените медии; политическото противопоставяне в периода на Студената война оказва влияние върху образа на страната; преследват се политически и икономически интереси на Великобритания; образът на България е повлиян от стереотипи.

Въз основа на очертаните обект на изследване и предмет на анализ, могат да се поставят следните изследователски **въпроси**:

Първо, могат ли да се идентифицират езиковите и текстовите механизми за конструиране на образ на България от страна на пишещия субект в пътеписа? Кои образи намират приложение и кои биват отхвърлени? Какви модели на концептуализация на българския образ затвърждават константите или разломите в пътеписния дискурс и имат ли те потвърждение в историческото и политическо битие на България от същия период?

Второ, може ли да се твърди, че динамиката в изграждането на образа на България е обвързана с динамиката на социално-политическите процеси в родината на автора-пътеписец? Какви нагласи към България от страна на авторите родна среда регистрира пътеписът? Съществува ли паралел между образа на България в пътеписния дискурс и образа ѝ в официалния дискурс на действащия елит в авторите родна среда?

Трето, има ли принос образът на България, изграждан в дискурсивните актове на пътеписите, към валидирането и прокарването на определени политики към България от страна на родината на автора-пътеписец? Може ли пътеписът да бъде разглеждан като компонент на геополитическата текстуалност? Представлява ли пътеписният дискурс

аспект на *популярната геополитика* и може ли да бъде включен в периметъра на репрезентативни практики, изследвани от критичната геополитика, редом с масмедийните продукти романите и киното?

Изследването допуска следните **хипотези**:

Първо, образът на България в англоезични пътеписи се изгражда последователно чрез езиковите механизми на посочване на различие и подобие в редуващи се репрезентативни стратегии на очерняне, есенциализация, приобщаване, романтизиране, екзотизация, политизация, изтъкване на цивилизационна другост и др..

Второ, променящата се репрезентативна парадигма е зависима от трансформациите в авторската родна среда и от променящата се идентичност на пишещия субект. В пътеписната продукция е проследим преход в авторската себеидентификация от имперски субект през търсещ екзотичното модерен субект към скептичен постмодерен субект.

Трето, пътеписният дискурс тиражира образи на пространството, утвърдени в глобалната социалнополитическа практика, като с това реконституира на най-близко до гражданите ниво концепциите на традиционната геополитика и има принос към задаването на рамка за спазването на световен ред.

Изследването се реализира в **методологичната рамка** на дискурсивния анализ, който представлява изучаване на езика в аспектите на неговата инструменталност и създаването на смисли. Дискурсивният анализ се появява като интердисциплинарна изследователска област между средата на 1960-те и средата на 1970-те под името критическа лингвистика. Отдалечавайки се от анализ на съдържанието и традициите на текстуалния анализ, критическата лингвистика се насочва към разкриване на идеологическия смисъл на лексическия и синтактичен избор, направен от създателя на текста. Съвременният дискурсивен анализ следва концепцията на Фуко за дискурса като социална практика, която включва произвеждане на език, надхвърлящо създаването на отделни текстове. Наред с изследването на дискурсивните стратегии и техните лингвистични реализации в отделни текстове, анализът на дискурса се интересува от взаимовръзките между текстовете и развитията вътре в текстовите жанрове във времето. Нещо повече, той разглежда емпиричния обект на анализ като многоизмерен, разположен в интертекстуален и социално-политически контекст. Дискурсивният анализ се фокусира върху текста като социална практика и върху лингвистичния ресурс, привлечен за реализирането на тази практика.

Анализът на текстовете в трета глава прилага основно метода на критическия дискурсивен анализ и по-специално подхода на Виенската школа, наричан още исторически дискурсивен анализ.

Настоящата разработка прилага също и качествен/интерпретативен контент анализ, чрез систематично идентифициране на определени характеристики на комуникативните събития (пътеписи) и извеждане на предположения за техния смисъл. Приложимостта на този метод се обуславя от това, че позволява анализ не само на манифестираното съдържание на текста на нивото на денотативното значение на езиковите знаци, а включва анализ на латентното съдържание на нивото на конотативното значение на знаците. Латентното съдържание се открива във връзките между различни текстови компоненти и позволява интерпретация на текста в неговата цялост. В предложеното изследване интерпретативният контент анализ се прилага под формата на наративно резюмиране на текстовете, което извежда и обобщава ключови теми.

Необходимо е да се посочат **ограниченията** на изследването.

На първо място - теоретичните постановки, на които се базира то, са много по-комплексни, отколкото тук представеното изложение позволява да се види. Представянето на теориите е ограничено само до частта, която обслужва целите на изследването.

На второ място – вниманието е насочено към англоезичните пътеписи, но не публикациите в периодичния печат, а продуктите на книгоиздаването. Книгата-пътепис е стабилна медия с дълъг живот и възможност да въздейства върху различни поколения читатели. Дори и да не се отличава с високите тиражи на текстовете в пътеписните рубрики на вестниците и списанията, книгата-пътепис не е обвързана с актуалната сегашност, която диктува правилата в издаването на периодика. Вместо това книгата-пътепис черпи не само от настоящето и преките впечатления на автора-пътеписец, но и от миналото, от бъдещето и в най-голяма степен от личния авторов свят. В книгата-пътепис по-трудно ще бъдат забелязани институционалните издателски императиви, но това я прави по-интересен обект за изследване на пътеписния дискурс.

На трето място - в настоящия дисертационен труд са анализирани пътеписи за България в периода 1900-2017 г. Избраният период е достатъчно дълъг, за да позволи едновременното прилагане на историческа и тематична перспектива към изследването. С известно приближение можем да кажем, че този период обхваща отразяването на „модерна България“ в англоезични пътеписи. Известно е, че историческият път на

България е белязан от много поврати през тези повече от сто години. Социално-политическият модел в западните общества също е преминал през някои трансформации. Изследването съпоставя неравномерния ход на историята с начина, по който България присъства в англоезичната пътеписна продукция, за да стигне до изводи за хегемонията на един или друг дискурс, възпроизвеждащ нейната позиция в рамките на утвърден световен ред.

Изследването не взема под внимание пътеписни текстове за България, публикувани от български автори и изграждащи образа на България през призмата на българското себевъзприятие. Анализът се интересува от външната гледна точка и външната репрезентативна оптика към България. В полето на българското културно производство външната гледна точка е придобила специален статут на арбитър за стойностите на българското. Изследването проблематизира релативизма в този външен поглед и оспорва неговата валидност като външен коректив на българското.

Доколкото изследването търси дискурсивните проекции на образа на България на нивото на всекидневното, отразени в пътеписи, анализът не се фокусира върху образа на нацията в аспекта на нейната държавна организираност. В рамките на това изследване „България“ е дифузно понятие, зад което стоят населяващата общност, порядки, традиции. Поради тази причина изследването допуска синонимна еквивалентност между „образа на България“ и „образа на българското“. Тази широка интерпретация на „образа на България“ не възпрепятства анализа, тъй като границата между свое и чуждо, субект и обект, наблюдаващ и наблюдаван, необходима за конструирането на идентичност, се запазва, просто пишещият субект конструира своята идентичност в опозиция с множеството аспекти в идентичността на „другия“/българското.

Изследването не взема за отправна точка терминологичното разграничение между *пътуване* и *туризъм*. Подборът на емпиричния материал не се базира на различните видове мотивация и поведенческа специфика, които стоят зад реализирането на пътуванията, довели до произвеждането на дискурсивни актове чрез публикуване на пътеписи. Релевантността на анализиранияте текстове се определя от присъствието на България като дестинация на пътуването или място на престой в по-мощен тур.

В най-общ смисъл дисертационният труд разглежда създаването на пътепис като комуникативен акт. Пътешестваният субект среща „Другия“ – местния човек в българското пространство. Какво ще открие в него и как ще го опише, зависи не само от самобитността на местния, но и от нагласите на чужденеца. Изследването допуска, че

изграждането на образа на „Другия“ се влияе от публичния дневен ред в авторската родна среда и се заема да го докаже, като осветли връзките между тематизирането на България в пътеписи от ХХ в. и социално-политическия контекст в авторовото родно пространство. За реализирането на тази цел изследването се опира на социалния конструктивизъм в медиазнанието, като основната теоретична рамка е изложена в първа глава. Отчита се фактът, че пътеписът е и пресечна точка на усилията на автора и издателя. Как авторът ще опише местния, зависи и от това какво е склонен да публикува издателят. Във втора глава са разгледани политиките на английските и американски издателства, публикуващи пътеписи за България. Направени са заключения за факторите, влияещи върху издателския избор на автор, съдържание или оформление на пътеписна книга. Трета глава разглежда съдържанието на пътеписи за България и тяхната езикова реализация. Очертана е пряката връзка между съдържанието на пътеписната продукция за България и динамиката на социално-политическите процеси в Англия и САЩ.

Първа глава: Пътеписът като форма на създаване на медийна реалност

Първа глава представя теоретични постановки и методологически подходи към проучването на пътеписа като медиен текст. Една от фундаменталните теоретични постановки в медиазнанието е пет-въпросният модел на комуникационния процес, разработен от Ласуел. Ласуел аргументира изследването на който и да било комуникационен акт като търсене на отговори на следните въпроси:

- Кой казва?
- Какво казва?
- По какъв канал?
- На кого го казва?
- С каква цел?

По думите на Ласуел, анализът на комуникационния процес обикновено се насочва към един или друг от тези въпроси. Учените, които изучават Кой?/комуникатора, търсят факторите, действащи при предприемане и направляващи комуникационното действие. Ние наричаме този раздел на изследователското поле анализ на (комуникационната) власт. Специалистите, които се насочват към въпроса „Какво казва“, се заемат с контент анализ. Тези, които разглеждат радиото, пресата, филма и другите канали за комуникация, извършват анализ на медиите. Когато основното внимание е насочено към хората, до които медиите достигат, ние говорим за анализ на аудиторията. Ако въпросът е за влиянието върху аудиториите, проблемът е анализ на ефекта (Lasswell, 1948, цитат по Петев 2004:43). С оглед избора на обект можем да открием три подхода на реализация на медийните изследвания:

- Политикономически;
- Традиционен анализ на медийното въздействие;
- Културологичен.

Политикономическият подход се интересува от това кои са медиите, каква е тяхната власт и как я упражняват. Традиционният анализ на медийното въздействие се интересува повече от медийната аудитория – дали и доколко тя се влияе от масмедииите.

Културологичният подход се фокусира върху това как комуникатор и реципиент работят заедно за изграждане на смисъл при комуникацията.

Настоящото изследване се фокусира върху това „какво казва“ англоезичният пътепис за България. Доколкото се интересуваме още и от това как казаното реализира намеренията на комуникатора („с каква цел?“) и дали носи смисъл за определен реципиент („на кого го казва?“), изследването се разполага в рамките на културологичния подход в медиазнанието. Анализът на съдържателните и формалните характеристики на англоезичния пътепис за България ни изправя пред въпроса дали съдържанието на пътеписа може да бъде възприемано като автентично отражение на българската реалност.

Първа глава разглежда пътеписния медиатекст като творец на символна реалност чрез основното градивно средство на разположение – езика. Изложени са основните теоретични постановки на семиотичната и дискурсивистката школа в теорията на репрезентацията, за да бъде проследен механизмът на изграждане на значение и трансмисията на смисли и знание към аудиторията. Пътеписният текст е разгледан като проводник на идеологически и културни влияния благодарение на функционирането си в система от медийни текстове и жанрове и благодарение на своята същност като сложна вътрешно организирана езикова система.

1. Медии и реалност

В последните две десетилетия в българското медиазнание се появиха важни трудове, експлициращи приложението на културологичния подход. Те все по-критично анализират връзката между социалния факт и неговата репрезентация в медиите. Подлага се на съмнение очакването, че социалните факти съществуват „някъде там“, а функцията на медиите е да ги открият и да ги сведат до знанието на публиката обективно и безпристрастно.

В „Аспекти на масмедийната реалност“ проф. Елка Добрева припомня, че функцията на медиите да разпространяват познание чрез обзор на обкръжението, корелация на части от обществото и трансмисия на култура е изтъквана още от Ласуел. Безспорно е, че чрез медиите на аудиторията се осигурява актуална информация за случващото се по света, снабдяват се коментари, анализи, интерпретации, които да я облекчат в осмисляне на получената информация и нейната оценка, осигурява се осведомяване за собственото културно наследство и за други култури, изразяват се културни ценности, осветляват се

символи. Но позовавайки се на Стюарт Хол, Добрева подчертава, че чрез новините и коментарите, чрез образователните и развлекателни програми масмедииите избирателно информират за събития и факти, представят ги по специфичен начин и същевременно поднасят винаги субективни (формулирани от нечия частна гледна точка) интерпретации за тях. По тази линия на масмедииите се приписва важна идеологическа роля и те се характеризират като най-голямата културна и идеологическа сила, която стои в доминираща позиция с оглед начина, по който социалните взаимоотношения и политическите проблеми се дефинират, и с оглед на продукцията и трансформацията на популярни идеологии в аудиторията, към която са насочени (Добрева 2011:16). Тази културна и идеологическа сила характеризира масмедииите като „дефинитори на реалността“ (Bennett, 1992:287) или като „доминиращ източник на дефиниции и образи на социалната реалност за индивидите, но и колективно за групи и общества“ (McQuail, 1987:3) Ето становището на Хол по въпроса: „Масмедииите дефинират, а не просто репродуцират „реалността“. Дефинициите за реалността се поддържат и произвеждат чрез различните езикови практики (в широк смисъл), чрез които се репрезентират селективни дефиниции на реалното. Но репрезентация е много по-различно понятие от отражение. То предполага активна работа по селекция и представяне, структуриране и оформление, не просто трансмисия на вече съществуващи смисли, а активна работа, за да се направят нещата да значат. Това е практика, свързана с продукцията на смисъл...“ (Hall, 1992:63).

Според проф. Добрева, „картината на света, представена в масмедииите, е **специфична реалност**. Масмедийната „реалност“ винаги само фрагментирано представя обективната реалност – в този смисъл тя е орязана, частична, непълна реалност. От друга страна, присъстващата в медииите „реалност“ е *конструирана социална реалност*. Тя винаги е пречупена през субективната реалност на своите създатели – никога не може да се изключи намесата на личните вкусове, интереси, пристрастия, вярвания, политически убеждения, култура, навици, предразсъдъци, зависимост от политиката на масмедийата. Затова тя е *изкривена* (пристрастно, тенденциозно представена) реалност. Добрева обобщава, че навсякъде в масмедииите реалността е опосредствана чрез селекция, съкращение, подчертаване и оценка, направени от определени идеологически позиции (Добрева, 2011:29). Убедителни аргументи в подкрепа на това обобщение присъстват в изследванията на авторката върху механизмите на хиперрепрезентация и хипорепрезентация в медииите, постигащи свръхпредставяне, преекспониране или обратното (недостатъчно медийно репрезентиране, представяне „под нормата“ или

пълното игнориране) на групи, индивиди, страни, култури, политики, социални явления, което води до деформиране на масмедийната реалност (Добрева, 2011:77).

Изследването на пътеписите кореспондира с тези констатации на Добрева и особено с връзката, която тя изтъква между хиперрепрезентацията и хипорепрезентацията от една страна и фактора „културен въздух“, определян като доминиращата идеология в едно общество, към която медиите по принцип се придържат, освен ако не са опозиционни или екстремистки (Добрева, 2011:77). Когато групи или гледни точки добиват видимост в медиите, самият начин на репрезентацията отразява склонностите и интересите на елитите, които дефинират публичния дневен ред. Важен фактор с деформиращ ефект върху медийната репрезентация на реалността е факторът **елитност**. Медийната хиперрепрезентация се наблюдава по отношение на елитни нации и култури. В центъра на масмедийното внимание стоят страни със статут на световни сили, докато страни със скромни статут в международен план са обект на хипорепрезентация. Мощно въздействие за деформирано представяне на реалността има и факторът инфотеймънт, който осигурява присъствието на материали с осведомително-забавен характер, нерядко експлоатиращи сензационния потенциал на „другостта“, национални и етнически стереотипи.

„В основата на всеки журналистически текст стои фактът – съобщен, назован, описан, коментиран, анализиран, съпреживян, отхвърлен, утвърден от комуникатора чрез възплъщението му в определена форма“, пише Монова в „Медиатекстът“ (Монова, 1999:75). Но допълва, припомняйки становището на Липман, че реално окръжаващата ни среда е прекалено обемна, прекалено сложна и прекалено скоротечна за непосредствено възприемане. Ние не сме способни да реагираме на всички нейни тънкости, на многообразието, на представените в нея множество изменения и съчетания. И тъй като ние сме принудени да действаме именно в тази среда, налага ни се да я реконструираме по по-прост модел, за да се справим с нея.

Медийните продукти, по думите на професор Монова реализират възможността „да казват винаги или нещо повече или нещо по-малко“ (Монова, 1999:57). При това отклонението на информационната реалност от онтологичния свят подлежи на контрол, упражняван от медиите чрез текстовете. Информационното въздействие, на което е подложен всекидневно човек, формира специфичен поглед към живота и заобикалящите го реалности. При това хората често гледат на действителността единствено през призмата на информационната версия за нея. Информационният поток посредством

цялата богата гама от журналистически текстови форми – информационни и интерпретативни – строи в съзнанието втори свят, често несъвпадащ с реалния, но винаги отъждествяван с него, а при определени условия приеман дори и за по-реален. Тази информационна версия на реалността е белязана от неточност и едностранчивост преди всичко поради необходимостта отразяването да става на някакъв език. Не може да се отдели описанието на фактите от езика, с който те се отразяват, а езиковото обозначаване винаги носи допълнителен смислов, оценъчно-коментарен, емоционален акцент, който се добавя – понякога само контекстуално, друг път чрез пресупозитивната система – към обективното съдържание на отразяваното събитие (Монова, 1999:66). Оттук произтича необходимостта от задълбочено разглеждане на медиатекста, оспорване на неговото тълкуване като прозрачен носител на смисъл, като еднозначно послание, и отчитане на комплексния характер на комуникативния акт.

С оглед на констатациите за деформирано представяне на реалността в медиите си задаваме въпроса как следва да разглеждаме медийния текст/пътеписа? Да търсим ли неговата репрезентативна стойност по отношение на социалната реалност или да анализираме аспектите на неговата функционалност?

Отговор ни дава социалният конструктивизъм – изследователската парадигма, според която знанието и значението се изграждат исторически и културно чрез социални практики, и така се поддържа обществото във времето.

1.1 Пренасяне на значение и знание чрез медийния текст: социален конструктивизъм

Теорията на медиите възприема социалния конструктивизъм през социологическата теория на Бъргър и Лукман, лансирана през 1966 г. под наименованието „социология на знанието“. Основна концепция в тяхната теория е социалното конструиране на реалността – процес, при който хората чрез своите действия и взаимодействия постоянно създават споделена реалност. Под „реалност“ авторите на теорията разбират ежедневния живот, осмислян и тълкуван от хората като последователен, свързан свят (Berger & Luckmann, 1991:33). За Бъргър и Лукман въпросът не е в това какво е реалност, а как сме се научили да приемаме това за реалност. Знайно е, че приемаме 95% от знанията си за света от други хора. Според двамата автори, доколкото знанието се развива, предава и поддържа в социални ситуации, от съществено значение е да се опишат процесите, при които „то се превръща в даденост за човека от улицата“ (Berger and Luckmann, 1991:15).

Бъргър и Лукман дефинират три вида социална реалност, разграничени на базата на тяхната зависимост от индивида: а/ обективна социална реалност, съществуваща извън индивида и приемана като факт на базата на здравия разум, б/ символна социална реалност, състояща се в символно изразяване на обективната реалност в художествени творби или медийно съдържание, в/ субективна реалност като част от индивидуалното съзнание, в която се сливат въздействията на обективната и символната реалност. Двамата автори изтъкват диалектичката връзка между трите вида социална реалност, илюстрирана от обстоятелството, че субективната реалност става база за социалните действия на индивидите, насочени към опознаване и трансформиране на обективната реалност и изграждане на смисъл в изобразяването на символната реалност.

Важен елемент в тази теория е, че социалната реалност на всекидневния живот се осмисля в континуум от типизации, които стават прогресивно анонимни, отдалечавайки се от „тук и сега“ на взаимодействащите социални субекти. В двата полюса на този континуум от типизации стоят от една страна значимите други на взаимодействащите социални субекти и от друга – силно анонимни абстракции, които не са част от прекия ежедневен опит на взаимодействащите. Социалната структура е съвкупност от тези типизации и повтарящите се схеми на взаимодействие, установени чрез тях (Berger & Luckmann 1991:48).

В хода на социалните взаимодействия на хората конструирането на реалността преминава през три фази. Започва се с процес на екстернализация – действия, с които хората създават своя социален свят, давайки нещо от себе си и внасяйки го в социалното пространство. Така те създават социалната среда – хранилище както на материалната, така и на нематериалната култура с нейния абстрактен ред от възгледи, норми и ценности. Следва фазата на обективизация – процесът, при който хората осмислят всекидневния живот като имаща определен порядък, структурирана реалност, която ни заобикаля и е привидно независима от човешките действия. Как става възможно възприемането на социалната реалност като даденост? Чрез механизмите на институционализация, историзиране, легитимация и употребата на езика. Когато целенасочено човешко поведение се превърне в обичайна практика се задейства механизмът на институционализация. При смяната на поколенията институционалният свят добива плътност и се затвърждава – това е полето на действие на историзирането. Легитимацията дава познавателна или морална стойност на значенията, постигнати и затвърдени в социалните практики, и така ги обосновава и оправдава. Тези значения се закрепват трайно в езика. Езиковите знаци и системи са обективизации поради

способността им да надхвърлят изразяването на непосредствено наличното „тук и сега“ на субекта (Berger & Luckmann 1991:51).

В последната, трета фаза на конструирането на реалността – интернализация – хората научават легитимацията на институционалния ред и формират възгледи, диктуващи тяхното поведение в социалния свят. Бъргър и Лукман въвеждат и понятието реификация, под което се разбира осмислянето на продуктите на човешката дейност като че ли не са човешки продукт, а природни дадености или проявление на универсални закони. Хората са склонни да забравят своето авторство в изграждането на реалността. Според Бъргър и Лукман социалният свят не е изначално даден, разкрит свихе или определен. Той се създава и измисля от хората, предава се от тях. Това, което не сме научили със собствените си сетива и разум, го учим от други хора.

Къде стоят медиите в конструирането на социалната реалност? В парадигмата на социалния конструкционизъм те са социален актьор в изграждането на символната реалност. Медиите организират и разпространяват знание за ежедневиия живот, както и знание за контексти, отдалечени от ежедневиия живот, или извън периметъра на прекия житейски опит на аудиторията. Те опосредстват познание за света, което е недостъпно чрез непосредствен контакт. Както при създаването на медиен продукт, така и при неговата рецепция се задействат схеми за типизация, които правят възможен преноса на смисъл от източника към реципиента.

Медиите изграждат символна реалност и тя не е безалтернативна. Въпросът е какви символни средства ще бъдат използвани, за да бъде конструирана някаква част от реалността.

1.2. Основни категории и понятия

Бъргър и Лукман говорят за способността на езика да постига символност, като се отделя от непосредственото и изгражда смислови връзки, които пренасят значения за реалността между социалните актьори. Но по този въпрос принос имат автори, изучаващи комуникацията и културата. Стюарт Хол въвежда понятието „репрезентация“ – „произвеждане на смисъл на понятията в нашите умове посредством езика“ (Hall, 1997:17). Той уточнява, че създаването на смисъл се осъществява от взаимодействието на две системи на репрезентация. Първата ни позволява да придадем смисъл на света, като конструираме съответствия между нещата от света и нашите

понятия за тях–нашата концептуална карта. Втората система на репрезентация конструира съответствие между нашата концептуална карта и система от знаци. Връзката между нещата от живота, нашите понятия за тях и знаците изгражда значения, които се фиксират в езика (Hall, 1997:19). Знаците могат да бъдат звуци, думи, образи, текстове. Настоящото изследване тълкува понятието „образ“ като знак, който комуникира смисъл чрез функционирането си в система на репрезентация. „Прочитът“ на образа/знака е възможен, когато участниците в комуникацията споделят една и съща концептуална карта, както и една и съща система от знаци.

Теорията на репрезентацията заимства интерпретацията на „знака“ и вобще езиковата знаковост от школата на структуралистите в езикознанието, чийто най-виден представител е швейцарският лингвист Фердинанд де Сосюр. Според Сосюр *знакът* е физически обект, носещ значение, и е сбор от означаващо и означаемо. Означаващото е образа на знака по начина, по който го възприемаме. Означаемото е понятието, менталният концепт, за който означаващото се отнася. Връзката между означаващото и означаемото е произволна, което обяснява защо едно и също понятие се означава с различни думи в различни езици. И същевременно тази връзка се закрепва/фиксира с взаимното съгласие на всички ползватели на знаковата система/езика в хода на комуникацията, т.е. тази връзка е конвенционална и възможна само благодарение на социалния факт на комуникацията.

Другият голям извод в теорията на Сосюр е, че знаците придобиват своя смисъл само чрез отличаването си от други знаци в същата означителна система. С други думи, знаците имат смисъл само във връзка с други знаци, които биха могли да стоят на тяхно място, но са отхвърлени като опции. Чрез избора си на знак (означаемо и означаващо) ние категоризираме реалността, като стесняваме смисъла на тълкуване, и така правим възможен преноса на този смисъл към другите участници в комуникацията. Но това означава, че не друг, а ние създаваме границите между една категория и друга. Както посочва Фиск, реалността или опитът, към който се отнася дадено означаемо, се определя не от естеството на тази реалност, а от границите на взаимно съотносимите означаеми/ментални концепти в системата от знаци. Следователно значението се дефинира най-добре не от връзката между знака и външната реалност, а от връзката между един знак и друг (Fiske, 1990:45). Значението е социална конвенция, породена от означителните практики, които организират релациите между знаците. Значението на знака при структуралистите е резултат от договаряне и употреба, включваща селекция по хоризонтала (линейно по изграждането на изречения) и по вертикала (в знаково поле

при избор на синоними, например). Връзката между означаващото и означаемото не е постоянна, което означава, че значението на знака е културно и исторически специфично. Знаците се натурализират в кодове, придаващи прозрачност на смисъла посредством културна хабитуализация, която прикрива практиките на културното кодиране от ползвателите на езика.

Акцентът върху релацията знак- знак при изграждането на смисъл се оспорва от други учени. Американският философ Чарлз Пърс смята, че смисълът се изгражда от връзката между знака и неговия референт (обектът от реалния свят). Той създава типология на знаците, базирана на тяхната връзка с референта: икона, индекс и символ. Иконата има прилика със своя референт – звучи или изглежда подобно. Индексът има пряка връзка с референта. При символа няма пряка връзка или подобие с референта, той е произволен знак и предава смисъл, защото хората са се споразумели този знак да има определено значение.

Независимо от различните постановки на Сосюр и Пърс за означаващата функция на знаците, и при двамата е важно едно – знаците изразяват и предават смисъл само в отношение към нещо друго. С други думи, значението не е вътрешно заложено нито в нещата от реалността, нито в самите знаци. То се произвежда в релации. Става ясно, че означителният процес не е нито еднозначен, нито прозрачен. Това е особено явно в лингвистиката, която различава денотативно и конотативно значение на езиковите знаци – универсално значение и асоциативно значение.

В медиазнанието обаче понятията *денотация* и *конотация* придобиват друг смисъл. Ролан Барт разглежда денотацията – връзката между означаващото и означаемото и между знака и неговия референт в реалността – като процес на първично означаване. Това е дескриптивно ниво на означаване, където съществува консенсус между комуникиращите относно смисъла. Знаците могат да функционират и в процес на вторично означаване, където се проявява конотацията – взаимодействието между знаците и емоциите на ползвателите им, ценностите на тяхната култура, асоциациите им, породени от контекста. Конотативното означаване клони към субективното и културно-специфичното. На нивото на вторичното означаване функционират митовете, според Барт. *Митът* в неговата терминология е знак, който вече функционира на нивото на денотацията с универсално, широко прието значение, и трансформира първоразредното означаване във второразредно, като поема нов смисъл на нивото на конотацията. Барт говори за двойствения характер на мита, който определя като знак, чието значение се

произвежда от трансформацията на вече съществуващо значение. Митовите функционират в системата на репрезентацията, като натурализират културно зависими кодове в „неоспорим здрав разум.“. Тяхната роля е да придадат естествено оправдание на исторически интенционалното и да направят случайното да изглежда вечно“. (Barthes, 1972: 155).

От казаното дотук е видно, че репрезентацията не следва модел на еднопосочна трансмисия, а по-скоро на взаимодействие, в хода на което значенията се изграждат, затвърждават, избледняват, променят, но преди всичко се договарят от комуникиращите. Източникът кодира послание, реципиентът го декодира. **Кодовете** са системи, в които са организирани знаците. Те са конвенционални, резултат са на договореност и споделяне от комуникиращите страни и в този смисъл са проявление на социалния аспект на комуникацията. Конвенционалността на кодовете се базира на рекурсивна употреба, сходен житейски опит на комуникиращите и нежелание за промяна. За да ползват един и същи код, комуникиращите би следвало да имат една и съща култура. Споделянето на културни кодове прави възможен диалога между комуникиращите, без да гарантира, че предаваното значение ще остане фиксирано. Натурализацията на значението влиза в действие като репрезентативна стратегия, за да предотврати изплъзването на означаваното и означаващото, така че да фиксира значението на знака и да му придаде завършеност. Това подсказва, че в полето на репрезентацията има напрежение между процесите на кодиране и декодиране и владенето на дискурсивната власт от едната или другата страна е от съществено значение.

Един структуралистки анализ на медиен текст би търсил смисъла на означенията изключително в рамките на текста, оперирайки с езиковите наличности, организирани в знаци и кодове. Критиците оспорват този подход, посочвайки неговата недостатъчност за отчитане на смислите, изградени от публиката. Текстовете са многозначни, следователно те въплъщават потенциала за конструиране на безброй значения. Според автори като Фиск и Хол, реципиентите са активни създатели на съдържание, привнасяйки предварително усвоени културни компетенции в своето тълкуване на текста. Според тях значението не е вътрешно присъщо на текста, а се изгражда чрез действителната рецепция на текста. Атакува се стабилността на структуралистките бинарности означаващо-означаемо, денотат-конотат, а с това и твърденията за стабилността на езика, разбиран като автономна система, и сигурността на познанието. Постструктурализмът се отказва от значението/смисъла като обект на изследване и вместо това се насочва към знанието и неговата постижимост през социалните практики.

С понятията „дискурс“, „знание“, „власт“ Фуко задава нова посока в теорията на репрезентацията, отдалечаваща се от семиотичната школа, завещана от Сосюр и разгърната от Барт. За разлика от семиотиците, дискурсивистите в теорията на репрезентацията се занимават с произвеждането на знание, а не на значение, и техният обект е не системата от знаци, а дискурсът като средство за конструиране на знание.

От Фуко настоящото изследване взема идеята, че *дискурсът* е регулиран начин на говорене, който дефинира и произвежда обектите на познание, като с това управлява начина, по който провеждаме определени практики и говорим по определени теми. Дискурсът конструира, определя и произвежда обектите на познание по разбираем начин, изключвайки други начини за осмисляне като неразбираеми.

Под „дискурс“ Фуко разбира репертоар от съждения, осигуряващи език за говорене по определена тема в определен исторически момент. Дискурсът налага граници на създаването на смисли, като управлява начина, по който може да се говори или разсъждава по дадена тема. В определен исторически момент дискурсът е проследим в широк обхват от текстове или форми на поведение в редица институционални сектори на обществото. Споделената култура, разбираана като научено социално поведение, е основен фактор в произвеждането на знание. Знанието от своя страна е винаги обвързано с властови отношения, защото то се използва за управление на социалното поведение в практиката. Знанието, свързано с властта, конструира „*истината*“, като ѝ придава статут на безспорен, окончателно доказан факт, съществуващ извън времето и контекста. Според дискурсивистката школа в теорията на репрезентацията не може да се говори за абсолютна истина, а за „*режим на истината*“ – твърдения, произведени и наложени в хода на упражняването на власт, и обслужващи определени интереси. Дискурсът е средство за прокарване на идеология. Комуникирайки като членове на социална група, ние изразяваме и възприемаме идеологически-базирани мнения (Foucault 1970,1971,1975, 1980) .

За социалните конструктивисти понятието „*идеология*“ обозначава система от репрезентации, която маскира/изопачва нашите истински взаимоотношения в обществото, като конструира въображаеми взаимоотношения между хората и социалните институции. Идеологията е структура на сигнификация, която конституира социални взаимодействия в полето на упражняването на власт. Тъй като значенията са флуидни и подлежат на договаряне между социалните актьори, идеологията е опит да се фиксират значенията с определена цел – налагане или оспорване на позициите във

властта на дадена социална група. Идеологиите са дискурси, които придават смисъл на социалните практики. Те произвеждат приемлив начин за разбиране на света, като отхвърлят други интерпретации като неприемливи. Макар че идеологиите могат да бъдат представени като система от идеи, те най-често присъстват като фрагментарни означения на „здравия разум“, разположени интертекстуално в различни репрезентации.

За дискурсивистите „*истинност*“ не е епистемологическо понятие, отразяващо връзката между езика и реалността, а консесусно понятие, обвързано със степените на съгласие и съгласуваност на социалните практики. Знанието не е постигане на вярна и обективна картина на реалността, а научаване как да се справяме с реалността. Ние произвеждаме различни описания на света и използваме тези, които ни се струват най-подходящи за нашите цели. Използваме различни изразни средства, защото преследваме различни цели в комуникацията.

В дискурсивистиката се приема определението на ван Дайк (инспирирано от конструктивизма на Фуко), че знанието представлява споделени вярвания, удовлетворяващи епистемните критерии на една епистемна общност (van Dijk 2005:72). Както се вижда от това определение, всяка общност или исторически момент от съществуването на тази общност има свои критерии, които позволяват на нейните членове да установят, че определени вярвания се тълкуват и споделят като знание, а други не. Знанието (или вярванията, тълкувани като знание) са флуидни и контекстово зависими. Ето защо дискурсивистите наблягат върху понятието *контекст*, дефинирано като „знание, което определя световите, приемани за даденост от комуникиращите в техния дискурс (Chilton 2004: 96). Според ван Дайк съществуват модели на контекста – ментални репрезентации (концептуализации) на характеристиките на социалната ситуация, в която комуникиращите взаимодействат, произвеждат и възприемат текстове. За да протича ефективна комуникация, е необходимо участниците в комуникативното събитие да допускат наличието на висока степен на споделено знание. Ако те принадлежат към една и съща епистемна общност, тогава те имат много споделено знание, касаещо общността изобщо, което не е нужно да бъде валидирано, за да продължи комуникацията. Вместо валидиране комуникацията изважда на преден план *пресупозиции* – бази от знания, складирани в дългосрочната, а също и в епизодичната памет за действащия комуникативен контекст (van Dijk, 2005).

Позоваването на Фуко е релевантно за това изследване, ако искаме да разберем как социалният ред се конституира в дискурсите на властта, произвеждащи субекти, които се вписват в този ред, конституират го и го възпроизвеждат. За Фуко *субектът* не е

единен, а е продукт на дискурса. Субектността се произвежда дискурсно и изразяващият се субект се вписва в налични дискурсивни позиции, за да проумее реалността и да изглежда „на място“ спрямо другите участници в комуникацията. Изразявайки се, субектът заема позиция, подчинена на регулативната власт на дискурса, същевременно изграждайки своята идентичност.

В перспективата на конструктивизма *идентичността* е конструкт, реализиран чрез образи или образност. Нюман теоретизира идентичността като процес на идентификация чрез политики на социализация и одругостяване, конструиране и поддържане на сплотеност или различия (Neumann, 1999: 11). Авторът изтъква, че дихотомията Аз-Друг е съществена за дефинирането на колективната идентичност. Тази идея е разгърната най-напред от социолога Георг Зимел. Според него чрез познаването на Другия Аз-ът има властта да дава или да отказва признание, като с това същевременно се конституира като идентичност. Разглеждането на чужденеца прави възможни оглеждания и противопоставяния в плоскостта наше-чуждо чрез различни степени на саморефлексия, които включват

- конструиране на не-отношение с което ние обявяваме тези, които не са наши, за „варвари“, като запазваме общочовешките качества за нас;
- сравняване, като си изработваме образци за съотнасяне към чуждата група и визираме нашето от дистанция;
- дистанцирана рефлексивност през медиатор, който вече е приел чуждостта в себе си. Чужденецът е медиатор, който има множество емпирични прояви в съвременния свят – маргиналният, странникът, шляещият се, търговският пътник. Този медиатор има посредническа функция в описване на движението на социалните светове (Simmel, 1908/2009: 608).

Да си медиатор означава постоянно да варираш с дистанциите в социалните отношения, функционално да променяш близост и отдалеченост, така сякаш си последна инстанция на границата между различните социални полета. В този медиатор разпознаваме пътеписеца, който е Аз за вътрешната група (неговата родна социална група) и Друг за външната група (чуждото общество), но постоянно изгражда своята идентичност в контакта си с чуждото.

Чужденецът играе важна роля във формирането на колективната идентичност, доколкото неговото присъствие изважда на преден план въпросите, кой/какъв е субектът и кой/какъв е другият.

Настоящото изследване приема, че идентичността (личностна или колективна) не е даденост, единна във времето. Възприемаме дефиницията на Стюарт Хол за нациите като системи от културни репрезентации и за националната култура – като дискурс, начин за изграждане на смисли, които организират както нашите действия, така и нашето самовъзприятие (Hall, 1996:613). Предложеното изследване споделя разбирането, че смисълът на понятието „нация“ трябва да се търси в конкретно социално пространство и да се разглежда като определена система, която организира социалните, културни и политически смисли, с които хората се идентифицират. Приема се още, че понятието идентичност се концептуализира динамично и в зависимост от контекста. Приема също така, че различните дискурсивни конструкти на националната идентичност получават определени форми в зависимост от контекстите и аудиториите, сред които се проявяват. Всички тези форми могат да бъдат идентифицирани по отношение на съдържание, стратегии и аргументативни модели, а също и според това каква езикова реализация получават в процеса на комуникация.

Един пример за приложността на социалния конструктивизъм в съчетание с теорията на репрезентацията присъства в есето на Стюарт Хол *The West and the Rest*. Хол обосновава тезата, че концептуализацията на Запада се конституира в епохата на ранната модерност благодарение на репрезентацията на взаимоотношенията между Запада и останалия свят. Концептуализацията на Запада като развито, индустриализирано, урбанизирано, светско общество е исторически, а не географски обусловена, при все че нейното развитие започва с географската експанзия на група европейски общества към останалия свят. „Западът и останалият свят стават двете страни на една и съща монета. Това, което те представляват днес, и значението на понятията, с които ги описваме, зависят от взаимоотношенията, установили се между тях много отдавна. Така наречената уникалност на Запада е била произведена посредством самоотграничаването на Европа в контакта ѝ с други, не-европейски или не-западни общества с много различна история, култура, екология и модел на развитие (Hall, 1992:278). Останалият свят/Другият е имал ключова роля за себеидентификацията на Запада, тъй като съдбите и на двете идентичности се преплитат в една и съща времева рамка. Те са свързани компоненти от един и същ дискурс – начин на говорене. Те стават части от една глобална, социална и културна система, един взаимосвързан свят, един език (Hall, 1992:279).

Въпреки наличието на много вътрешни „други“ (например, евреите) страните от Западна Европа започват да се себеидентифицират като представители на сплотено цивилизационно семейство – „Запад“ - тогава, когато възниква нуждата от изковаване на единна европейска реакция срещу външна заплаха – нашествието на исляма. Опора

на тази въобразена колективна идентичност става идентифицирането на Европа с християнството. Но в епохата на Великите географски открития Европа започва да се самоопределя около друга идея – съществуването на много други светове, напълно различни от нейния. Смыслите на вътрешна сплотеност и оразличаване от новооткритите външни светове стават двете означения на колективната идентичност на Запада. Позовавайки се на Едуард Саид и неговата монография „Ориентализъм“, Стюарт Хол показва, че Западът съхранява във времето своите взаимоотношения с останалия свят благодарение на архив от текстове, осигуряващи му генеалогия, манталитет, културна атмосфера, които улесняват Запада в контактите му с останалия свят. Този архив черпи от източници като текстове от класическата древност, религиозни и библейски текстове, митологията и в най-голяма степен от **разказите на пътешественици** (Hall, 1992:298). Всички тези текстове осигуряват културни рамки (дискурси), през които Западът обглежда останалия свят. Дискурсите не са монолитни, те се променят, защото тяхната задача е да отговорят на императивите на времето, да съхраняват или проблематизират статуквото.

Разсъжденията на Стюарт Хол ни дават няколко извода:

- В основата на понятието идентичност стои отличаване по отношение на другостта.
- Функцията на идентификацията е да подтикне към адекватни действия.
- Бинарностите свой-чужд, цивилизация-варварство, запад-изток, център-периферия, прогрес-изостаналост и др. изразяват променливи съотношения.
- Идентификациите се поддържат във времето от дискурса (езиковия репертоар, архива от езикови репрезентации).

Това ни връща към проблема за медийния текст като проявление на действието на неяви механизми на социалната система, осигуряващи съхранението ѝ във времето.

В заключение можем да направим следните **изводи**:

- Медиите не просто отразяват социалната реалност, а я трансформират в образи. носители на смисъл относно онтологичния референт.
- Образите изграждат символна реалност посредством езика.
- Символната реалност „живее“ в медийния текст.
- Реципиентът на медийни послания опознава не обективната реалност, а текстовата реалност, продуцирана от медийния текст.

- Медийният текст съществува не сам за себе си, а редом с други текстове, изграждащи дискурс и функциониращи като проводник на идеологически и културни влияния.
- Дискурсът /или властта-знание, режимът на истината/ е контекстово зависим.
- Дискурсът регулира изграждането на идентичности.
- Идентичностите се изграждат чрез различни степени на саморефлексия в комуникирането им с другостта.

Понятийният апарат в теорията на репрезентацията, по-точно на нейната дискурсивистка школа, както и нейните аргументи ни позволяват да разглеждаме медийния продукт не от гледна точка на неговата истинност или репрезентативна стойност, а по отношение на неговите цели – като ново (поредно) описание на нашия социален свят, подпомагащо справянето с предизвикателствата на социалната реалност. Осветляването на идеологическите и културни влияния на медийния текст предполага анализ на текстовото съдържание и форма, но само ако те се разглеждат в тяхната взаимовръзка с останалите компоненти на комуникативния акт, което да позволи разкриване на влиянието на социално-комуникативния контекст.

1.3. Системен характер на медийния текст

Погледнат през призмата на текстолингвистиката, но и през тази на теорията на комуникацията, текстът е системно образувание. От гледна точка на съотношението си с извънтекстовата действителност текстът представлява комплексен езиков знак на определен отрязък от действителността. Всеки текст чрез средствата на езика пресътворява някакъв факт, обект, събитие, явление и функционира като негово знаково съответствие. Като езикова структура текстът е разгръщаща се отляво надясно хоризонтална верига от тематично свързани изречения, образуващи единна цялост с относителна смислова затвореност и завършеност. Адекватен набор от езикови средства лексикални, граматически, е ангажиран с осигуряването на граматическа и композиционна оформеност. Процесът на пораждането на текста се представя като постепенно многоравнинно разгръщане на информацията, кондензирана в тематичното ядро /общата тема/; обратно, процесът на възприемането и разбирането на текста е свързан с извличането на общата тема в резултат на дешифрирането на частните тематични отношения и връзки (Добрева 1994: 27).

Текстът може да бъде дефиниран и като висша комуникативна единица заради способността си да изпълнява самостоятелна комуникативна функция в процеса на

общуване. Той функционира като посредник между участниците в общуването, осигурява взаимното им разбиране и регулирането на съвместната им дейност.

В „Проблеми на изграждането на текста“ проф. Елка Добрева препоръчва анализът на текста да съвместява прилагането на два подхода – линейно-трансфрастичен и комуникативен подход. Първият подход разглежда текста като статично образувание, езиково единство, базирано на кохерентност от постъпателното подемане и превръщане на информация в подредени едно след друго изречения. Тези анализаторски процедури имат описателен и констативен характер: те извличат структури и елементи, но не обясняват защо тъкмо дадените структури присъстват в конкретния текст (Добрева, 1994: 15). При комуникативния подход текстът се мисли като комуникативно единство, конструиращо се от разчленена във времето последователност от речеви действия и отразяващо в себе си условията на конкретната речева ситуация, в която възниква. (Добрева, 1994:11). От тази гледна точка се излиза извън границите на чисто лингвистичната трактовка на текста и се признава значимостта на извънезиковите критерии за неговото определяне. Текстът се характеризира като множество изказвания във функция, социо-комуникативно реализирана текстуалност. Изтъква се, че текстовете се реализират в отделни комуникативни събития като резултат от целенасочени речеви действия в изпълнение на определена комуникативна задача. Добрева настоява двата подхода да се прилагат в тяхното функционално допълване. Основа за интегрирането им е схващането на езиковия текст като системен обект. Текстът сам по себе си е система от организирани по определени правила елементи и конструкции. Същевременно, бидейки такава система, изпълнява конкретна комуникативна функция в състава на някаква по-висша социална система – комуникативна ситуация, възникнала за целите и според изискванията на дадена извършваща се в момента социална дейност.

Според Монова анализът на медийния текст изисква прилагането на комуникативен подход, защото този подход се опира върху тълкуването на езиковото общуване като социална дейност, осъществявана чрез текстове. Журналистическият текст „пренася“ реалния свят до съзнанието на реципиента. Самият текст обаче винаги е продукт на нечие съзнание и в процеса на комуникацията посредством текста се предава конкретно съдържание от едно съзнание на друго – индивидуално или колективно. Медийните текстове пресъздават социалния факт, трансформирайки го в образ, построен по правила, позволяващи той да бъде отчужден и споделян с други хора. Тогава той добива връзка с други предмети и субекти, бива домислян. Домислянето на образа от реципиента е функция от контекстовата интерпретация на социалния факт и на

пресупозитивната система на комуникатора и реципиента (Монова, 1999:76). Необходимо е тълкуване извън границите на чисто лингвистичната трактовка на текста и отчитане значимостта на извънезиковите критерии за неговото създаване и възприемане.

Монова определя медийния текст като сложно организирана система, която включва комуникативната интенция, от която пряко зависи неговата функция; предмета на познание – социалния факт – и начините и формите на неговото пресъздаване, каналът за разпространение и рецепцията, които пряко влияят върху избора и спецификата на езиковите и стилистични средства и върху композиционно-речевите форми (Монова, 1999:125).

Интерпретирайки текста като комуникативен акт, Монова подчертава неговите зависимости от редица фактори. Съществен конститутивен елемент на медийния текст е неговата адресираност. Медийният текст изпълнява намеренията на своя адресант за постигане на определено въздействие. Освен това изпълнява предварително разработена стратегия за публикационната политика на медията/издателството, в която са указани освен тематичният периметър, още и жанровете, лексиката и стилът – изобщо техниката, по която ще се изграждат текстовете с оглед на предварително разчетено въздействие, внушение, желан модел за поведение от страна на аудиторията. За да бъде разбран, текстът трябва да попадне в хоризонта на очаквания на аудиторията, която има свои характеристики по отношение на социален статус, степен на образование, познания, ценности.

Подобно на дискурсивистите ван Дайк и Чилтън, Монова изтъква особената важност на два аспекта на комуникативния акт: **контекста** и наличието на система от **пресупозиции**. Контекстът представлява общите социални, политически, икономически и културни обстоятелства, в чиито рамки се случва социалният факт и се пресъздава в медиен текст. За бързото и лесно дешифриране на текста е особено важно наличието на общи пресупозиции у комуникатора и реципиента. В определението на Монова пресупозициите са невербално изразена информация, своеобразен подтекст, екстралингвистични знания /наричат ги още фонови знания/, които и заглавието и отделното изречение и текстът като цяло притежават (Монова, 1999:116). Пресупозициите изграждат схеми на разбиране на текста от различен тип. Съществуват когнитивни схеми, които се свеждат до пресупозициите относно устройството на света, до познаване на политическата обстановка, до способности да се извеждат умозаклучения и да се опишат намеренията на действащите лица или организации, за

които става дума. Формалните схеми се трактоват като определени текстови типове, познати на слушателите. Емоционалните схеми обхващат нормите и ценностите, присъщи на социални групи и индивиди. При изпращане и получаване на послания както предавателят, така и получателят трябва да установят мрежи от пресупозиции - когнитивни, формални и емоционални схеми – и възможни логически следствия (Монова, 1999:116). При разнопосочност на обстоятелствата около комуникиращите и отсъствие на мрежа от пресупозиции кодовете се преплитат и става невъзможно да се извлече или припише смисъл на посланието.

Изграждането на медийния текст разполага с механизми за отразяване на социалните факти така, че вариантите за интерпретиране или домисляне на съобщенията да се контролират на различни нива – лексика, информационна плътност, жанрова система, графични акценти, както и чрез преднамерено **активизиране или неутрализиране на контекста**, чрез изграждане на стереотипи на базата на пресупозиции. Важно е да се подчертае участието на **когнитивни модели** и в произвеждането и в рецепцията на медийния продукт. В психологията на познанието когнитивните модели се разглеждат като концептуални структури, идеализирани обобщения на обектите и явленията, залегнали в дълготрайната човешка памет и активирани в дискурса като концептуална рамка (схема, сценарий). Разграничаването на тези понятия е извън фокуса на това изследване. Ще се задоволим с обобщението, че в социалната си интеракция всеки индивид активира/извлича от съзнанието си конвенционално значими елементи на ситуацията, с което идентифицира и селектира интерпретация и тип поведение, адекватни на ситуацията. В произвеждането и рецепцията на медийните продукти се задействат точно такива механизми за регулиране на смисъла и знанието.

Един от механизмите за контролиране на интерпретациите на медийния продукт е т. н. **фрейминг**. Според Гей Тъчман медиите налагат отправни рамки (frames of reference), на базата на които журналистите рамкират дадено събитие, а аудиторията го интерпретира. Тези рамки са зависими от няколко фактора. Първият е социо-културната матрица – разбиранията на конкретните медии нагласите и очакванията на целевите им аудитории. Вторият фактор е организационната и стейкхолдърска структура на самата медия – институционалната ѝ характеристика по отношение на интереси, очаквания, форми и равнища на натиск върху центровете, определящи редакционните политики. Този фактор касае стейкхолдърските интереси и възможностите за тяхната реализация. Трети фактор е комплексът от рутинни журналистически практики и идеологическата и политическа ориентация на самите журналисти.(Tuchman, 1978:2).

Според Ентман, рамкирането означава да се изберат определени аспекти от възприеманата реалност и да се представят повдигнато (salient) в комуникативния контекст, така че да промотират дефиниране на проблем по определен начин, тълкуване на причинно-следствени връзки, морална оценка (Entman, 1993:52). Рамкирането работи по модела на включване и изключване на определено съдържание от аморфната маса на възприеманата социална реалност. Този подбор придава значимост, релевантност на избраните аспекти за сметка на други.

Рийз смята, че рамкирането представлява съчетаване на интересите на комуникаторите и техните ресурси за постигане на свързано разбиране на социалния свят. Рамките са организиращи принципи, които се споделят в обществото, остават трайно във времето и работят за смисленото структуриране на социалния свят чрез символи (Reese, 2008:11). Рамкиращите средства в медийния текст присъстват в избора на заглавие, структуриране на текста, описание, аргументация, лексикален подбор. Рамките осигуряват етикети за типизиране на социални условия и проблеми и с това ни позволяват да избираме от репертоар от интерпретации. Рийз посочва, че рамкирането определя границите на дискурса, свързан с определен проблем, и категоризира съответните актьори според утвърдена схема на социална таксономия. По този начин рамкирането става средство за конституиране на колективна идентичност (Reese 2008:41). Колкото и флуидна да е тази идентичност, тя е обект за оценъчни твърдения на нейната рационалност, обществена подкрепа, влияние. Един пример е етикетирането на българите като „прусаците на Балканите“ – рамка на репрезентиране, която в миналото е активизирала определен контекст, но която в днешно време е непродуктивна.

Според Ентман рамкирането присъства в четири компонента от комуникативния процес: комуникатора, текста, реципиента и културата. Комуникаторът взема съзнателни или несъзнателни решения какво да каже, съобразявайки се с рамките, организиращи социалните вярвания и нагласи. Текстът съдържа фреймове, изразени в ключови думи, шаблонни фрази, стереотипни образи, изреченска структура, позовавания и др., които подсилват присъствието на теми и оценки в публичното пространство. Осмислянето на посланието и изводите на реципиента също се ръководят от наличието на интерпретативна рамка, съпадаща или не с тази на комуникатора. Културата е резерв от поддържани и споделяни фреймове. Според Ентман определението за култура е емпирично идентифицируем набор от общосподеляни рамки, налични в дискурса и мисленето на определена социална група. (Entman 1993:52) .

Следвайки определението на понятието „власт“ като способността на субекта да накара другите да направят това, което той желае, Ентман разглежда рамкирането и определянето на дневния ред, както и приоритизирането на определени топици като форми на упражняване на политическа власт от страна на медиите, доколкото те са в състояние да ни кажат едновременно „за какво да мислим“ и „какво да мислим“ за съответния репрезентиран отрязък от реалността (Entman 2007:166).

Друг механизъм за контролирано интерпретиране на медийния продукт е **стереотипът**. За значението на стереотипите говори Липман в книгата си „Общественото мнение“: „От голямото процъфтяващо и шумно безредие на външния свят подбираме онова, което културата ни вече е определила за нас, като сме склонни да възприемем избраното във форма, превърната от нея в наш стереотип“ (Lippman, 1922/2001: 69-72). Добрева определя стереотипите като устойчиви, опростени представи за нещата от света, които влияят върху възприемането на действителността, като насочват мисленето в определена предварително налична схема. Стереотипите имат познавателна функция – те улесняват опознаването на света. Московичи характеризира стереотипа като „социална репрезентация“ – ситема от ценности, идеи и практики, установяващи порядък, който позволява на хората да се ориентират в света и от друга страна прави възможна комуникацията между хората, давайки им код, чрез който да именуват и класифицират еднозначно различните неща от света (Московичи 1984, Цитат по Добрева, 2011: 67).

Позициите на медийния текст в сложно организирана система на комуникация формират предмета на научния интерес на редица медийни изследователи, подчертаващи различни компоненти от системата и връзката им с текста.

За необходимостта от нова изследователска парадигма относно развитието на медийната продукция пише проф. Милко Петров, който разглежда зависимостите на медийната рецепция от **топоса** – мястото, в което се приема и осмисля посланието, за да се превърне то в градивен елемент на бъдещо социално действие на реципиента. Сравнявайки вижданията на редица изследователи на медиите, проф. Петров откроява два основни подхода към изучаването на процеса на произвеждане на медийната продукция. В рамките на първия – традиционен – подход се посочва обособяването на пет изследователски направления, всяко от които анализира вътрешните процеси в структурата и управлението на медийните организации. Вторият генерален подход визира медиите като носители на културни продукти. Според различните направления в рамките на този подход медиите са поле за изява на доминиращи идеологии, а медийното

съдържание е индекс за споделени ценности. В рамките на този подход се позиционират изследванията на структуралистката и семиотична школа, чийто критичен заряд Петров оценява: “...изхождайки от възможността да се изследва посланието като текст и значение, /те/ пренасят върху медиите и тяхната продукция изпробвани подходи и навлизат дълбочинно в спецификата и съдържанието на отделните медийни продукти, като така остават в плен на частните проявления на един от елементите на комуникационната верига“ (Петров, 2023:197-206). Критичната забележка на Петров за опасността тесните изследвания на медийния текст да игнорират останалите звена от комуникационната верига, е напълно основателна. Но всъщност потвърждава тезата на Монова, че медиатекстът трябва да се разглежда като система, включваща функцията на текста (базирана на комуникативната интенция), предмета на познание и начините и формите на неговото пресъздаване, канала за разпространение и рецепцията, които пряко влияят върху избора и спецификата на езиковите и стилистични средства и върху композиционно-речевите форми. Петров дава силен аргумент срещу принципната недостатъчност на прекомерното вглеждане в текста – в глобалния възход на медийните технологии едно и също медийно послание може да доведе до коренно различни интерпретации, оценки и поведенчески реакции. Изтъква се нуждата от изследване на зависимостите на медийната рецепция от мястото, където се приема посланието. С това можем само да се съгласим и да подчертаем, че тук предложеното изследване разглежда медиен продукт, концептуализиран около пресичането и прокарването на граници – пространствени, национални, идентификационни и автоидентификационни. За пътеписа топосът на създаване на продукта, също както и този на неговата рецепция, са основни фактори за протичане на ефективна комуникация между адресант и адресат, които описват и опознават света, водени от споделена културна карта.

За осветляване на връзката между социалния факт и медийния текст пише и Ефрем Ефремов в монографията си „Журналистическото редактиране“. Ефремов изтъква, че медийният текст използва всички похвати за създаване на образ от социалния факт, че възможностите за интерпретиране на даден факт са големи и че най-важната функция на редактирането е да управлява внушението и създаването на образ. Редактирането на текста управлява този процес съгласно политиката на медията (вземане на решение дали текстът ще бъде отпечатан), формиране на посланието (за постигане на по-голям комуникативен ефект) и оформяне стилистиката на текста (за постигане на максимална четивност и разбираемост от реципиента). **Управлението** на процеса на създаване на медиен текст е особено силно в публицистиката (към която се числи пътеписът, бележка

М.Б.) Редактирането включва оценка дали темата е важна и актуална за аудиторията, какъв е стилът на автора, издържана ли е логиката на разсъжденията, какви са намеренията на автора и дали текстът е адекватен на тези намерения (Ефремов 2021:75).

Горепосочените изследвания от български автори са релевантни за тук предложеното изследване преди всичко с проследяването на сложната, многоизмерна връзка между социалния факт и неговото отражение в медийния текст. Те подчертават системния характер на медийния текст – неговото съществуване като конститутивен елемент от системата на комуникациите и въобще на социалното взаимодействие, както и съществуването му като сложно изграден знак с вътрешно съдържателно и структурно единство.

1.4 Пътеписът в системата на медийните жанрове

За системния характер на медийните текстове говори и тяхната жанрова принадлежност. Съществува редуктивистка интерпретация на жанра като типов образец, който се пълни със съдържание при изграждането на цялостни словесни произведения. Тъй като това тълкуване на жанра игнорира редица аспекти от комуникативния акт, например авторовата творческа интенция, а също и рецепцията от страна на адресата, ще се обърнем към други източници за разяснение. Разглеждайки публицистичните жанрове, проф. Милко Петров подчертава „едновременното присъствие на **константното** и **променливото** в природата на жанра. Той (жанрът) се определя от почти всички изследователи като относително устойчива система от средства за възпроизвеждане в текста на публикацията на усвоената от публициста действителност... Само основателни причини могат да нарушат създаденото **динамично равновесие** между елементите на жанра като го трансформират в нов, по-съобразен с изискванията за комплексно въздействие върху аудиторията, за пълноценно изразяване на заложените в него идеи“ (Петров, 1988: 52).

Идеята за жанра като динамично равновесие между тематично-съдържателното и формално-структурното и неговия релативен характер присъства и в трактовката на Цветан Тодоров, който подчертава, че всяко време има своя собствена жанрова система, намираща се в определено **отношение** към доминиращата идеология... В едно общество се институционализира повтаряемостта на определени дискурсивни особености и индивидуалните текстове се произвеждат и възприемат по отношение на нормата, която установява тази кодификация. Един жанр, литературен или не, е именно такава

кодификация на дискурсивни особености. Именно защото жанровете съществуват като институция, те функционират като хоризонт на очакването за читателите и като модели на почерка за творците.... Едно общество избира и кодифицира актовете, които кореспондират най-вече на идеологията му и позволяват то да бъде представяно с по-голяма или по-малка степен на точност. .. Жанрът е историческа кодификация, удостоверена от дискурсивни особености (Тодоров, по Монова 1999:88).

Според Монова, жанровете следва да бъдат разглеждани като институции, защото те не са просто индивидуален класифициращ инструмент, а социален продукт ...“Жанровете служат за удовлетворяване на цял комплекс от обществени потребности съществуват във връзка с това в строга зависимост един от друг (Монова, 1999:88).

Борисова разглежда жанровете като експериментални конструкции, притежаващи относителна устойчивост. Те са носители на идеология, въплъщение на властта, тъй като тя се упражнява посредством и единствено чрез езика; те са точката, върху която тази власт се упражнява и в която отново се поражда. Жанрът пренася и охранява литературната традиция.... Между автора и реципиента има своеобразна имплицитна договореност за възприемане на текста, установена чрез жанра – една, колкото обективна, толкова и субективна същност, задължително вписана в система (Борисова, 2007: 6).

Творбите на словесното творчество биват жанрово продуцирани и разпознавани с оглед на характера на отразявания обект, конкретното предназначение на творбата, мащаба на обхвата на действителността и съответстващия му мащаб на фактите и данните, изводите и обобщенията, характера на стилистичните средства и на способа на отражение на действителността.

Относно относително устойчивите граници на медийния жанр можем да се позовем на проф. Монова, която изтъква, че всички жанрове в печата са подчинени строго на функциите, представителни за системата на масовата комуникация. **„Специфичните функции и общият предмет** определят границите на жанровата система, предопределят методите на изложение и съдържанието, диктуват поетиката и формата. Ако функцията и предметът затварят системата и я отграничават от другите жанрови системи, то методът на изложението, видът и обемът на съдържанието, жанровият стил и композиционно-речевите форми изграждат самостоятелния статут и относителната независимост на отделните жанрове в рамките на системата (Монова, 1999:98).

В генезиса на всеки жанр стои обществената потребност да се въздейства по определен начин върху съзнанието и чувствата на аудиторията. Освен тази потребност голяма роля

играе и необходимостта да се пресъздаде действителността чрез постоянно сменящи се подходи от различен ъгъл и с различен обхват на жизнения материал, с различно емоционално-оценъчно отношение на журналиста (Петров, 1988:57).

В продължение на очертаната необходимост от пресъздаване на действителността от различен ъгъл Монова изтъква, че най-важният критерий при типологизирането на медийните жанрове е начинът, по който чрез определен текст се **организира** определено въздействие (Монова, 1999:99). Благодарение на различните начини на организиране на информацията в текста се стига до дадено внушение. Различно е внушението, постигнато чрез информационния образ на събитието, от това, постигнато чрез интерпретативните или експресивните форми. Всеки жанр по различен начин визира факта или събитието и обективно води – по силата на своята формално-съдържателна специфика – до различни внушения. Монова предлага следната типология на жанровете, базирана на възприетия подход с оглед на отношението на комуникатора към социалния факт и използваните композиционно-речеви форми:

Таблица 1. Типология на жанровете

Подход	Функция	Композиционно-речеви форми	Жанр
Репортажно отразяване	Комуникативна /информативна, референтна/	Съобщение, описание	Хроника, новина, кореспонденция
Статийно/аналитично/отразяване	Валуативна и апелативна функция	Разсъждение	Статия, коментар, рецензия
Очерково /есеистично/отразяване	Експресивна функция	Повествование	Портрет, фичър, пътепис
Диалогично отразяване	Експресивна и апелативна функция	Диалог	Интервю, монолог, полилог

(Източник: Монова 1999: 100-101)

С оглед на функционалната типологизация на журналистическите жанрове, изложена по-горе, можем да заключим, че пътеписът е наративен текст, изпълняващ експресивна функция в есеистично пресъздаване на реалността. Предложеното тук определение е доста категорично. Заявява се очакване, че един пътепис съчетава събитийност и размишление и че те изразяват автора. Ако го приемем обаче, в категорията могат да попаднат също мемоари и автобиографии.

Типологизацията на пътеписа се оказва проблематична. Налага се по-широко ситуиране на пътеписа в жанровата система и вглеждане в неговите тематично-съдържателни и формално-структурни аспекти.

Според една от съществуващите типологии журналистическите жанрове биват информационно-събитийни, аналитични и художествено-публицистични. В тази подялба пътеписът се позиционира сред художествено-публицистичните жанрове.

Борисова отрежда място на пътеписа сред граничните жанрове, дефинирани от отношението между моделирания в текста свят и извънтекстовата действителност. Тези жанрове са гранични по отношение на фактуалността на журналистическите жанрове и фикционалността на литературните жанрове.

1.4.1. Публицистични жанрове

Граничната територия между фактуалното и фикционалното е обитавана от публицистичните жанрове, наричани още художествено-документални. От функционална гледна точка публицистиката може да бъде дефинирана с думите на Борисова като „прагматично ориентиран познавателен дискурс, експлоатиращ възможностите на литературния език – фигуративността и високата степен на организираност (Борисова, 2007:163). Познавателен обект на публицистиката е социалният факт. За публицистиката факти са: обществените явления, политическите събития, икономическите взаимоотношения и проблеми, битието на хората, състоянието на индивидуалния и обществен морал, сюжетите от света на изкуството, спорта и др. (Борисова, 2007:172). Публицистичният текст надниква отвъд факта: зад частното той търси поводи и основания за общото; търси изворите на явлението, вглежда се в мотивацията и принципа; схваща индивидуалното като частна проява на общото, типичното; прави прогнози. С една дума основното в технологията на публицистичния текст е **метафоризирането** на факта, откриването на непреходния смисъл и трайния му ефект.Публицистичното моделиране представлява документализиране и охудожествяване на медийния факт (Борисова, 2007:174).

Публицистичните текстове са родени от конкретния повод, но надхвърлят този конкретен повод и придобиват трайно звучене. „Публицистичният текст съумява да бъде едновременно фактуален, документален и фикционален, т. е. актуален и непреходен (Борисова, 2007:166). Той превръща онтологичния факт в гносеологически, т.е. опитва се да постигне познаваемост на действителността – това, с което се занимава всъщност журналистиката, но и в естетически, което е в приоритетите на изкуството, т.е. на литературата. Публицистиката обединява взаимодействащи си характеристики и елементи: фактическа основа, логически анализ и атрактивност на израза. Пречупването на фактологичното през логическия му анализ и словесна естетизация представляват надграждане на информацията – опосредствано чрез личността на автора, чрез неговите идеи и светоглед и така представят един от възможните модели на социалната реалност.

Тази специфика на публицистичните жанрове да наслагват върху индивидуалния образ смисъла на общото и наред с това личните емоции и оценки на публициста, е изтъкната и от проф. Милко Петров. „При художествено-публицистичните жанрове на преден план излиза типизиращата способност на автора, неговото умение да вижда индивидуалното и социално-типичното в своите герои, да внушава чрез публицистичните изразни средства определени идеи, художествени представи, да изгражда публицистични типове и социални характери и да мисли не само с доводи, но и с убедителни образи. Това са най-индивидуалистичните, но и най-сугестивните жанрове, при които публицистът като че ли влиза в пряк диалог със своя читател, внушавайки му своите разгърнати представи, настроения, емоции, приобщавайки го чрез убедително изградения портрет на съвременника към определени образци на социално поведение“ (Петров, 1988:61).

Борисова също подчертава, че в публицистиката съотношението между обективна, научна, историческа „истина“ и художествени инвенции е относително. „Тук фактът е подложен на всевъзможни интерпретации и моделировки, в които активно действат фантазното, измислицата, преувеличението, асоциацията, потокът на съзнанието. А публицистичният факт се основава върху идеи и мнения, провокирани от действителността – тяхното съществуване е неоспоримо“ (Борисова, 2007:172).

В определянето на един медиен текст като публицистичен основен критерий трябва да бъде демонстрираният подход към факта и езика, а не тематичният принцип за жанрово деление, който, по думите на Борисова „е твърде съмнителен – не отграничава, а размива жанровата парадигма литературност-нелитературност. Публицистичната литература е аналитично-описателна, обясняваща и тълкуваща, историческа и нерядко дидактична в

тона си, масова , общодостъпна, широкоадресатна литература на граничните жанрове“. (Борисова, 2007:181).

Борисова разграничава действието на механизмите на два типа текстова структура : логико-каузална/и хронологическа/ и емоционално-художествена. Първата определя моделирането на аналитико-публицистичните текстове от типа статия, монография, реценция, отзив. Втората се отнася към направата на художествено-публицистичните: фейлетон, анекдот, памфлет, есе, фичър, биография, **пътепис**, документален роман. Всъщност става дума за текстове с аналитичен и сюжетно-събитийен характер.

Таблица 2. Текстова структура

Текстова структура	
логико-каузална/и хронологическа	емоционално-художествена
аналитико-публицистични текстове: статия, монография, рецензия, отзив и др.	художествено-публицистични текстове: фейлетон, анекдот, памфлет, есе, фичър, биография, пътепис , документален роман и др.

(Източник: автора. Адаптирано по Борисова, 2007:181)

Съответно на тази подялба се определят три композиционни типа публицистични текстове: „събитийен тип, отговарящ на литературоведското разбиране за хроникалност; логико-каузален, основаващ разбирането и сюжетирането си върху причинно-следствени връзки и механизми и метасъбитийен – асоциативен, действащ на принципа поток на съзнанието. Пътеписът има композиция от събитийен тип, във формата /жанра/ и езика на публицистичната творба се проектира образът на автора – обществено-политически, историко-документален , емоционално-експресивен. Проектират се и образът на времето и обществените нагласи. Но възлова функция е отредена на публиката – на нейния прочит, който дописва творбата във времето (Борисова, 2007:182).

Да обобщим:

- В системата на медийните жанрове пътеписът спада към публицистичните жанрове, които наричаме още художествено-документални.
- В композиционно отношение пътеписът има сюжетно-събитийен характер.
- Пътеписът е граничен жанр по отношение на баланса фактуалност-фикционалност.

- Пътеписът метафоризира социалния факт, придавайки на конкретно наблюдаваното валидни смисли, надхвърлящи актуалната сегашност.
- Пътеписът проектира образа на автора, на времето и обществените нагласи.

1.5. Жанрови особености на пътеписа

За да избегнем прекалено широко тълкуване на пътеписния жанр, което би възпрепятствало селекцията на текстове и подходи към тях в това изследване, можем да посочим, че **пътуването** е основният тематичен и структурен белег на пътеписа. Около него се обединяват факти, наблюдения, анализи, пречупени през личната интерпретация на пътеписеца. Социалният факт в основата на пътеписа е пътуването, а неговото пресъздаване отразява стремежа на пътеписеца да възпроизведе не самото пътешествие, а онези моменти, епизоди, детайли от него, които са впечатлили автора и представляват интерес и за аудиторията. Пътуването става повод за решаване на предварително поставени обществени задачи чрез подбор на фактите, епизодите, детайлите, които, изведени на преден план и интерпретирани от публициста, трябва да постигнат познавателни, естетически и социализиращи функции на комуникацията. Личната гледна точка на публициста-пътеписец би трябвало да се окаже адекватна на колективната гледна точка, за да бъде постигнато определено внушение.

Трябва да признаем, че, така разгледан, пътеписът като еднопосочна трансмисия на медийно съдържание към аудиторията с цел въздействие не отчита редица други аспекти в продуцирането на пътеписа и неговото възприемане. Пътеписът конституира част от процеса на познание на света: пътешестващата личност познава себе си, като действителността рефлектира върху собствения ѝ душевен мир, въображение, мислене – въобще върху картината за света. Фактологичното описание преминава в емоционални и рационални реакции на пътуващия и себеизграждащ се човек, в които публиката може да припознае собствените си реакции и да бъде подтикната към себепознание.

Според Борисова пътеписът е „едно проумяващо света движение и почувствано пътуване, което не се изчерпва с безстрастно детайлно и фактологично описание, а прониква в дълбочина, търсейки истината за пътуващия и самопознаващ се човек“ (Борисова, 2007: 192). Фабулата и сюжетната композиция най-често са съобразени с хронологията и каузалността на събитията и епизодите, в които са включени множество извънсюжетни елементи – описания на пейзажи, детайли, лирико-философски отстъпления, стопански

статистически данни и др. За да съдим за художествената и съдържателна специфика на жанра, е необходимо наличие на множество текстове, позволяващо сравнения.

В историята на културното производство пътеписът е колкото стар, толкова и динамичен и постоянно обновяващ се жанр. В българската литература неговите най-значими образци са създадени през втората половина на XIX в. и втората половина на XX в.

В англоезичната литература пътеписът има много дълбоки исторически корени. Колективното въображение на англичаните и жаждата им за разкази на пътешественици се събужда през 1580 г. след завръщането на Франсис Дрейк от тригодишно околосветско пътешествие. Пътешествието на Дрейк е описано от Richard Hakluyt в *The Voyage of Sir Francis Drake Around the Whole Globe* и *The Principall Navigations Voyages and Discoveries of the English Nation* и е едно от събитията в дълга редица от дръзки начинания, дали самочувствие на британците още от елизабетинската епоха като покорители на света. В Англия пътеписът възниква и се оформя като един от най-популярните и гъвкави жанрове на ранната модерност. С разгръщането на британски далекоморски инициативи пътеписът възпитава и забавлява публиката у дома, готова да „чете“ света, зарежда я с национална гордост и търговска предприемчивост. Съществува мнение, че именно пътеписите на Ричард Хаклът промотират колонизирането на Северна Америка.

Настоящото изследване разглежда англоезични пътеписи, публикувани от началото на XX в., в които присъства България. Не бива да забравяме, че за Великобритания XX в. започва с надпреварата за достигане на Северния и Южния полюс, пресичането на арктически и антарктически територии. Така че английската пътеписна продукция от този период все още е призвана да образова, да забавлява, да приобщава към националния идеал чрез разказ за пътуване-приключение. Не можем да твърдим, че тези функции ще останат неизменни във времето по отношение на текстове, описващи България.

Подобно на други национални пътеписни продукции, публикуваното в Англия и Америка така и не „застива“ във формално-структурен модел, от който да извлечем канонични конститутивни елементи. Естествено е жанр с толкова дълга история в една национална култура да еволюира и да поражда известно таксономично объркване. Границите на жанра изглеждат размити, а не твърди, и това, което включваме или изключваме от жанра, е различно при избора на различен отграничителен критерий.

Някои изследователи на пътеписа го определят като обединяващо генерично понятие за доста разнороден текстов материал. Според Холанд и Хаган пътеписът е хибриден жанр, обхващащ различни категории и дисциплини (Holland & Huggan, 1998). На тази

хибридность се дължи фактът, че в пътеписа е трудно да се каже къде завършва пътеописанието и къде започва автобиография, етнография, природоописание, публицистика.

Позоваването на тематично-съдържателен принцип, с което започнах, може да дефинира пътеписа по отношение на наличието или отсъствието на пътуване в текста, но не позволява да се отграничи пътеписът от пътеводителя или, например, от корабен дневник. Карл Томпсън избира тематично-съдържателна база за типологизация на жанра, но я доразвива: „Тъй като всяко пътуване предполага среща на Аз-а с другостта и тяхното договаряне на разбирателство, пътеписът е разказ за договарянето между Аз-а и Другия, породено от движение в пространството“ (Thompson, 2011:9). Тук може да се посочи, че има и други жанрове, базирани на подобна тематична характеристика, например международната кореспонденция. Трябва да се съгласим с Евдокия Борисова, която казва, че тематично-съдържателните критерии рядко отграничават жанровете. „Тъй като тематичният принцип за жанрово деление е твърде съмнителен – той не от-граничава, а разпростира и развива жанровата парадигма (литературност – нелитературност), то подходът към факта и езикът ще бъдат критериите, оформящи представата за публицистичната литература. Което ще рече – аналитично-описателна, обясняваща и тълкуваща, масова, общодостъпна, публична, широкоадресатна литература“ (Борисова, 2007:181).

По отношение на формално-структурните характеристики забелязваме аналогична липса на ясна разграниченост. Пол Фасъл изтъква следните формално-структурни характеристики на пътеписа:

- Пътеписът почти винаги е разгърнато повествование в проза, често разделено на глави, като с това прилича повече на роман отколкото на пътеводител, възможно е да съдържа илюстративен материал, който е вторичен по отношение на повествованието.
- Повествованието се разгръща ретроспективно, в първо лице и представлява разказ за лично преживяно от автора пътуване, непознато място или хора.
- Личната или субективна гледна точка на автора е силно изразена, защото са представени не само пропътуваните места, но и авторовата реакция, впечатления, мисли и чувства, предизвикани от преживяването.

Фасъл смята, че пътеписът е подвид на мемоара, при който автобиографичният наратив се поражда от авторската среща с непознатото и претендира за валидност чрез постоянно позоваване на действителността (Fussell, 1980:203).

От функционална гледна точка трябва да се изтъкне, че фокусът върху автобиографичното пречупване, субективното, персонално-специфичното и стила на автора придава художественост на пътеписа. Пътеписът се чете колкото заради неговата информационна стойност, толкова и за удоволствие и заради естетическите му достойнства. Можем отново да се обърнем към Фасъл относно образователната и възпитателната функция на пътеписа. Авторът вижда реализация на тези функции в имплицитното или експлицитно изграждане на пътеписа около мита за пътуването-търсене. Пътеписът обикновено се изгражда около следната последователност:

- Повествователят напуска родното пространство, за да постигне някаква цел или в търсене на приключение.
- Обитавайки лиминална идентичност като „чужденец“, повествователят преминава през дълбоки преживявания.
- Завръща се в родното пространство и се реинтегрира.

Фасъл смята, че пътеписът въздейства като квест-роман, пренесен от фантазното и митологичното в реалността, и се разгръща в два основни модуса – модуса на пикареската и модуса на пасторалното или елегията. Модусът на пикареската определя разказването като поредица от приключения и несполуки. При втория модус се акцентира върху търсенето на последните следи от изчезващ начин на живот или култура, възприемана като по-малко сложна или стресираща от родната култура на повествователя. Трябва да признаем, че такава дълбочинна стратегия на изграждане на пътеписния текст го доближава до романа и до неговата събитийност и развлекателен потенциал.

В противовес на изложената по-горе структурна специфика, трябва да изтъкнем, че тя не е универсална за всички пътеписи. Също така е вярно, че пътеписът не е неизменен любимец на публиката и произвеждането на пътеписни текстове не следва неизменна възходяща прогресия във времето. През XX в. засилен интерес към пътеписната продукция обикновено се забелязва след мащабни, преломни събития – периода между двете световни войни, падането на „Желязната завеса“, разширяването на Европейския съюз. След тези събития читателската публика не се обръща към пътеписа само заради неговия развлекателен потенциал, а и заради неговата информационна и интерпретативна

стойност. Цели се документиране, съчетано с проникновена интерпретация на историческия момент, който повествователят съпреживява с общността-домакин. В този случай пътеписът се структурира около причинно-следствени връзки и механизми, позволяващи осмислянето на пропътуваното пространство в определен исторически момент.

Очертаната полиморфност на пътеписа и функционалната му флуидност означават, че е излишно да се абсолютизират както тематично-съдържателните, така и формално-структурните отграничителни маркери на пътеписния жанр. Можем да се позовем на Карл Томпсън, според когото „границите на жанра са размити и няма смисъл да се охраняват много строго“ (Thompson, 2011:27). От разнообразните наличности на езиковия репертоар пътеписът ще използва онези изразни средства, които най-добре обслужват целите на автора и очакванията на публиката. Вероятно можем да приемем и признанието за отсъствие на ясна дефиниция на жанра и заключението, че пътеписът най-добре може да бъде тълкуван като „констелация на много различни видове писане и текстове, свързани помежду си не поради съблюдаването на единен, прескриптивен модел, а с наличието на набор от „семейни прилики“ в духа на определението на Лудвиг Витгенщайн (Thompson, 2011:27). С други думи, има редица характеристики и атрибути, които ни позволяват да определим един текст като пътепис, и всеки отделен текст демонстрира различен подбор и комбинация на тези атрибути.

Централна за жанра е концептуализацията: не-фикционален наратив от първо лице, разказващ за пътуване. Около централната концептуализация се прикачват различни модуси или под-жанрове, даващи превес на автобиографичното, документалното, интерпретативното, художественото и др. Всеки от тези модуси има своя история, представлява определен начин на **филтриране** на непосредствено преживяното и обслужва определен аспект на конструирането на символна реалност чрез пътеписа.

Можем да обобщим, че в жанрово-типологичните особености на пътеписа задължително присъстват три елемента:

- действително пътешествие,
- припокриване на автор и герой на повествованието,
- демонстрирано признание за *лични* впечатления.

Пътеписът е изключително хетерогенен жанр с наративна, дескриптивна и аргументативна съставка. Той описва хронологична поредица от събития и обекти, но и посочва причинно-следствени връзки и се стреми да убеждава. Пътеписът се стреми да

отрази видяното, чутото, действителността като реалност, като фактология, но се ползва от богатия репертоар на художествената репрезентация. Пътеписецът се придържа към възпроизвеждане на действителните факти, но при избора на тематични акценти, чрез подбора на “ситуации”, той дава воля на своята позиция и придружава фактите с коментар. Така авторът оформя идеологията на целия текст, превръща се в интерпретатор на преживяното, в коментатор с определена цел и задача.

Рамкирайки преживяната реалност в селектирани кадри и поставяйки за обсъждане актуална обществено-значима проблематика, пътеписецът функционира като публицистичен текст. Пътеписният текст е силно перформативен, тъй като той е канал, по който адресантът/пътеписец, съобразявайки се с културните/когнитивни модели на своята вътрешна група, избира дискурсивни стратегии, за да влияе на адресата (обикновено също член на вътрешната група) в изграждането на мнение.

В заключение може да се каже, че пътеписецът пряко илюстрира сложността на проблема за медийните репрезентации на реалността. От една страна той е продукт на непосредствен човешки опит, чиято автентичност е привидно безспорна. От друга страна изобщо не може да се говори за миметично отразяване на обективната реалност, което да отхвърли влиянието на субективни фактори при изграждането на текст. Пътеписецът, както и всеки друг медиен текст, е елемент на символната реалност, която не е пряко отражение на обективната реалност. При изграждането и рецепцията на смисли за социалния свят авторът и публиката работят съвместно като социални актьори и значенията, до които достигат, са продукт на тяхната социална и културна принадлежност. В процеса на кодиране и декодиране биват оползотворени или отхвърлени различни възможности за означаване. Значенията на образите/текстовете не са безалтернативни и изначално дадени. Те не предават универсално, определено знание за света, а споделени убеждения на определена общност, удовлетворяващи нейните критерии за истинност в определено време. Знанието дори не се носи от отделния текст, а от съотношението му с други текстове. Интертекстуалността и вглеждането в историческия контекст правят смислите достъпни и позволяват да се разкрият скритите механизми за съхранение на социалния ред чрез дискурсивните практики.

2. Към комплексна изследователска методология

Очертаната проблематичност на жанровата типологизация на пътеписа налага възприемането на комплексна изследователска методология, която да обследва както политиката, така и поетиката, заложената в изграждането на текстовете. Настоящото изследване ще потърси кои информационни сегменти в репрезентацията на България се абсолютизират и кои се потискат или маргинализират в англоезични пътеписи. Защо точно тези аспекти в репрезентацията са трактовани повдигнато за сметка на други? Присъства ли пространствена и времева конкретика, номинативна плътност, нужда от културни опори, които да направят българската реалност познаваема и смислена за реципиента? Има ли стабилно присъстващи сюжети, последователност/непоследователност на изложението, пряка и преносна обозначеност? Какво надгражда авторът над фактологията и какво реципиентът ще домисли при прочита? Спецификите на текста са ключ към разгадаването на продуцентските намерения, но също и към границите на интерпретиране от страна на реципиента. Позовавайки се на гореизложените теории, разглеждаме пътеписите за България като проявление на дискурса за България в англоезичния културен обмен и предлагаме тяхното изследване с методите на дискурсивния анализ.

Тъй като различните школи на дискурсивния анализ имат различна степен на релевантност към изследването, възприемам селективно някои техни тези.

2.1 Дискурсивен анализ

Дискурс-аналитичният метод на Лакло и Муф е полезен за това изследване с интерпретацията си на понятието „дискурс“ като фиксиране на значенията в определена сфера. Дискурсът се формира благодарение на частичното закрепване на значения около определени „възлови точки“. „Възловата точка“ е привилегирован знак, около който се подреждат и придобиват значение други знаци. Дискурсът придобива единство чрез фиксирането на всеки знак в определено отношение към други знаци. Това се постига чрез „изключване“ на всички други значения, които могат да имат знаците. Така дискурсът представлява редуциране на възможностите за създаване на смисъл. Всички възможности, които дискурсът изключва, Лакло и Муф наричат „поле на дискурсивност“. Полето на дискурсивност е резервоар от значения, които знакът е имал в други дискурси, но които са изключени от настоящия дискурс, за да се създаде единство на смисъла. Въвежда се термин за знаци без фиксирано значение, които са

отворени за приписване на смисъл – „плаващо означаващо“. Плаващото означаващо е знак, че дискурсите се борят да наложат значение по свой начин. Понятията за „идентичност“ или „социално единство“ са плаващи означаващи. Те се зареждат с различно съдържание при различни артикулации, т.е. те са „мит“.

Един пример за функционирането на митовете е „митът за българите“ като плаващо означаващо. В редица текстове от края на XIX в. българите са артикулирани като „селяни“, а България е „селска държава“. Тази репрезентация задава рамка на поведение на българите като социален актьор, която включва труд, подчинение, нужда от ръководство. В текстове от началото на XX в. българите са обозначени като „нация“ и тук към „българи“ се прибавят означенията „войни“, „държавници“, „потомци“, което ги конструира като автономен социален актьор.

Посоченият пример е свързан и с друга теза на Лакло и Муф, приложима към това изследване – трактовката на понятието „идентичност“. Индивидът придобива идентичност, като бива *представян* по определен начин от означаващи/знаци, групирани около възлова точка. Митът за въображаема истинска същност снабдява субекта с движеща сила, тъй като той постоянно участва в дискурс, стремейки се към самоидентификация. Груповата идентичност се конституира чрез ключови знаци, групирани около възлова точка на идентичността (раса, възраст, пол, национална принадлежност и т.н.) при изключване на алтернативни тълкувания. При дискурсивното формиране на групи „Другият“ е изключен, а разликите вътре в групата се игнорират.

Дискурс-аналитичният метод на Лакло и Муф предлага понятиен инструментариум за анализ на дискурса. Възловите точки организират дискурса, ключовите знаци организират създаването на идентичност, а митовете организират социалното пространство. Всички тези понятия са ключови сигнификатори в социалната организация на смислите.

Наред с гореизложеното, методът на Лакло и Муф демонстрира сериозен недостатък в липсата на приложна разработеност от страна на авторите. За практическата приложимост на метода съдя косвено по съдържанието на монографията на Мария Тодорова „Балкани. Балканизъм“, където тя убедително показва, че Балканите са плаващо означаващо, към което се прикачват смислите „войнственост“, „враждебност“, „измама“, „интрига“, „изостаналост“ и др., конструирайки ги ту като агресори, ту като жертви в глобалната социална реалност, т.е. приписвайки им различна степен на автономност в голямата картина на живота. Извън контекста на посоченото конкретното

изследване, методът на Лакло и Муф е полезен като инструмент за аргументиране, а не като „пътна карта“ в анализа на дискурса.

Критически дискурсивен анализ

Плюсовете на приложната разработеност са силната страна на **критическия дискурсивен анализ**, по-специално на школата на Норман Феъркло. Като цяло, критическият дискурсивен анализ (КДА) се занимава предимно с властовите отношения и начина, по който те се осъществяват, възпроизвеждат или оспорват в писмен, устен или визуален текст в различни публични контексти (van Dijk, 1993, 1997, 2001; Fairclough, 2003; Fairclough and Wodak, 1997; Wodak, 2004; Reisigl and Wodak, 2009). Основната обща теоретична предпоставка на различните изследователи, ангажирани с КДА, е разбирането, че социалните представи се конструират чрез езиковите практики, като ресурсите за конструирането им не са равномерно разпределени, поради което и изградените значения могат да служат за възпроизводство на определени социални позиции и социално неравенство. Приема се, че съществува диалектическа взаимовръзка между определени дискурсивни актове и обстоятелствата, институциите и социалните структури, в които те се материализират: обстоятелственият, институционален и социален контекст оформя и влияе на дискурса, който от своя страна въздейства на социалната и политическа реалност. Чрез дискурса социалните актьори конституират обекти на знанието, ситуации и социални роли, както и идентичности и взаимоотношения между различни социални групи.

Според КДА дискурсивните актове са социално конститутивни в няколко посоки: те са в основата на генезиса, произвеждането и конструирането на определени социални условия, допринасят за възстановяването, легитимацията или възпроизвеждането на социалното статукво, могат да бъдат ефективни в трансформирането, подкопаването или дори премахване на статуквото. Тези функции на дискурса насочват критическия дискурсивен анализ към дефиниране на конструиращи, утвърждаващи/или оправдаващи, трансформиращи/или отхвърлящи дискурсни стратегии. Критичната насоченост на този метод се изразява от една страна в разкриване на механизмите на господство чрез социалните смисли и, от друга, в създаване на възможност за размисъл върху тяхната конструираност и разрушаване на привидната им естественост, а с това и на тяхното господство. Феъркло определя КДА като подход, който изследва систематично „... често непрозрачните взаимоотношения на каузалност и детерминираност между а/ дискурсивните практики, събития и текстове и б/ по-широките структури, взаимоотношения и процеси на обществото и културата; как такива практики, събития и

текстове се пораждат и оформят идеологически от властови отношения и как непрозрачността на взаимоотношенията между дискурса и обществото е сама по себе си фактор за затвърждаването на властта и хегемонията“ (Fairclough, 1995).

Критическият дискурсен анализ се ангажира с конкретен лингво-текстуален анализ на езиковата употреба в социалното взаимодействие. Феъркло използва подробен анализ на текста, за да открие как дискурсивните процеси съществуват в конкретни текстове, но подчертава, че само текст-анализът не е достатъчен, а е необходима **интердисциплинарна и интертекстуална** перспектива, за да се изяснят връзките между текстовете и социалните и културни процеси.

Всеки случай на използването на езика е комуникативно събитие с три измерения: 1. текст (устен или писмен, или визуален образ); 2. дискурсивна практика, която включва произвеждането и интерпретирането на текстове; 3. социална практика. Дискурсният анализ на комуникативно събитие покрива и трите измерения, като се описват първо езиковите особености на текста, след това – дискурсивната практика (процесите на произвеждане и потребление на текста) и накрая – по-широката социална практика, от която комуникативното събитие е част.

На текстово ниво се анализират съдържанието и формата на текста. Под лингвистичен анализ на текста Феъркло разбира анализ на фонологичните, граматични и лексикални особености на текста, а също особености на организацията на текста над нивото на изречението. Текстовете имат потенциални значения, които могат да си противоречат, и са отворени за различни възможни интерпретации. Възможна е съпротива от страна на реципиента на текста, макар че хората не винаги осъзнават идеологическите измерения на дискурсивната практика, в която участват.

Анализът на дискурсивната практика се фокусира върху начина, по който авторите на текстове се ползват от вече съществуващи дискурси и жанрове при създаването на текст, и начина, по който реципиентът на текста прилага налични дискурси при възприемането и тълкуването на текста. Нивото на дискурсивната практика е свързващо ниво между текста и социалната практика.

Анализът на третото измерение на дискурсивното събитие – нивото на социалната практика – е свързан с различните нива на социална организация: ситуация, институционален контекст, по-широк групов или социален контекст. Тук основният интерес е въпросът за властта. Властта и идеологията могат да влияят на всяко контекстово ниво.

Критическият дискурсен анализ е приложим към настоящото изследване с триизмерната аналитична рамка, която предлага. На текстово ниво настоящото изследване проучва

езиковите характеристики, които изграждат формата и съдържанието на текста, осветлява начините, по които дискурсите се активират текстуално, и достига до определена интерпретация на текста. На нивото на дискурсивната практика настоящият анализ се фокусира върху процесите на създаване и интерпретация на текста, като проследява интертекстуална верига, в която „един и същ“ текст може да бъде видян в различни варианти. Моделът се базира на принципа, че текстовете не могат да бъдат анализирани в изолация, сами за себе си. Те могат да бъдат разбрани само в отношението си към мрежа от други текстове и в отношението си към социалния контекст.

В КДА **интердискурсивност** се дефинира като „образуването на текста от разнообразието на дискурси и жанрове“ т.е. комбинацията от жанрове и дискурси в текста. Интердискурсивността в текстовия анализ изпълнява свързваща функция между текста и контекста – тя показва как в порядъка на дискурса се използва репертоарът на различните жанрове и дискурси. Чрез артикулирането на различни дискурси в рамките на комуникативно събитие се променят границите вътре в порядъка на дискурса. Наличието на творческа дискурсивна практика, при която дискурсите се комбинират по нови и сложни начини, е едновременно знак и двигател на дискурсивна, и оттам, социо-културна промяна. Комбинирането на дискурсите и жанровете и, в крайна сметка произвеждането и тълкуването на текстове, зависят от контекста.

Според Феъркло интердискурсивността е форма на **интертекстуалност** – състояние, при което всички комуникативни събития черпят от предишни събития. Текстът е звено от интертекстуална верига, звено в поредица от текстове, където всеки отделен текст инкорпорира елементи от други текстове. Интертекстуалността показва връзката на текста с историята, доколкото историята влияе върху създаването на текста и текстът има принос към историческото развитие и промяна, като черпи от предишни текстове. Възможностите за промяна обаче са ограничени от властовите отношения, които определят достъпа на социалните актьори до различни типове дискурс. Анализът на текстово ниво и на дискурсивната практика не е достатъчен, за да покаже дискурсивното събитие като поле на напрежение, обусловено от властови отношения. Необходимо е проследяване на интертекстуална верига от подобни текстове в жанра. При анализа на интертекстуалната верига се търси устойчивост или трансформации на структурата и съдържанието. В работата с конкретни текстове се определя от какви дискурси черпят своя репертоар текстовете /интердискурсивност/ и как те се ползват от други текстове, създавани синхронно или диахронно /интертекстуалност/.

На нивото на социалната практика се търси контекстуализиране на дискурсивната практика чрез отговор на следните въпроси:

- Към каква мрежа от дискурси принадлежи разглежданата дискурсна практика?
- Как различните дискурси са разпределени и регулирани в текста?
- На какви социални, политически и културни обстоятелства е плод въпросната дискурсивна практика?
- Под влиянието на какви икономически фактори се променя дискурсната практика във времето?
- Дискурсивната практика възпроизвежда ли порядъка на дискурса и допринася ли за затвърждаване на сатуквото в социалната практика?
- Има ли трансформация в порядъка на дискурса, допринасяща за социална промяна?
- Какви са идеологическите, политическите и социалните последици от дискурсивната практика?
- Дискурсивната практика прикрива ли или укрепва неравните властови отношения в обществото?
- Дискурсивната практика оспорва ли властовите позиции, като показва реалността по нов начин?

Исторически дискурсивен подход

Историческият дискурсивен подход е разработен от така наречената „Виенска школа на дискурсен анализ“ като специализиран модел за анализ на националистическия дискурс и дискурсивното конструиране на национална идентичност. При него целта е да се интегрира информация за историческия контекст на различни видове дискурс и да се проследят в диахрония техните промени. Тази методология е особено подходяща за настоящото изследване, тъй като е насочена специално към идентифициране и анализ на стратегиите за представяне на Аз-а и Другия, а също и стратегиите за конструиране на вътрешни групи и външни групи чрез използването на лингвистични и аргументационни техники.

Подобно на КДА, историческият дискурсивен подход не предполага прилагането на единствен метод, а възприема комбинация от методи, които прилага успешно за реализиране на целите си. ИДП представлява плуралистичен подход, акцентиращ върху необходимостта от съчетаване на методи (триангулация) с цел избягването на политически или друг предразсъдък. Всяко ефективно ИДП изследване е по същество интердисциплинарно и мулти-методологично и се ползва от подходите на антропологията, психологията, социалните науки и културологията (Reisigl and Wodak, 2001). То демонстрира начините, по които езикът функционира, за да конституира и разпространява знание и идеологии, в организирането на институциите и в

придобиването, разрастването и поддържането на власт. ИДП отчита интердисциплинарните и интердискурсивните взаимодействия между текстове, жанрове и дискурси, а също и различните контексти, процесите на произвеждане и рецепция на текст. Изследователите-дискурсивисти акцентират върху обстоятелствата на произвеждане на текст, какви лингвистични подбори са направени и защо. Още по-важно е това, че ИДП отчита както наличното, така и липсващото в данните на изследването, тъй като липсващите дискурсни характеристики имат потенциала също да творят смисъл.

В основата на историческия дискурсивен подход стои теорията за планиране на текста, която позволява да се идентифицират намеренията на участниците в комуникативното събитие и да се регистрират екстралингвистичните фактори за произвеждането на текст. Според теорията за планиране на текста, разработена от Рут Водак, речевата ситуация, статусът на участниците, времето и мястото, социологическите променливи (възраст, членство в група) и психологическите детерминанти (опит, възприети норми на поведение, поведенчески норми) играят съществена роля в произвеждането на текст.

Водак смята, че при произвеждането на текст социално-психологичните, когнитивни и психологически измерения заслужават специално внимание. Социално-психологическото измерение включва различни стратегии, позволяващи приемане на реалността, които се научават в процеса на социализация. Тези стратегии включват членство в група на базата на култура, класа, пол, националност, а също и речевата ситуация и личността като детерминанти на индивидуалното поведение. От тази социално-психологическа обусловеност се създават рамки („фреймове“ и „схеми“) за структуриране и разбиране на реалността. Фреймът е общ модел, който обобщава нашите знания за определена ситуация, затова той се разглежда като образ на ситуацията, съхраняван в нашата памет. Схемите са точни модели за конкретната реализация на определена ситуация или текст, те имат голямо значение в текстопроизводството, защото водят към набелязани цели. Важни са също така и „скриптовете“ – стабилизиращи, често прилагани планове, които определят ролите и очакваните действия на участниците в комуникацията.

Освен теорията за планирането на текста, историческият дискурсивен подход разработва модел за рецепция на текста, наречен „интегративен модел на разбирането“. Разбирането на текста също зависи от социопсихологическите въздействия, които обуславят производството на текста. Читателите първо класифицират текста според фреймове (обща модели) и подхождат към оригиналния текст стратегически. Те интерпретират текста, за да конструират неговата текстуална основа и да стигнат до неговото разбиране.

Водак смята, че не съществува обща текстуална основа, валидна за всички читатели. Разликите произтичат от това, че реципиентите конструират не само текста, но и социалния контекст, и че текст и контекст си взаимодействат. В интегративния модел на Водак разбирането на текста е цикличен интерпретативен процес.

Теорията за планирането на текста и интегративният модел на разбирането дават възможност да се посочат различията при формирането на зависимост на текста както от темата, така и от контекста и текстовата жанрова специфика. Понятието „дискурс“ според историческия дискурсивен подход е сложен възел от едновременни и последователни взаимосвързани езикови актове, които се осъществяват в социалната област на действие. Те се проявяват като тематично взаимосвързани семиотични знаци (т.е. текстове), които принадлежат към специфични семиотични типове /жанрове/. Областта на действие може да се разбира като сегмент на социалната реалност, която допринася за формирането на фрейма на дискурса.

Историческият дискурсивен подход включва и принципа на триангулация, позволяващ изследване на взаимовръзките на дискурсивните и другите социални практики. Той се базира на понятието **контекст**, което включва

- непосредствения езиков и вътрешно-текстов контекст и локалните интерактивни процеси на договаряне;
- междутекстовите и интердискурсивни отношения между изказвания, текстове, жанрове и дискурси;
- извънезиковите променливи и институционални фреймове на специфичния контекст на ситуацията /официалност, време, място, повод, групи
- широкия социално-политически и исторически контекст, в който дискурсивните практики са закотвени, т.е. областите на действие и историята на дискурсивното събитие, а също и историята, с която са свързани темите на дискурса.

Това разбиране за контекста е важно в историческия дискурсивен подход, който набляга на реконтекстуализация на дискурса, като следва аргументи и техните топоси (задължителните части на аргумента) от един жанр в друг и от една публична сфера в друга. Този живот на аргумента илюстрира борбата за власт около определени мнения, убеждения или идеологии.

Историческият дискурсивен подход използва триизмерен аналитичен апарат. Разграничават се три нива на анализ:

- съдържание,
- аргументативни стратегии
- форми на езикова реализация.

Нивото на езиковата реализация подлежи на допълнителна диференциация между текст, изречение и лексикална единица.

В парадигмата на историческия дискурсивен анализ изследователите от кръга Wodak *et al.* разработват следната аналитична схема:

Таблица 3. Схема за провеждане на исторически дискурсивен анализ.

Дискурс „ние“ – „вие“	
<p>Дискурс на различията</p> <p>1. Категоризация и оценка</p> <p>2. Дискурс „ние“</p> <ul style="list-style-type: none"> • конституиране на „ние“ • положително самоописание 	<p>Езикова реализация</p> <p>1. Съдържателно описание на групи</p> <p>2.1. Граматически свързани елементи</p> <p>2.2. Резерви, самооценка, зачитане на норми</p>
Аргументативни стратегии / техники	
<p>Приписване на отговорност или вина</p> <p>Едностранично изобразяване</p> <p>Липса на нюанси</p> <p>Отхвърляне на вина</p> <p>Стратегия на изкупителна жертва/набеждаване</p> <p>Преобръщане на означенията жертва/виновник</p>	<p>Отричане на отговорност или вина</p> <p>Обезценяване или очерняне чрез изопачаване</p> <p>Преувеличение</p> <p>Омаловажаване/балансиране/рационализиране</p> <p>Отклонение/ отрицание</p>
Форми на езикова реализация	
<ul style="list-style-type: none"> • нереален сценарий • сравнения • аналогии • позоваване • приравняване/обобщаване • дискурсивно представяне • цитати • реторични въпроси • уводни формулировки • намек/ предположение /на текстово или лексикално ниво/ 	<ul style="list-style-type: none"> • твърдения • метафори • предикация • нееднозначност • обобщена препратка • авторова гледна точка • стилистика/ ситуативност • евфемизми • текстова последователност • метафорични лексеми

(Източник: Titscher, Meyer, Wodak, Vetter, 2000:159).

Аналитичната схема подлежи на следната разширена интерпретация:

Анализират се тематична, стратегическа и лингвистична дименсия на дискурса:

➤ Тематична дименсия

Тематичните аспекти на /обикновено положителен/ образ на Аз-а и /обикновено негативен/ образ на Другия включват конструирането в дискурса на *homo nationalis* и *homo externus* и на обща родна територия за *homo nationalis*, припомняне и дискурсно произвеждане на общо социално, културно и политическо минало, разказване за общо настояще и бъдеще и конструиране на народа (Wodak et al. 2009). Тези теми са тясно свързани с конструирането на национална идентичност посредством идентифициране на еднаквост и различие и на близост и отдалеченост от националната група.

➤ Стратегическа дименсия

Виенската школа групира дискурсивните стратегии в четири групи според преобладаващата им социална функция:

- Стратегии на конструиране – идентифицират и конструират групи като „ние“ и „те“; установяват националната идентичност чрез насърчаване на единство, солидарност и/или разграничаване
- Стратегии на утвърждаване - поддържат и възпроизвеждат вече установени идентичности, напр. създават или поддържат представата за застрашена национална идентичност, правят оценка и релативизират проблематично минало, легитимират минали действия на Аз-а, възстановяват или защитават застрашеното национално себевъзприятие
- Стратегии на трансформиране – трансформира вече установена идентичност в концептуализирана нова идентичност;
- Стратегии на разрушаване – разрушават, обезценяват или критикуват установено себевъзприятие

Дискурсивистите от Виенската школа очертават основните **аргументативни схеми** и топоси, асоциирани с всяка от стратегиите и описват езиковите средства за тяхната реализация. Топосите са елементи на аргументацията, които са предпоставка за прехода от аргумента към заключението. Най-често използваните топоси при конструирането на идентичност и другост са топосите, представящи еднаквост или различие и тези

представящи външна заплаха, принуда или ограничение. Те могат да бъдат систематизирани по следния начин:

- Топоси на сравнение и контраст (подобие и различие). Те се използват от всички макростратегии и много от сравненията и контрастите конструират или укрепват образите на Аз-а и Другия. Някои от тематичните и езиковите средства, използвани при реализацията на тези топоси включват: контраст между *homo nationalis* (Аз-а) и *homo externus* (Другия); контраст между *locus amoenus* (домът на Аз-а) и *locus terribilis* (домът на Другия); посочване за изкупителна жертва или тривиализиране на Другия в сравнение с Аз-а; използване на експлицитни аналогии; използване на референциална асимилация и дисимилация, използване на положителни или пейоративни определения и метафори
 - Топоси на определяне и именна интерпретация, например собствени имена, означаващи националност или друга групова идентичност, обозначаване на социални актьори чрез използване на оценъчни определения; лични местоимения (ние/те); метафори
 - Топоси на авторитет- позоваване на авторитет напр. примери и цитати;
 - Топоси на силата на фактите
 - Топоси на историята като учител – разказ за исторически епизоди, посочване на примери;
 - Топоси на ярките примери - загатване, сравнение, анекдот, разказ за периоди или събития;
 - Топоси на външните обстоятелства или ограничения – напр. акцент върху национална зависимост
 - Топоси на катастрофа или външна заплаха
 - Топоси на идеалния свят, представящи *locus amoenus* или *locus terribilis* с положителни или пейоративни определения, метафори, олицетворения и епитети.
- Лингвистична дименсия

При разглеждането на езиковите средства за конструиране на национална идентичност Виенската школа се фокусира върху лексикални единици и синтактични

средства за конструиране на единство, обединение и еднаквост, а също и различие, уникалност, произход, приемственост, промяна, автономия и хетерономия. Основните езикови средства, представляващи интерес за анализ са

- обозначаване на лица – антропонимични понятия, напр. българите, евреите, ромите; местоимения (ние/те); количествени местоимения (всички, никой)
- пространствено обозначаване – топоними, наречия за място и пространствено обозначаване чрез лица (при нас/ при тях)
- темпорално обозначаване, напр. сравняване на миналото, настоящето и бъдещето – темпорални наречия и съюзи и времеви обозначения чрез съществителни (бъдещето/миналото/древността)
- обобщения за Другия с прилагателни – сравнителни и превъзходни форми на прилагателните

Други езикови средства, които са предмет на интерес за историческия дискурсивен подход, са евфемизмите, алюзиите, реторичните въпроси.

В заключение, основните принципи на историческия дискурсивен подход могат да бъдат обобщени по следния начин:

- Прецизно отчитане на обстоятелствата и контекста, тъй като дискурсите могат да бъдат описани и тълкувани само в техния специфичен контекст;
- Съпоставяне на съдържанието на изказването с историческите събития и факти, а също и с други налични отчети (интертекстуалност);
- Прилагане на интердисциплинарен подход при отчитане на интерпретациите, направени от специалисти в други области (социология, история, психология);
- Прецизно описание на текстовете на всички езикови нива.

2.2. Анализ на езиковите средства

Извън рамката и процедурите, предложени от историческия дискурсивен анализ, настоящото изследване анализира пътеписите от гледна точка на техните текстоизграждащи механизми. Разглеждат се техните конститутивни единици и постигането на смислова свързаност с комуникативна цел.

Системният подход към текста, очертан от проф. Андреана Ефтимова в „Медиен език и стил“ разглежда текста като система от организирани по определени правила елементи и конструкции и същевременно като изпълняващ конкретна комуникативна функция в

състава на някаква по-висша социална система – комуникативна ситуация, възникнала за целите и според изискванията на дадена /извършваща се в момента/ социална дейност (Ефтимова, 2014:131). Възприемането на такъв подход към пътеписа прави възможно отчитането на неговата жанрова специфика като съчетание от документалност и художественост и наред с това силната му функционалност като фактор и обект на влияние при дефинирането на реалността. Тук е необходимо особено внимание към осмислянето на пресупозициите, които правят възможни смисловата и комуникативна ефективност на текста. Ефтимова посочва, че наличието на сентенциални /обществено споделими, социални/ пресупозиции е знак за тенденциозно репрезентиране на реалността (Ефтимова, 2014:140). Те отразяват безспорни истини за участниците в комуникативната ситуация, които имат общ опит като носители на един език, известни на цялата общност убеждения и максими, отразяващи т.нар. здрав разум, знания за устройството на света и др. Работата с текста трябва да потърси механизмите на неговата свързаност, като очертае лексикално-тематичните полета в повторението на лексикални единици, синонимизация, словна трансформация, а също и текстуиращите механизми, осигуряващи постъпателно предаване на смисъл на изреченско и надизреченско ниво – номинализация, елиптиране, присъединяване, паралелизъм (Ефтимова, 2014:148).

Тъй като езикът на пътеписа не е понятиен, а експресивен, вниманието е насочено към конотативния потенциал на изказа както на лексикално, така и на синтактично равнище. На синтактично равнище когато говорещият не желае да поеме отговорност за съобщението, се задейства транспозиция по опозицията преизказност/непреизказност. Друга транспозиция е пасивизацията, която превръща субекта в обект на някакво въздействие и така варира гледната точка към агентивността. Мощен набор от експресивни средства предлагат стилистичните фигури и тропи. Ефтимова определя стилистичния ефект по следния начин: “Стилистичният ефект не може да се оцени извън контекста, извън очакванията, познанията, психическата нагласана адресата и субективното декодиране на текста. Затова определяме стилистичния ефект като смислоносещо отклонение, той е съзнателно търсен и обмислен с оглед на някаква определена цел – да внуши определена мисъл, идея, да изрази авторовото отношение към предмета на речевото съобщение /т.е. да има както денотативна, така и конотативна натовареност (Ефтимова, 2014:212).

Метафоричните изрази, включително тези, които функционират подобно на метафората, като сравнение, метонимия, олицетворение и идиоми, могат да функционират като част от аргументацията и да играят важна роля в убеждаващия дискурс. Те могат да се използват, за да променят или да затвърждават мнения. Оценъчните метафори оформят

и укрепват начина, по който възприемаме социалната реалност, като назовават или рамкират обекти и ситуации. Според изследователя Чартърис-Блак с всяка употреба на метафора източникът на послание подканя реципиента да се включи в интерпретативен акт, който ще бъде успешен, ако реципиентът е готов да превъзмогне напрежението между смисъла на казаното и неговата форма. Когато източникът и реципиентът успяват да направят уместно едно изказване, което извън конкретния комуникативен акт би било неуместно, то те съвместно създават смисъл извън познатите системи от кодове (Charteris-Black, 2004:12).

Метафорите експлоатират съзнателните и несъзнателни емоционални асоциации на аудиторията. Ярките метафори предизвикват силна емоционална реакция, която кара аудиторията да предпочита определена интерпретация пред друга. Някои аспекти на целта-сфера са подчертани, а други скрити (Charteris-Black, 2004:41). По-неочевидните метафори като тези за движение нагоре и напред, показващи подобрене и превъзходство, имат коварен ефект, но са ефективни точно, защото не са очевидни. Ненатрапчиви. Метафорите с честа употреба стават традиционни, репрезентации на „здравия разум“ или на „естествения“ поглед върху нещата и така се превръщат в политически инструменти.

Според Хокинс (2001), метафори, адресирани към аудитория, споделяща една и съща идеология, имат функцията на иконографски препратки. „Иконографска препратка е обичаен начин на текстова репрезентация, която представя опростени образи на нашия опит и то така, че да подчертае познати ценности, които участниците в дискурса се очаква да подкрепят безусловно. Иконографските препратки имат ефекта да установяват здрава концептуална връзка между референта и стойностната оценка:

„Идентифицирането на иконографските препратки позволява да се анализира начинът, по който категоризациите се манипулират така, че да установят социална динамика, в която са привилегирани определени групи опит, докато други групи са отхвърлени“. (Hawkins, 2001).

Метафорите, метонимите, сравненията често са използвани като средство за поляризиране на света на социалните актьори като положителен или отрицателен. Това се постига чрез опозиционна предикация на базата на бинарни метафори като високо/ниско, вътре/вън, плодороден/неплодороден, чист/нечист и т.н., тези двойки метафоризират положителни/отрицателни качества и състояния, характеризиращи

субекта или Другия. От особен интерес са опозициите, създадени от когнитивните метафори: „Напредъкът е движение напред или нагоре или към центъра“; „Изоставането е движение назад или надолу или към периферията“; „Липсата на напредък е липса на движение“; „Аз-ът се намира по-високо във великата верига на живота от Другия; „Високо означава превъзходство, ниско означава непълноценност“. Споделените идеологии често се базират на метафори, които укрепват светогледа на групите с течение на времето и формират част от тяхната дългосрочна памет или „колективното несъзнавано“. Тези метафори допринасят за изграждането на интертекстуална кохерентност, която на свой ред спомага за изграждането на видовете дискурси. Дискурсивната история на дискриминационни метафори и модели на стереотипизиране може да бъде проследена назад във времето, което е релевантно за настоящото изследване.

Олицетворението е особен вид метафоричен израз, който приписва човешки черти на абстрактни понятия/величини и може да се използва в услуга на конструиращи стратегии например призоваване за идентификация с антропоморфно изобразена нация. (Wodak *et al.* 2009). Персонификацията/олицетворението играе важна роля за вдъхване на живот и конкретизиране на въобразени колективни субекти като нациите или расите (Reisigl and Wodak 2001:58). Деперсонификацията/дехуманизацията е противоположна на персонификацията. Тя е характерна за негативното изобразяване на Другия в деструктивен дискурс. Персонификацията и деперсонификацията могат да бъдат разглеждани като концептуално сливане – художествен процес, който има предимството да компресира до човешки мащаб поредица от събития. Обичаен вид концептуално сливане е сливането на означения за одушевени и неодушевени обекти, резултатът от което е парадоксален образ. Концептуалното сливане е мощно оръжие на въображението, което трансформира човешката реалност и създава значения с широка приложимост в социалната практика. То е силно оръжие в политически битки особено там, където присъства страх от Другия. Критическият анализ на тези тропи дава поглед върху връзката между език и идеология.

2.3.Контент-анализ

Настоящото изследване прилага анализ на съдържанието, защото това е широко приложим метод, когато се налага обобщаване и описване на ключови характеристики на голям обем езиков материал. Анализът предполага подвеждане на съдържанието под няколко категории:

- Тема: За какво се говори?

- Насоченост: Каква е трактовката на темата?
- Норми: Каква е базата за класификации и оценка?
- Ценности: Какви нагласи, цели и желаниа са демонстрирани?
- Средства: Какви средства са използвани за постигане на целите?
- Характеристики: Какви характеристики са използвани при описване на хората?
- Актьори: Кой инициира действията и кой ги изпълнява?
- Авторитет: От чие име се правят твърденията?
- Източник: От къде идва посланието?
- Цел: Към кого е насочено?
- Място: Къде се извършват действията?
- Конфликти: Какви са причините, участниците и мащабите на конфликтите?
- Изход от конфликта: Щастлив, трагичен, неустановен?
- Време: Кога се случва действието?
- Тип комуникация: Какъв комуникативен канал се използва?
- Тип съждение: Какви граматични и синтактични форми се откриват?
- Методи: Какви реторични и пропагандни методи се използват?

(Цитат по Titscher, Meyer, Wodak *Methods of Text and Discourse Analysis* 2000:58).

Както се вижда, контент-анализът се стреми да обхване в максимална степен текстове, които могат да бъдат разнородни по своята същност. Критиците на този метод изтъкват съществена негова слабост: липсата на капацитет да бъде обхванат и реконструиран контекстът: Моделите и цялостният характер на текста се демонстрират не чрез количествени измервания на тяхното съдържание, а чрез показване на различните възможности за тълкуване на множество конотации. Ето защо в теорията на масовите комуникации широко приложение придобива качественият контент анализ. Вариантът на Мейринг включва три аналитични процедури: резюмиране, целящо редуциране на материала със запазване на същността и създаване на управляем корпус чрез абстракция на оригиналното съдържание, експликация – обяснение и аотиране на материала чрез анализ на котекста и контекста (обстоятелствата около комуникиращите) и накрая – структуриране, което означава филтриране и извличане на определена структура от материала (Mauring по Titscher 2000:64).

Настоящата разработка прилага качествен интерпретативен контент анализ, чрез систематично идентифициране на определени характеристики на пътеписите и извеждане на предположения за техния смисъл. Приложимостта на този метод се обуславя от това, че позволява анализ не само на манифестираното съдържание на текста

на нивото на денотативното значение на езиковите знаци, а включва анализ на латентното съдържание на нивото на конотативното значение на знаците. Латентното съдържание се открива във връзките между различни текстови компоненти и позволява интерпретация на текста в неговата цялост. В предложеното изследване интерпретативният контент анализ се прилага под формата на наративно резюмиране на текстовете, което извежда и обобщава ключови теми. Разглежда се трактовката на образа на българското през специфичните репрезентации на отделния индивид, общностния живот, историческото наследство, природното богатство и др.

Приложението на гореописаните методи цели да осигури максимално широко изследване на пътеписите и да достигне до изводи относно тяхното функциониране като проводници на дискурсивна власт в системата на комуникацията.

Изводи по първа глава

Проучените теоретични източници позволяват да се направят изводи за пътеписа като форма на конструиране на медийна реалност.

1. Пътеписът като всеки медиен продукт създава картина на света, която е конструирана реалност, опосредствана чрез селекция, съкращение, подчертаване и оценка, направени от определени идеологически позиции. Доминиращата идеология в обществото, към която медиите се придържат, има деформиращ ефект върху медийната репрезентация на реалността. Други такива фактори са институционалните политики на медиите, субективната оценка на медийните практики, а също и фактори като елитност, инфотейнмънт и др., които влияят върху формирането на медийните дефиниции за реалността.
2. Селективните дефиниции за реалното се произвеждат и поддържат чрез определени езикови практики. Езикът е сложна система от знаци, които пренасят значения за реалността между комуникатор и реципиент. Значението на знака е социална конвенция, породена от означителните практики, които организират релациите между знаците. Репрезентацията не следва модел на еднопосочна трансмисия, а по-скоро на взаимодействие, в хода на което значенията се изграждат, затвърждават, избледняват, променят, а също и договарят от комуникиращите. Езиковото обозначаване винаги носи допълнителен смислов,

оценъчно-коментарен, емоционален акцент. Оттук произтича необходимостта от задълбочено разглеждане на медийния текст, отхвърляне на неговото тълкуване като прозрачен носител на смисъл и отчитане на неговия комплексен характер.

3. Понятийният апарат на дискурсивистката школа в теорията на репрезентацията позволява разглеждането на пътеписа като медиен продукт не от гледна точка на неговата истинност, а от гледна точка на неговата функционалност като описание на нашия социален свят. Пътеписът е продукт на дискурсивна практика, осигуряваща език за говорене по определена тема в определен исторически момент. Пътеписният дискурс разполага с определен езиков репертоар, управляващ начина, по който може да се говори или разсъждава по темата „България“, т.е. да се концептуализира нейният образ в даден исторически момент. Пътеписният дискурс за България е проследим в множество от текстове в даден исторически момент и е контекстово зависим.
4. Пътеписът като медиен текст пресъздава социалния факт, трансформирайки го в сложен езиков образ, споделян с други хора, които на свой ред го свързват със собствения си опит и домислят знака. Домислянето на образа/знака от реципиента е функция от контекстовата интерпретация на социалния факт. Пътеписът трябва да се анализира не само на лингвистично ниво, но и на нивото на извънтекстовите влияния върху неговото създаване и възприемане – общите социални, политически, икономически и културни обстоятелства, определяни като контекст, в чиито рамки се случва социалният факт и се пресъздава и възприема като медиен текст.
5. Елемент на вътрешнотекстовите влияния са жанровите особености на пътеписа. Формално-структурните и тематично-съдържателни аспекти на пътеписа варират, понякога автобиографичното, документалното, интерпретативното или художественото вземат превес, но пътуването е основният тематичен и структурен белег на пътеписа. Многовариантността представлява начин на филтриране на непосредствено преживяното и обслужва конструирането на символна реалност чрез пътеписа. В системата на медийните жанрове пътеписът особено ясно демонстрира нееднозначната връзка между социален факт/пътуване и репрезентираната в текста реалност. Рамкирането на преживяната реалност в селектирани кадри е форма на контролирана репрезентация. Фреймовете присъстват в пътеписа под формата на ключови думи, шаблонни фрази, стереотипни образи, изреченска структура, позовавания и др., които подсилват присъствието на теми и оценки в публичното пространство.

6. Отчитайки ролята на пътеписа в конструирането на символна реалност, изследването прилага плуралистичен подход към анализа на текстовете. Той съчетава

- контент-анализ за очертаване на темите в пътеписите,
- дискурсивен анализ с превес на историческия дискурсивен подход за дефиниране на контекста на създаване и рецепция на пътеписа и релевантността на пътеписа към публичния дневен ред,
- анализ на езиковите средства, отчитащ конотативния потенциал на изказа на лексикално и синтактично равнище.

Прилага се принципът, че текстовете не могат да бъдат анализирани в изолация, сами за себе си. Те могат да бъдат разбрани само в отношението си към мрежа от други текстове, в отношението си към социалния контекст и към други неоползотворени варианти на словесно творчество по темата.

Втора глава. Представяне на издателствата и печатните медии

В първа глава изтъкнах приноса на пътеписа към конструирането на медийна реалност и се ангажирах с осветляване на зависимостите на пътеписния текст от извънезиковите фактори на неговото продуциране и рецепция. Във втора глава разглеждам издателските практики и политики като екстралингвистичен фактор, определящ кои пътеписни текстове придобиват публичност в даден исторически момент. Втора глава се интересува от това

- кои са издателствата, публикуващи пътеписи в Англия и Америка,
- каква е тяхната власт в полето на културното производство,
- как я упражняват чрез издаването на пътеписи,
- кога в тяхната продукция присъстват пътеписи за България.

В първата част на втора глава аргументирам избора си да следвам модела на Бурдийо при анализа на издателските практики като поле на културно производство. Втората част на втора глава представя последователно британски и американски издателства, публикували пътеписи за България.

1. Изследователски подход към полето на културно производство

В представянето на английските и американски издателства, публикуващи пътеписи, ще се опра на социологическата теория на Пиер Бурдийо, по-специално на понятията „поле“, „хабитус“, „капитал“, които той въвежда в анализа на социалните практики. Изборът на тази теоретична рамка не е случаен, тъй като в емпирично изследване на книгоиздаването във Франция Бурдийо изтъква значимостта на изследванията на този аспект на социалната практика и очертава изследователски подход към проучването на обекта. Ето какво казва френският социолог:

„Издателят е този, който има свършено необикновената власт да осигурява публикуването, сиреч да довежда даден текст до познато и признато публично съществуване (Öffentlichkeit). Това своеобразно „сътворение“ включва най-често признаване, предаване на символен капитал /аналогично на това, което прави предговорът/, което е толкова по-значимо, колкото самият този, който го осъществява, е

признат именно чрез своя „каталог“ – съвкупността на авторите, самите те повече или по-малко признати, които той е издал в миналото“ (Бурдийо, 1999: 466).

Известно е, че Бурдийо се отнася снизходително към тълкуването на художественото авторство и неговото придобиване на публичност като „сътворение“. Според Бурдийо всяко действие, дори и това, което е насочено към символни постижения, е калкулативно. Той нарича действието „стратегия“, за да подчертае заинтересоваността на човешкото поведение. Стратегията се асоциира с постигане на максимална материална или символна печалба. Културното производство е пространство за разгръщане на стратегии по селекция, приемане или отхвърляне, чийто основен мотив е постигането на печалба. Бурдийо уточнява, че стратегиите не винаги следват целенасочени, рационални калкулации, а са по-скоро неартикулирани, подразбиращи се и широко споделяни в определен контекст. Той подчертава неволното съучастничество на социалните актьори и изтъква, че заинтересованите действия са толкова по-ефикасни и по-трайно легитимирани, колкото по-невидим е техният заинтересован характер за актьорите. „Най-изгодните стратегии са онези, които са произведени в невидимата част на калкулацията и в илюзията на „най-автентична/неподправена“ искреност, от хабитус, обективно съответстващ на обективните структури (Bourdieu 1977: 214).

Понятието „хабитус“ дава отговор на въпроса как се регулира действие, което следва определен модел, без видимо да е подчинено на правила или съзнателни намерения. Според Бурдийо, хабитусът представлява груповите нагласи, в които е конвертирана социалната структура чрез интернализация и ранна социализация на членовете на групата. Нагласите на хабитуса предразполагат актьорите да подбират онези форми на поведение, които имат най-големи шансове за успех с оглед на наличните ресурси и предишен опит. Хабитусът има социални и властови измерения, защото предполага несъзнателна преценка на възможното, невъзможното или вероятното за определена позиция в стратифицирания социален ред. Съотношението на социалните позиции към възможностите е съотношение между същите и властта. Действието на хабитуса става видимо в определени пространства на производство, обращение или придобиване на стоки, услуги, знание или статус, които Бурдийо нарича „полета“. Социалните актьори заемат конкурентни позиции един спрямо друг, стремейки се да натрупат и монополизират капитал в тези полета. Полетата са преди всичко арена на борба за контрол върху ценни ресурси.

В полето на културното производство творците на културата и науката, както и техните продуценти, спонсори и меценати се борят за натрупване на символен капитал или на комбинации от видове капитал. Индивидите и групите се възползват от културни,

социални и символни ресурси, за да съхранят или подобрят позицията си в социалния порядък. Тези ресурси се определят като „капитал“ тогава, когато функционират като властови социални отношения (“social relation of power”), т.е. когато те станат обект на борба като ценни ресурси (Bourdieu 1989:375).

Културният капитал покрива широк спектър от ресурси като степен на образование, обща осведоменост, естетически вкус, умение за словесно изразяване. Културата е властови ресурс. Нейните активи са конвертирани икономически и социални активи. Обратното – конвертирането на културен капитал в икономически или социален капитал – не е толкова праволинеен процес за актьорите в полето на културното производство. Въпреки наличието на известна неравнопоставеност между културния капитал от една страна и икономическия и социален капитал от друга, Бурдийо подчертава значението на символния капитал във възпроизводството на социалния ред /неравенство. Той забелязва, че разрастването на обективирания и институционализирания културен капитал в относително автономни пазари е единственото най-значимо явление, оформящо стратификацията и ролята на културните производители в напредналите общества. Очертава се историческа тенденция културният капитал да се наложи като нова база за социална стратификация.

В напредналите общества основният модел на господство е преминал от явна принуда към манипулация чрез системи от символи. Това обяснява фокуса на Бурдийо върху символната власт, която културните процеси, дейци и институции упражняват в съвременните общества. В полетата на културно производство функционират символни системи/ изкуство, наука, религия, мода/, които едновременно изпълняват три функции: познание, комуникация и социална диференциация. Те са толкова структуриращо средство за подреждане и осмисляне на социалния свят, колкото и структурирана система от кодове, пренасящи смисли между представителите на една култура и осигуряващи тяхната социална интеграция. Бурдийо добавя и четвърта функция на символните системи – социална доминация. Доминиращите символни системи осигуряват интеграция за доминиращите групи, отличаване и йерархия между групите и легитимация на йерархията чрез насърчаване на доминиранияте групи да приемат съществуващата йерархия. Значим и релевантен извод за настоящото изследване е постановката на Бурдийо, че символните системи функционират в полета на пренос на капитал, осигуряват господство и изпълняват политическа функция.

Разгледано в този план, книгоиздаването може да бъде изследвано като част от полето на културно производство, в което издателите си съперничат за придобиване на културен, икономически или социален капитал. Това съперничество се разгръща чрез

експлоатиране на символни системи (език, образи, митове) и прилагане на стратегии по приемане и отхвърляне, зад които стои хабитусът на издателската гилдия, но които нерядко са облечени в реториката на „сътворяването“ или на просветителското мисионерство. Самият Бурдийо ни дава образец за изследване на издателското поле в своето есе „Една консервативна революция в книгоиздаването“, в което отхвърля каквато и да било мистификация на издателската дейност, но предупреждава и срещу другата крайност – „мондиализацията“ – приписването на явленията в книгоиздаването единствено на икономически сили, външни за участниците в това поле. Неговият съвет е, че „трябва да вземем като обект издателското поле в качеството му на относително автономно обществено пространство – сиреч способно да преведе според собствената си логика всичките външни сили, именно икономически и политически, в които издателските стратегии намират своето основание“ (Бурдийо, 1999: 472). Бурдийо проучва издателското поле, като класифицира издателствата според 5 групи променливи, юридически и финансов статут, финансови или търговски връзки на зависимости, тежест на пазара. Поради невъзможност да бъде измерен търговският успех чрез средните тиражи – цифри, които не се съобщават – изследователят се опитва да оформи приблизителен показател за търговския успех посредством списъци с бестселъри, литературна награда, способност на издателствата да получават министерски помощи за издаване, символен капитал (по показателите: старинност, местонахождение, престижът на издателския фонд, натрупаният символен капитал, награди).

Подобен подход следва и предложеното тук проучване. Анализът представя поотделно всяко от издателствата и предлага оценка на техния капацитет да влияят трайно в сферата на културното производство. Този обзор търси отговор на въпросите:

- Откога съществува издателството?
- Профилирано ли е тясно в издаването на пътеписи? Каква част заемат пътеписите в неговата продукция?
- Има ли натрупан издателски фонд (престижен каталог, трайно сътрудничество с автори, награди в класации)?
- Определя ли или следва практиките в общото и пътеписно книгоиздаване?
- Частна семейна фирма ли е или акционерно дружество? Има ли зависимости от други фирми?
- Има ли близки връзки с управленски структури на държавно ниво? Има ли данни за финансиране на неговите издателски проекти от държавни агенции?
- Рецензират ли се пътеписите на това издателство в специализираната периодика,

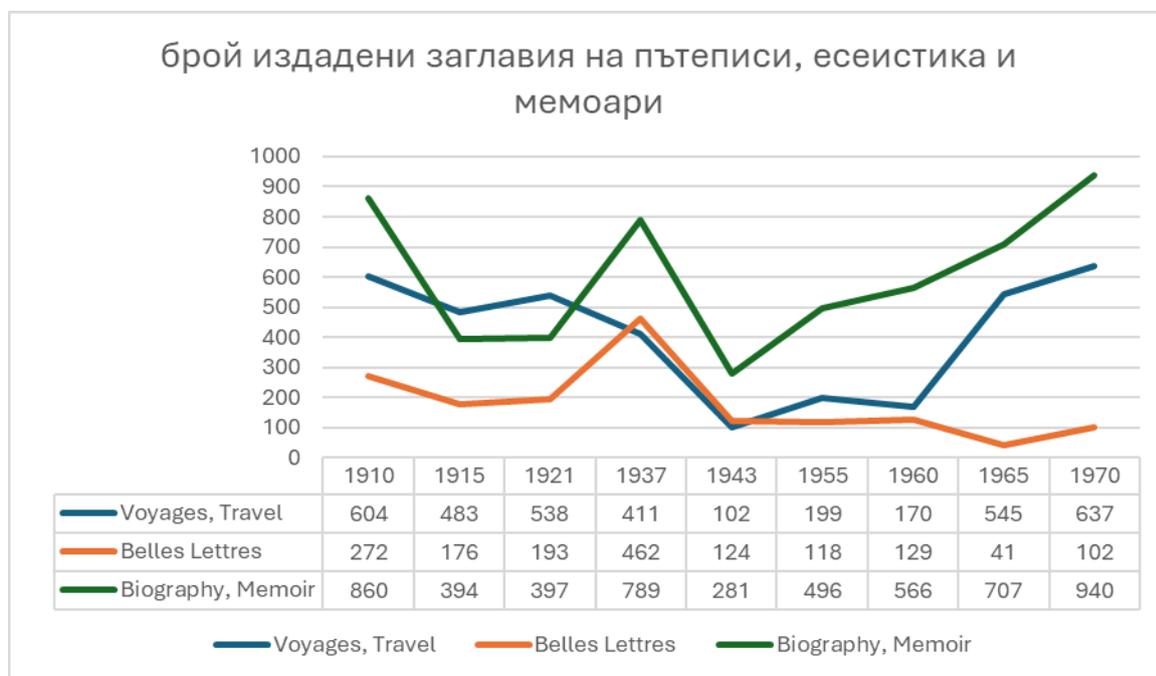
напр. в *The Geographical Journal* или *Foreign policy*?

Необходимо е едно уточнение: настоящото изследване разглежда англоезични пътеписи, които са публикувани в Англия и Америка между 1900 г. и 2017 г. и в които присъства описание на България. В началото на този период някои от издателствата, публикували тези пътеписи, имат повече от стогодишна история, други съществуват от десетина години, а трети още не са се появили. В края на периода някои от издателствата са инкорпорирани в структурата на по-големи компании и политиката им е зависима от компанията-майка. Поради динамиката във функционирането на издателското поле изследването няма претенции за дефинитивни констатации, а по-скоро за възможни интерпретации на политиката на разглежданите издателства в периода на издаване на пътеписите, свързани с България.

Трябва да се има предвид именящата се доминация на жанровете в издателската дейност. Световните и национални исторически събития променят наличието или отсъствието на ресурси в произвеждането на култура, както и наличието или отсъствието на читателско свободно време, което е основен обект на комерсиална експлоатация в пътеписното книгоиздаване. Променят се и читателските нужди от информация, развлечение, интерпретация и т.н.

Графиката по-долу дава представа за количествените показатели на пътеписното книгоиздаване във Великобритания в периода 1910-1970 г.

Графика 1. Брой издадени заглавия на пътеписи, есеистика и мемоари

(Източник: автора. Адаптирано по *Publisher's Circular 1910, 1915, 1921* и *Mumby, Norrie, 1974: 569-571*).

Графиката илюстрира значителната динамика в книгоиздаването на нехудожествена литература във Великобритания. Издаването на пътеписи е сравнено с публикуването на други видове нехудожествена литература – есеистика, биография и мемоар. Двете световни войни очертават спадове в пътеписната продукция, последвани от известен ръст в мирновременните години и подем в годините на Студената война. Социално-политическите катаклизми изваждат от равновесие издателската дейност, докато постепенното стабилизиране на социалния ред води до устойчиво реализиране на издателски стратегии в значително по-предсказуема среда. Именно в отсъствие на резки промени в социално-политическия контекст виждаме по-ярки проявления на политиката на издателствата. Необходимо е обаче по-детайлно вглеждане в качествените характеристики на пътеписното книгоиздаване – предпочитани теми, автори, стилове, за да правим изводи за присъствието на темата „България“ и връзките ѝ с издателските политики. Анализът на качествените характеристики предполага и разграничаване на регионалните разновидности на англоезичното пътеписно книгоиздаване. Настоящото изследване прилага това разграничаване, като разглежда в последователност британски и американски издателства на пътеписи.

2. Англоезични издателства на пътеписи

2.1. Британски издателства

Във Великобритания издателската дейност в областта на пътеписа се развива и разраства в тясна връзка с разрастването на британското икономическо влияние по света. Този процес започва още през XVIII в. и точно тогава се появяват ключови издателства като Джон Мъри, Уилям Блакуд и Смит & Елдър, които поддържат обширен списък със заглавия на пътеписи.

John Murray Publishing

Издателството *Джон Мъри* е най-старото сред тях и най-значимо за настоящото изследване, тъй като в най-дълъг период поддържа заглавия на публицистични текстове, в това число пътеписи, докосващи се до темата „България“. Именно това издателство публикува трактата на Едуард Дайси „*The Peasant State: an account of Bulgaria in 1894*“, сборника с есета „*The Balkan Question: The present condition of the Balkans and of the European responsibilities by various writers*“ (1905), който съдържа пространни коментари за България и българите от Джеймс Баучър и Джеймс Брайс. През двайсети век издателството многократно насочва вниманието към Балканите с публикуването на

пътеписи от Патрик Лий Фърмор, Лесли Бланч, Дервла Мърфи, Ричард Басет. Основано през 1768 г., издателството успява да просъществува като семейна фирма през седем поколения наследници на първооснователя.

Факт е, че в ранните си години издателството се старае да капитализира престижните социални контакти на първооснователя Джон Мъри I, особено личното му познанство с лорд Байрон. Джон Мъри I публикува пръв „Чайлд Харолд“ на Байрон и създава каталог с елитни заглавия на художествена литература, но постепенно се насочва към многообещаващи автори на нехудожествена литература заради перспективата да издава оригинални творби, и се превръща в доминиращ издател на пазара на пътеписи. Политиката и практиката на издателството през XIX в. до голяма степен са показателни за тенденциите сред големите издателства да инвестират в пазара на пътеписна литература. Разказите за пътешествия и откривателство вървят ръка за ръка с географската експанзия на Британската империя и на мисионерството, множат се и формират читателските вкусове. Изследователят Бил Бел съобщава за 135 заглавия на пътеписи, публикувани от Джон Мъри в златния за пътеписното книгоиздаване деветнайсети век, при това адресиращи високия пазарен сегмент с луксозни издания на цена еквивалентна на £800 днес, наред с адресирани към широката публика по-евтини издания (Bell, 2020:128).

На какво се дължи тази разгърнатост на издателството в полето на пътеписната литература? Няколко фактора трябва да се вземат под внимание.

На първо място, това е специалният социален статус на фамилията Мъри в английското общество. Домът на Мъри и офисите на издателството в Мейфеър, Лондон, се намират в непосредствена близост до Адмиралтейството – управителния орган на Британския кралски флот. Фамилията Мъри култивира в продължение на два века връзки с най-видните представители на управляващата класа. От 1809 г. Джон Мъри е официален издател на Адмиралтейството и в това си качество издателството се заема с публикуването дневниците на изследователи, чиито експедиции в Арктика и Африка са оторизирани от Адмиралтейството. Издателството стои близо до тези начинания и осигурява публичност за разказите на участниците в тях, защото то е в центъра на институционалната мрежа, която ги поддържа. Не е чудно, че сред авторите, публикувани от Мъри, стоят военни и представители на флота, описващи експедиции, а с това и реализацията на британските далекоокеански цели. Привилегированият статус на фамилията личи още и в тесните ѝ контакти с Кралското географско дружество, някои от чиито членове пишат и публикуват за *Джон Мъри*. Издателството живее с традициите на английското общество на учените, в което се вписва, и на свой ред култивира среда

от автори, функционираща като елитарен частен клуб. В *Джон Мъри* публикуват „Пътешествието на Бийгъл“ и „Произход на видовете“ от Чарлс Дарвин, африканските дневници на Дейвид Ливингстън, разказът на Джон Франклин за пътешествието му до полярния кръг и др.

На второ място, *Джон Мъри* издава и периодика, която успешно рекламира пътеписите на издателството. Това е вярно за тримесечното списание *The Quarterly Review (1809-1967)*, на чиито страници държавниците от Адмиралтейството излагат визията си за далекогеографските цели на Британската империя. Впечатлява високият политически или научен ранг на авторите в *The Quarterly Review*, както и очертаващата се география на темите: най-често става дума за полярните региони, северна и западна Африка и средна Азия. За Близкия изток, където по онова време Великобритания локализира Балканите, изобщо не се говори. Той става интересен за издателството в средата на XIX в., в тясна връзка с Кримската война и особено отчетливо в края на XIX в. и началото на XX в., когато назрява тревожност в британската политика от разпадането на Османската империя. Издаваната от Джон Мъри периодика е още един канал, чрез който издателството комуникира приоритетите на Империята към читателската публика и утвърждава репутацията си като член на консервативната управляваща класа.

Мястото на Джон Мъри във викторианската периодика е добре изследвано, като се изтъква успехът на тримесечното списание *The Quarterly Review* в отлика от едномесечното списание *Murray's Magazine*, което спира да излиза едва две години след основаването (Richardson, 2013: 499-525). Очертава се изводът, че Мъри не успява да пренесе успеха си от публикуването за високообразована публика към публикуването за среднообразована публика. Месечното издание *Murray's Magazine* не реализира първоначалните заявки да се превърне в широка трибуна за мнения по наболели политически въпроси от страната и колониите най-вече заради твърдо консервативните убеждения на фамилията Мъри и нежеланието да публикува либерален контрапункт на консерваторски мнения. Тонът на висока информираност и подробният разбор на политическите теми не успяват да запалят интереса на публиката. Според Ричардсон издателството *Джон Мъри* се опитва да издава масово списание от стар тип за аудитория и общество, които вече не съществуват.

В други източници също се посочва, че изданията на Мъри нямат търговски успех, когато са адресирани до масовия читател. Джон Федър дава пример с поредицата *Family Library*, която се проваля, защото книгите били твърде сериозни за предназначението си да се наложат на популярния пазар, и отчасти защото високите разходи от издателските стандарти на Мъри не били компенсирани от възвръщаемост (Feather, 2005: 136-137).

Не може да се отрече все пак, че в края на XIX и началото на XX в. издателството има репутация на престижен издател, контакт с успешни автори, достъп до мащабна мрежа за дистрибуция, които, взети заедно, отреждат водещо място на фирмата в подполето на английското пътеписно книгоиздаване.

Наред с публикуването на пътеписи, плод на сериозни изследователски начинания, издателството Джон Мъри се старае да обхване и зараждащия се масов туристически пазар, адресирайки любопитния турист с поредицата пътеводители, озаглавена „Наръчник за пътуващите до Континента“. Както и при издаването на пътеписи, „Наръчникът“ се списва от доверени, оторизирани автори. Някои от тях са членове на Кралското географско дружество. Иначе казано, Джон Мъри се налага като авторитетен, безкомпромисен издател, независимо дали става дума за публикуване на сериозни географски изследвания или за масова пътешественическа литература.

Ако се върнем към теорията за полетата на Бурдийо, можем да заключим, че в подполето на английското пътеписно книгоиздаване издателството „Джон Мъри“ стартира в края на XVIIIв. със значителен социален капитал, който конвертира в символен капитал, печелейки престиж и признание както в гилдията, така и сред читателската публика заради репутацията си на сериозен и авторитетен издател. Символният капитал от своя страна прави възможно натрупването на икономически капитал, разширяване на функциите на фирмата и постигане на доминираща позиция.

В началото на XX в. отстояването на тази доминираща позиция се проявява в няколко стратегии. Преди всичко, това става с подбора на автори. Стана ясно, че Джон Мъри цели да срещне аудиторията с пътешественици-знаменитости, хора, изпъкващи със своя социален статус, научно звание, изключителни познания, амбициозна житейска мисия, здраво обвързана с възхода на империята. Начинът, по който издателството обозначава авторството на един труд, разкрива какви усмотрения са в ход при представянето на творбата и автора. Джон Мъри никога не представят автора само с неговото име. Използването на официални и почетни звания посочва, че издателството преди всичко публикува творба с официалната санкция на Адмиралтейството, на Кралското географско дружество, на Форин Офис, и едва след това, че публикува творба от автор-непрофесионалист. По този начин издателството подчертава привилегирования достъп на автора до определена информация по силата на неговата професионална квалификация и способността му да говори осведомено по тези теми със санкцията на висши инстанции.

Друга стратегия на Джон Мъри е формулирането на заглавието, оформлението на заглавната страница, избора на автор на предговора и избора на посвещението. Както

подобавана на текстове, продукт на организирани изследователски мисии с ясни институционални императиви, пътеписите от XIX в. и началото на XX в. са обозначени като „изследователски разказ“ (narrative of exploration), доста по-рядко като „дневник“ (journal) или „писма от“. Заглавието рамкира текст, чиято основна функция е да представи нови факти и интерпретации, оставяйки на заден план обсоятелствата около автора. Издателството остава доста консервативно в настояването си за дълги, обстоятелствени заглавия.

Джон Мъри не използва формулата „от същия автор“, като целенасочено избягва всякакви индикации на професионално авторство. Издателството идентифицира авторите от пътеписния си каталог с официалния им статус, военно, дипломатическо или научно звание, не позволявайки те да бъдат възприемани като пишещи професионалисти. Като всеки бизнес, пътеписното книгоиздаване залага на печелене на доверие. По формулата на Мъри читателското доверие се печели с авторова демонстрация на осведоменост, познаване на предмета на изследване, безкомпромисна научност.

В повече от двувековната си история издателството Джон Мъри демонстрира известна гъвкавост, която става явна най-вече в публикувани от тях пътеписи през XX в. В тези пътеписи понякога присъства загатване за скромност, наивност, неопитност от страна на автора. В предговорите към пътеписите нерядко има уговорки, че пътеписът е бил създаден в отговор на настоятелни увещания да бъде споделен ценен опит и само поради това обстоятелство авторът се осмелява да предложи на читателя това четиво. Любопитното е, че и двете формули работят, когато издателят свърже правилната публика с точния текст. Така например, през XIX в. – векът на географската експанзия на Великобритания, авторът пътешественик е последователен учен или безстрашен авантюрист. Това е времето, когато Ливингстън, Франклин и др. печелят умовете и сърцата на публиката. В края на XIX в. – времето, когато Великобритания е участник в разрешаването на Източния въпрос, авторите, издавани от Джон Мъри, са авторитетни дипломати, общественици, учени, членове на Парламента, пътували в Близкия изток и познаващи Балканите. През първата половина на XX в. с постепенното разпадане на Британската империя и по-късно, в английските пътеписи започва да говори колебливият автор, който все пак печели доверието на читателя с демонстрациите си на наивност, незнание или готовност да стане мишена за собствената си насмешка.

Редакторската намеса в Джон Мъри вещо насочва авторовото себепредставяне към изграждане на връзка с аудиторията. Трябва обаче да сме наясно, че нито за миг издателството не отстъпва от консервативната си нагласа и пристрастност към

прокарване на интересите на силните на деня. Дори незнаещият или наивен автор може да бъде оневинен, ако му се признае социално, интелектуално или културно превъзходство над обществата-обект на наблюдение. Така Патрик Лий Фърмор (Fermor, 2013) и Лесли Бланч (Blanch, 1989) са очарователно наивни или нехаещи в България и това прави техните пътеписи издаваеми като забавление за публика, която вече е култивирана с високите стандарти за познавателна, информативна или художествена стойност на публикуваните от Джон Мъри пътеписи. Издателството черпи символен капитал на елитарност дори от публикуването на привидно незадълбочени пътеписни наративи, ако е налице мълчаливо споделяното с аудиторията разбиране за йерархията на обществата и културите. Закачливото авторско признание за неосведоменост или неангажираност с обекта на описание създава впечатление за фриволен авторски аристократизъм, който, парадоксално, е печеливш ход пред издигнатата, платежоспособна публика и прибавя нови основания за престиж на издателя.

William Blackwood

Друг консервативен издател с история, достатъчно дълга, за да конкурира Мъри, е издателството *Уилям Блакууд*, базирано в Единбург. То публикува престижни автори на художествена литература, но в епохата на пътеписците-знаменитости издателството развива обширен каталог с нехудожествена литература, сред които изпъкват пътешественическите разкази с имперска тематика – „Дневник на откриването на изворите на река Нил“ 1863 от Джон Хенинг Спийк, „Нашествието в Крим“ 1863 на Александър Кинглейк, ескизите на Джордж Стивънс от Англо-бурската война „С Кичънър до Хартум“ 1898 и „От Кейптаун до Лейдисмит“ 1900. Прави впечатление, че авторите са военни или военни кореспонденти, чиито наративи са провокирани от изпълнението на военна мисия, впоследствие преливащи в описание на пътуване. Всички тези издания имат комерсиален успех. България и Балканите не стоят в ползрението на издателството, но има едно изключение – „С победоносния турчин: признания на един башибозук“ 1897 от Джордж Стивънс. Стивънс пътува с турската армия на Балканите като военен кореспондент на *Дейли Мейл*. Периодът, описан в пътеписа, се отнася до присъствието на Турция в Македония в последните години на XIX в. и претенциите на балканските държави към разрешаването на македонския въпрос. Заглавието е провокативно от днешна гледна точка, но в историческия контекст пътеписът затвърждава стремежа на Британската империя за съхраняване на Турция на Балканите. Това е своего рода принос на издателството Блакууд към консервативната британска

имперска политика на Балканите. Като оставим настрана имперските пристрастия на Блакууд, трябва да отбележим, че издателството разчупва канона, наложен от Мъри, при представяне на текстовете и авторите. Авторите често са представени с формулата „от същия автор“, липсват посвещения и уводни бележки. Авторът е оставен да говори от свое име, което създава впечатление за минимална редакторска намеса и известна „естественост“ на текста.

Един преглед на *The English Catalogue of Books* от 1913, 1923 и по-късни години показва, че Блакууд свиват каталога с нехудожествена литература, но остават в полето на пътеписа с тримесечното си списание *The Blackwood's Magazine*, което излиза за първи път като сериозно консервативно списание през 1817 г. Много от неговите автори са дипломати или военни аташета. Списанието неизменно присъства в офицерските клубове във всички точки на Британската империя и е наричано с умилителното *Maga*, както разбираме от изследователя Бил Бел. Той посочва, че „първият му брой съдържа статии за политическото положение в Европа, доклад на адмиралтейството за напредъка на експедицията на Тъки в Конго, сведения от Калкута за британски експедиции в Азия и последни новини за Северна и Южна Америка.“ Бил Бел шеговито отбелязва, че от самото начало съдържанието на списанието „звучи като проверка-заря на защитата на британските външни интереси във всеки един момент“ (Bell, 2020:134). Списанието излиза повече от век и половина, от 1817 до 1980 г., и е важно за настоящото изследване, защото един от тук разглежданите пътеписи – „*Curtain Calls: Travels in Albania, Romania and Bulgaria*“ 1976 от Leslie Gardiner – се появява именно там за първи път. Отчитайки съдържанието на пътеписа на Лесли Гардинър, можем да заключим, че консервативните нагласи на Блакууд към темата „България“ имат дълга история.

Smith & Elder

Ако се върнем обратно към края на XIX и началото на XX в., откриваме сериозен конкурент на Мъри и Блакууд в лицето на лондонската издателска къща *Смит и Елдър*. Според някои изследователи (Mumby, Norrie, 1974) най-големият принос на Смит и Елдър към книгоиздаването е техният *Речник на националната биография* (Dictionary of National Biography). Това е справочник в 63 тома, издаван от 1885 до 1900 г. съдържащ кратки биографии на именити личности в британската история. Смятан е за абсолютно незаменим източник за всеки писател или журналист в началото на XX в. Ако приемем, че издаването на *Речник на националната биография* е най-ценният актив на издателството, то можем да разсъждаваме, че издаването на пътеписа *The Balkan Trail* с автор Frederick Moore е било продиктувано от желанието да се инвестира в издание,

което да служи като справочник към така непознатите и размирни Балкани през 1906 г. Възможни са аналогии със съдбата на други пътеписи от американския кореспондент и писател Фредерик Мур. Неговите пътеписи за Русия, Сибир, зараждащия се болшеvizъм остават единствен справочник за непознати части от света в продължение на години. Би могло да се допусне, че и пътеписът за Балканите ще бъде оправдана инвестиция като справочник. Въпреки тези съображения при разглеждането на издателската стратегия на Смит и Елдър ще бъде правилно да не се акцентира само познавателната стойност на техните издания като източник на символен капитал за издателството. Трябва да вземем предвид и това, че те се очертават като конкурент на династията Мъри в многообещаващото тогава пътеписно книгоиздаване. Подобно на издателската къща Мъри, Смит и Елдър позиционират бизнеса си в сърцето на Лондон, спечелват в надпревара с Мъри договор за издаването на мемоарите на Кралица Виктория, които имат огромен търговски успех, и изобщо изграждат мрежа от престижни контакти с функционери на Британската империя.

Историята на успеха на Смит и Елдър започва по-отдалеч, от времето, когато издателството е книгоразпространител на Източноиндийската компания, изгражда трайни връзки с колониите и има достъп до заглавия, свързани с колониите. От основаването си през 1817 г. издателството Смит и Елдър отразява събития във всяка точка на глобуса с изданието си *The Homeward Mail from India, China, and the East*, вестник с новини от военно, стопанско или политическо естество от колониите. Съдържанието на *The Homeward Mail* пряко илюстрира инфраструктурата на Британската империя и степента на вписаност на Смит и Елдър в нея. На родна почва в сътрудничество с креативни автори фирмата лансира забележителни поредици. Поредиците *How the Empire was Won*, *Fights for the Flag* и *Stories of the Great Mutiny*, излизащи в много успешното списание на Смит и Елдър *The Cornhill Magazine*, пораждат патриотичен патос, особено необходим в условията на анти-британска пропаганда по времето на Англо-бурската война. Познавателната стойност на изданията на Смит и Елдър е безспорна за британската публика, но по-важното е, че фирмата издава не просто справочници за имперската история и география, а свидетелства за *героичното* в историята на британската империя. Техните издателски решения нерядко изглеждат като пропаганда на националния дух, особено когато той е изправен пред изпитания и има нужда да му се напомни с какво се е преборил. В тази посока сочат усилията на Смит и Елдър да финансират превод на всички европейски езици и да публикуват във всички европейски държави книгата „История на Англо-бурската война (*The Great Boer War* 1900), написана от Артър Конан Дойл след заминаването му като доброволец в Южна

Африка, където лекува ранени. Книгата е силна реакция срещу антибританската пропаганда в Европа в началото на двайсети век.

Освен целенасочените усилия на Смит и Елдър да пропагандират каузата на Британската империя с издателската си дейност и така да прокарат държавните интереси, съществува и чисто човешка страна в издателската им политика. В нея нередко основен фактор е случайността. Ленард Хъксли описва изключително топлите отношения, които издателството изгражда с капитан Робърт Скот още през 1904 г., и привилегията именно те да станат издател на именития полярен изследовател, публикувайки неговата творба „Пътешествието на Дискавъри“ (Huxley, 1923). Годици по-късно след злополучната експедиция и смъртта на капитан Скот в Антарктика Смит и Елдър имат привилегията да издадат „Последната експедиция на капитан Скот“ по писмата и дневниците на изследователя, редактирани от един от авторите на издателството, Ленърд Хъксли. Тъжният край на експедицията, настъпил след дръзко съревнование с чужди полярни изследователи, се превръща в мобилизиращ момент на национална гордост. Смит и Елдър инкасират този момент с издаването на още няколко други заглавия по темата. Всички книги по темата са преиздадени от Смит и Елдър четири пъти в рамките на няколко месеца, което сочи големия читателски интерес и нуждата от героичен национален разказ. По стечение на обстоятелствата именно Смит и Елдър дават публичен живот на този разказ.

Равносметката за издателската политика на Смит и Елдър показва, че тя се движи колкото от добре калкулирани ходове, осъществени благодарение на фирмената свързаност в инфраструктурата на Британската империя, толкова и от умението на издателството да привлича автори-пътешественици и да изгражда трайно сътрудничество с тях. С изданията си фирмата затвърждава връзката между автор и издател, чрез която романтиката на изследователското, военно или морско приключение работи за набиране на обществена подкрепа за официалната политика. Смит и Елдър са пример за това как книгоиздаването пряко и косвено съдейства за изграждане на национално самосъзнание и себепредставяне.

Представените дотук издателски къщи – Мъри, Блакууд, Смит и Елдър – макар и близки до властовите структури в държавата, остават тясно семейни фирми в началото на ХХ в. При тях личностите и техните интереси и култура, както и личните им активи, имат водещо значение за фирмената политика. Това не е необичайно, повечето от издателските къщи остават да функционират като съдружия, без да се възползват от Закона за ограничената отговорност, приет през 1862 г. Функционирането като частна семейна фирма помага на Мъри да запази позиции и през ХХ в. Пътеписът е инструмент

за увековечаване на бранда „Джон Мъри Прес“, като свързва късните практики на издателството с началото на неговата дейност преди повече от 250 години. Фирмата Смит и Елдър обаче няма такава щастлива участ. След кончината на нейните собственици по време на Първата световна война активите на фирмата биват изкупени от Мъри. Така богатият пътеписен каталог на Смит и Елдър преминава в ръцете на бившия им конкурент.

Constable

Да разгледаме издателските политики на по-малките пътеписни книгоиздатели от същия период. Успоредно с консервативните издателства (Мъри, Блакууд, Смит и Елдър) в британското пътеписно книгоиздаване се изявява издателската къща *Констабъл*. Констабъл е старо издателство, водещо началото си от XVIII в., почти връстник на Мъри. Неговата история обаче е много по-накъсана от перипетии, фалити, преустановяване и възстановяване на бизнеса. Отчитайки тези неравности по пътя, историографът на британското книгоиздаване Мъмби, посочва, че, бидейки базирано в Единбург, издателството имало значителен принос към издигане престижа на издателската дейност в Шотландия и превърнало Единбург в център на литературата и науката. Историографът обвързва този успех с личните качества на основателя, умението му да отчита до най-малка подробност обществените нагласи и вкус. Констабъл издава списанието *The Edinburgh Review*, където привлича именити автори, между които Уолтър Скот. Мъмби нарича основателя на издателството Арчибълд Констабъл „господар на единбургското книгоиздаване“, безкомпромисен последовател на вигите (т.е. Либералната партия). Смята се, че Мъри започва да издава *The Quarterly Review* в конкуренция с *The Edinburgh Review*, за да заглуши либералните идеи на Констабъл.

Взаимоотношенията между Констабъл и другите издатели са небалансирани. Издателството следва утвърдените практики в своето поле. Издава качествена художествена и нехудожествена литература. Пътеписът стои трайно в каталога на Констабъл, както може да се види от източниците <https://www.publishinghistory.com/constables-miscellany.html>. Ако се съди по броя на пътеписите в посочения каталог, Констабъл се позиционират като конкуренция на Мъри, Блакууд, Смит и Елдър. С темите и обхвата на географията в пътеписите Констабъл играят по правилата, публикувайки солидни, стари текстове, и вероятно губят от по-големите издателства, щом част от активите им през XIX в. преминават в ръцете на Лонгман и Мъри. Нори посочва, че Констабъл навлиза съживен в XX в. Проявява се известна дързост в издателския им избор. Техен автор вече е Бърнард Шоу, утвърден

дразнител на общественото мнение. Що се отнася до пътеписите, през 1897 г. Констабъл първи публикува във Великобритания разказа на норвежеца Фритьоф Хансен за тригодишната му експедиция в търсене на географския Северен полюс, озаглавен *Farthest North: Being the record of a Voyage of Exploration of the Ship Fram, 1893-96, And of a Fifteen Months' Sleigh Journey*. Примерът на издателството е последван скоро от други две издателства – мащабните Макмилън и Нюнес, които публикуват пътеписа в големи тиражи. През 1908 г. Констабъл публикуват друг разказ за полярно пътешествие, отново не от британски изследовател, а от Роалд Амундсен *The North-West Passage : Being the record of a voyage of exploration of the ship “ Gjoa,” 1903-1907*. Личи желание за провокация към наратива за националния героизъм. Издателският избор на Констабъл раздухва страстите около съперничеството между британската и чуждата наука за апроприиране на престиж от откривателство.

От *The English Catalogue of Books* от 1913 г., наследник на справочника *The Publishers' Circular*, се вижда, че 14.6% от заглавията на Констабъл (31 от общо 212) са свързани с пътешествия и межкултурно общуване. Любопитни са две заглавия:

- Phillips (Lady) — *A Friendly Germany: Why Not?*
- Wagner (Hermenegild) — *With the victorious Bulgarians*.

Да си припомним, че 1913 г. е време на засилена чувствителност и дори подозрителност на британското обществено мнение към Германия и България. Лансирането на такива публикации е намерено да се противопоставя на обществените нагласи.

Заклучавам, че политиката на Констабъл към пътеписното книгоиздаване бележи поврат през XX в. Издателството се стреми да излезе от сянката на династичните книгоиздатели и вместо да копира техния избор, започва да го контрира. Не съм стигнала до информация дали тази политика е довела до натрупване или загуба на капитал (икономически, социален или символен) за издателството. Безспорно е това, че Констабъл нямат ресурси с капацитета на големите издатели, но прилагат иновативни стратегии в издателската си политика. Констабъл сполучва да се съхрани като независим издател през XX в. и успява да избегне глобализационните тенденции след 1960-те. Едва през 1999 г. се слива с друго издателство, Робинсън, и продължава живота си като Constable & Robinson Ltd. В настоящето Констабъл има репутация на издател на комерсиална нехудожествена литература. Гордее се с публикуването на „галванизиращи“ бестселъри на политическата и спортна документалистика.

Други издателски къщи – Колинс, Касел, Макмилан – също проявяват повече гъвкавост, извършват прехода от частна семейна фирма или съдружие към дружество с ограничена

отговорност. Дори и при тях този преход не гарантира неизменен успех в полето на културното производство. Издателствата Колинс, Касел и Макмилан нямат дългогодишната история на Мъри и Блакууд, нито позиции в средите на висшата средна класа, бизнес интереси в колониите, контакти в научните или литературни кръгове. Те издават за оформящия се масов пазар на нисшата средна класа и градската индустриална работническа класа. Общото между тези издателски къщи е, че техните родоначалници навлизат в издателския бизнес с кауза за някакво народополезно дело и се издигат в обществената йерархия. Социалният възход на тези издателски фамилии постепенно преминава в качествени и количествени промени на техните издания, печелещи обществено признание.

Ще разгледам накратко историята и практиките на тези издателства.

Collins

Издателската къща *Колинс* е създадена в Глазгоу през 1789 г., като първоначално е профилирана към издаването на религиозна литература, впоследствие и към издаване на учебници. Наред с печатането на религиозни книги първият Колинс работил отдадено за каузата на просвещението, личното усъвършенстване и въздържание в качеството си на член на градската управа в Глазгоу. Следващите поколения Колинс били привърженици на Либералната партия и отявлени опоненти на консерваторската политика на Дизраели. Дейвид Киър посочва градивната енергия, с която поколенията Колинс работят за издателството: „Като шотландци, техният взор бил винаги отправен към краищата на света, към широките прерии, миньорски селца и училищата в далечните точки на империята. Като прозорливи бизнесмени те разбирали истинската стойност на пазарите, над които греят далечни слънца“ (Keir, 1952: 179).

Нори прозаично констатира, че още от основаването на фирмата поколенията Колинс се възползват от разрастването на Британската общност чрез фирмено разрастване в двата масови пазара в тогавашния момент – печатането на библии и на учебна литература (Norrie, 1974: 260). Колинс откриват постоянни представителства в Южна Африка, Канада, Австралия, Индия и Нова Зеландия преди края на XIX в. До Първата световна война Колинс трупат значителен икономически капитал благодарение на тази експанзия. В политическите си нагласи представителите на фамилията остават ревностни последователи на либерализма. В началото на XX в. те откриват горещите теми на своето време и предлагат на читателите си пространен анализ от изтъкнати автори по въпросите на поземлената реформа, социализма, синдикализма в поредицата „The Nation`s Library“ (Keir, 1952:231).

Мениджърският екип на издателството участва в Първата световна война заедно с 275 служители на фирмата – висш акт на патриотизъм, отдаденост на националната кауза (Mumby, Norrie, 1974: 322). След войната управителят на Колинс – Годфри Колинс – се издига до поста Държавен секретар на Шотландия в последователните либерални правителства на Великобритания на Рамзи Макдоналд и Станли Болдуин. Двайсетте години на миналия век са не само най-високата точка на обществено признание за издателството, но и време на преустройство на издателската им практика. Създава се обширен каталог с художествена литература и общ каталог, който извежда Колинс на челни позиции през XX в. В новия каталог са включени и нови автентични творби художествена литература, история, биография. Представени са оригинални творци (Хърбърт Джордж Уелс, Уолтър де ла Меър, Виктория Саквил-Уест), творци с кауза, както и автори на трилъри, детективски романи и приключенска литература. Тази широка гама от издания осигурява на Колинс признание в класации на бестселъри, напр. американската класация *Book of the Month*. Периодът 1932-1939 г. е продължение на практиките, които затвърждават Колинс като модерно издателство, публикуващо автори с широки интереси. Издателството има щастието да открие автори с интелект и чувствителност, долавящи духа на модерното време, и да направи техните прозрения достъпни за читателската публика. Това се забелязва както от литературните критици, така и от читателите. Изданията на Колинс печелят литературни награди и награди на читателските клубове (напр. издаваната от Колинс Уинифред Холтби печели награда за най-добър роман на годината за 1935 г., което е оценка на литературната критика, но и наградата на Book Society – клуб на автори и професионалисти в книгоиздаването, библиотечното дело и литературни агенти). През трийсетте години на двасти век Колинс публикуват и пътеписи, два от които (*Ikons and Oxen* и *Dead Puppets* от Филип Торнтън) описват България. Обратът в издателската политика на Колинс се отличава с насочване на вниманието към неповторимия автор свят, с повече чувствителност към духа на времето. Показателно е, че Колинс забелязват потенциала на пътеписа да изобрази реалността между двете световни войни не толкова чрез етнографски описания, документиране или претенции за обективност, колкото чрез превес на субективното наблюдение, автобиографичност, художественост, отклоняваща се към символното и магическото, които са знакови за модернизма. В тези пътеписи присъства свят, доста посложен от предвоенния, защото е уловен през призмата на авторовата чувствителност. Насочването към такива творби чертае нов път в издателската политика на Колинс през 1920-те и 1930-те. То допринася за утвърждаването на издателството също толкова, колкото и динамичната му експанзия към чуждите пазари в началото на XX в.

Cassell

Създаването на *Издателство Касел* през 1848 г. също е свързано с народополезна кауза – да се подпомогне въздържателното движение чрез публикуването на достъпни, ограмотителни четива за народа. Мъмби представя основателя на фирмата като пионер в издаването на евтини книги (Mumby, Norrie, 1974: 228). Отбелязва също, че никои друг издател не е работил по-ревностно със силата на пропагандата и собствените си издания, за да направи възможно приемането на закон за задължително начално образование в Англия и Уелс през 1870 г. Касел водят сериозна ограмотителна кампания с популярни поредици и периодика, насочени към насърчаване на четенето в семейството. Техните издания включват *Cassell's Popular Educator, the Magazine of Art, the Illustrated Family Bible, the Family Paper, the History of England, the Natural History, Cassell's Magazine, the Quiver, Young Folks*. В края на XIX в. Касел има привилегията да издава Робърт Луис Стивънсън, Ръдйард Киплинг, Райдър Хагард, чиито изпълнени с въображение творби най-напред се появяват като сериализиран разказ в периодичните издания на Касел *Young Folks* и *Cassell's Magazine*. Съществува мнение, че ранният възход на Касел става възможен благодарение на сериализирането на силни творби на юношеската литература чрез периодиката на издателството (Cassell, 1922).

Фирмата работи като съдружие с професионални книгоиздатели и редактори. Следва период на бурно разрастване с откриване на офиси в Париж, Мелбърн и Ню Йорк. В началото на XX в. настъпва спад в позициите ѝ, който в някои източници е приписван на набъбващите разходи за авторски хонорари и авторски права. Издателството отговаря на предизвикателството с трансформация в акционерно дружество. Фокусира се върху увеличаване на тиража, привличане на автори, на които поръчва написването на оригинални творби, свива поредици с преиздавани класици, продължава да търси оригинални и свежи творци.

Касел изискват от своите автори да пишат на достъпен език, да интригуват и увличат читателя. Издателството постепенно започва да се отличава с дълъг списък от бестселъри. Един от авторите на пътеписи, разглеждан в настоящото изследване – Уилям Льо Кю, откритие на Касел, е автор на 150 романа в жанра на шпионския трилър (Bloom, 2002: 206). Уилям Тафнъл Льо Кю е кореспондент на Дейли Мейл на Балканите по време на войните 1912 и 1913 г. Има претенции да познава отвътре задкулисите механизми на политическия живот в Европа и в частност на Балканите. Неговите хитови романи се въртят около темите за международни политически интриги и заговори – непреходен дразнител на читателското любопитство, което Касел експлоатира. Друг

преиздаван автор е Ърнест Реймънд. Касел продава 300000 копия от неговия бестселър *Tell England: A Study in a Generation* между 1922 и 1939 г. Лъо Кю бива забравен още преди 1940-те, но Ърнест Реймънд е издаван и през 1970-те.

Пътеписът стои трайно в издателската програма на Касел. Те поддържат ползотворно сътрудничество с пътеписеца сър Джон Фостър Фрейзър. Възлагайки му поръчка за пътепис, Касел стават инициатор на идеята за околосветско пътешествие с велосипед през 1899 г. на известния с живото си перо Фрейзър (*Spectator*, 1899, 18 февруари). Касел издават всички пътеписи на Фрейзър, вдъхновени от това пътешествие, като между тях е *Pictures from the Balkans* (1906), описващ България.

Касел регистриратменящата се действителност в Европа, по-голямата мобилност, комерсиализирането на свободното време като целево поле за книгоиздаването. Подобно на други издателства (Констабъл, Колинс) Касел бързат да се включат с издания, носещи духа на новото време. Британската империя се разпада, но наративът за това какво означава да си британец – спортсмен, авантюрист, пътешественик – е жив. През 1928 г. Касел издават пътеписа *Through Europe and the Balkans*, описващ автомобилен тур през петнадесет европейски страни, между които и България. Един от авторите, подполковник Пърси Томас Етертън, е известен пътешественик, прекосил Азия и описал приключенията си в няколко пътеписа, издавани от британските издателства Констабъл, Хъчинсън, Джарълдс и американските Литъл, Браун и Хътън Мифлин.

Етертън е нееднозначна фигура в британското присъствие в Индия. Той расте в кариерата в британско-индийската армия и освен това е член на британската колониална администрация в Индия, консул в Кашгар (1917-1922), натоварен със задачи за събиране на информация и пропагандна борба срещу разрастващото се влияние на болшевизма в Азия (Wain, 2007). Неговите пътеписи разказват за преживяванията на британеца-спортсмен в оцеляването му сред природата на Азия. За британските и американски издателства обаче те имат и добавена стойност като разказ за движението на британеца по „пътя на коприната“ – тази открай време лелеяна и полуосъществена мечта на британската политика в Изтока. Когато Касел издават Етертън през 1928 г., те от една страна играят на пазара като всички други издателства, залагайки на познатото име с познатите теми – спортсменство, приключение, малко политика, но този път има и докосване до модерността, до новото усещане за това какво означава да си британец в нова следвоенна Европа. Етертън никъде не споменава, че пътеписът е по поръчка, нито че е изпълнявал задача, шофирайки през континента. При все това заключението му звучи като равностметка за изпълнение на мисия: „Бяхме прекосили новата Европа, която се беше въззела след войната, бяхме видели балканските държави, тази мистична

88

Руритания, която беше разпалвала въображението на писатели и либретисти и която още смятат за барутен погреб в Европа“ (Etherton 1928:260). И още: „Навсякъде британският флаг беше посрещан с уважение.“ Може да се добави, че Пърси Томас Етертън е типичният автор за Касел. Неговите текстове са подходящи както за читанките, така и за пресата, адресирана към мобилния, готов за бизнес или спорт авантюрист.

За да разберем мястото на пътеписа в издателската политика на Касел, трябва да отчетем, че фирмата следи динамиката на световната политика и изгражда традиция в публикуването на пътеписа като оригинален разказ на очевидец за актуални събития. Русия и Далечният Изток са големи теми в техните пътеписни издания. Касел откриват потенциала на пътеписа още през 1877 г., когато сполучват да издадат пътепис за Русия в разгара на вълненията около разрешаването на Източния въпрос и Европа очаква с притаен дъх Русия да обяви война на Османската империя. Касел публикува *Russia* от Доналд Макензи Уолъс, международен кореспондент на в. Таймс, но едва след настояване от редактора текстът да бъде преработен, така че да отпадне впечатлението за научност и строга организираност на изложението и да се постигне по-голяма достъпност. Редакторът използва довода, че „когато каним някого на банкет, се стараем храната да е по негов вкус“ (Cassell, 1922:171). Публикуваният пътепис – колоритно описание на обществения и политически живот в Русия – има огромен търговски успех и се нарежда до други пътеписи, издадени от Касел, по силно интригуващата във Великобритания тема за Руската империя: *The Ride to Khiva* (1876) от полковник Барнаби, която има седем издания в рамките на една година, *Truth about Russia* (1888) от Уилям Томас Стед, *The Real Siberia* (1904) от Джон Фостър Фрейзър, три пътеписа от Стивън Греъм в годините на Първата световна война – *Russia and the World* (1915), *Through Russian Central Asia* (1916) и *Russia in 1916* – и още *Through Bolshevik Russia* (1920) от Етел Сноудън, които също са успешни популярни книги.

Мотивът за публикуване на тези пътеписи е не толкова желанието да се защити определено разбиране за британския политически интерес в дадено място на картата, колкото стратегията на издателството да издава актуални, оригинални творби, грабващи общественото внимание, с вкус към любопитното, по възможност впитаци и шпионска интрига, към която съвременникът не може да остане безразличен, и гарантиращи голям тираж. Редакторската намеса е минимална, цени се спонтанното авторство, яркият, живописен език за сметка на информираната прецизност.

Дори и да не можем да припишем на Касел целенасочена политика, ориентирана към легитимиране на външнополитическите цели на Великобритания, трябва да посочим, че с мащабната си издателска дейност, даваща достъп на неговите издания във всеки дом, с

големите си тиражи, издателство Касел е фактор за формиране на климат на общественото мнение във Великобритания към други страни и народи.

Macmillan & Co.

Макмилан е създадена през 1843 г. от двамата братя Даниел и Александър Макмилан, собственици на книжарница в Кеймбридж, които въпреки скромния си произход, си проправят път в средите на обществени реформатори и филантропи благодарение на високата си начетеност и широта на интересите. Ако търсим кауза както при другите издателства, адресиращи средната и нисшата класа, може да се каже с думите на Джон Федър, че Макмилан „се посветили на издаването на сериозни книги като сериозен бизнес“. Издаването на един от първите им автори-интелектуалци, Чарлс Кингсли, в нетипичното му амплуа като автор на приключенски роман за Елизабетинската епоха на дръзки пирати и първооткриватели на нови земи жъне неочакван успех, вероятно заради нуждата от насърчение на британския дух пред неизвестностите на Кримската война. Това подсказва на двамата Макмилън, че пазарът диктува правилата, а успешен издател е онзи, който чете правилно нагласите и вкусовете. Джон Федър описва фирмата като „типичен общ книгоиздател“. Издават както художествена, така и нехудожествена литература, никога не търсят тясно профилиране в определен жанр, никога не си поставят за цел да издават бестселъри, но и никога не пренебрегват книгите, които имат качества да се продават добре. По думите на Федър „били добри бизнесмени, ръководещи доходен бизнес“, но също не били чужди на по-рисковани начинания с издания, които не гарантирали сигурна печалба. Макар да имат твърди политически и религиозни възгледи, не допускат техните пристрастия да попречат на публикуването на стойностни книги с перспектива за печалба. Каталогът на фирмата от 1893 г. разкрива мащабите на техния бизнес. През въпросната година името на издателството се свързва с повече от 300 стари и нови заглавия в различни категории, от образование и наука през художествена литература, есеистика, биография до пътешествия и детска литература. Макмилън откриват, че в Англия в края на XIX в. има образована публика, готова да се включи в обществения дебат за социални реформи, вълнуваща се от неосъщественото решение на Източния въпрос или от работата на британската администрация в колониите. На тази публика издателството предлага *The Land Question* (1873) от Джон Макдонъл, *Observations on Bulgarian Affairs* (1880) от маркиза на Бат, *Blacks, Boers and British* (1881) от Реджиналд Стейтъм. Категорията *Voyages and Travel* е представена с 46 заглавия, от които 9 заглавия са свързани с пътуване в Кавказ, Закавказието, Персия, Индия.

В съдържателен план има изненади, защото авторите застъпват гледни точки, конфронтиращи се с другите текстове. Например Върней Ловат Камерън изтъква необходимостта от железопътна линия между Средиземноморието и Персийския залив и оттам до „нашите владения в Индия“ в пътеписа *Our Future Highway to India* (1880). Либералният парламентарист Джеймс Брайс повдига арменския въпрос в пътеписа си *Transcaucasia and Ararat* (1896) и призовава за по-мъдра британска политика към страните в доскорошните владения на Османската империя, както и по-разумна политика към Русия. В пътепис за същия регион анонимен автор с псевдоним Wanderer разглежда неадекватната политика на Руската империя в Кавказ *Notes on the Caucasus* (1883).

Вижда се, че пътеписите от каталога не са адресирани до една и съща хомогенна публика, която едновременно иска налагане на имперско надмощие на Великобритания в Изтока в конфронтация с Русия и наред с това изобличава слабостите на британската политика в Изтока и иска нейното преосмисляне и избягване на конфронтация с Русия. Възможно е издателството да се стреми да публикува различни гледни точки в очакване да предизвика или да продължи съществуващ дебат по определени въпроси. Възможно е също така то да се стреми да срещне различни публики с техния импониращ автор. Тогава логото на Макмилън „*Bringing authors and readers together since 1843*“ се оказва повече от маркетингов трик. Издателството наистина разгръща капацитета си в много области и жанрове и е поставено така, че да посрещне читателските нужди и очаквания. Подобно на издателствата Колинс и Касел, Макмилън расте бързо не само за мащабите на британското книгоиздаване. До 1896 г. Макмилън е една от най-големите издателски фирми в света с клонове в САЩ, Канада, Индия и Австралия. Според биографите на Макмилън за разлика от Колинс и Касел в Макмилън недооценяват по-либералния и експериментален климат в книгоиздаването в началото на ХХ в. (Morgan, 1943: 219). Чарлс Морган изразява предположението, че редакторите в Макмилън били изключително ерудирани и се чувствали в свои води, що се отнася до редактирането на ръкописи в областта на историята, политиката, биографията и литературната критика, затова били безкомпромисни към белетристични творби, които смятали за по-маловажен жанр. Смята се, че ръководството на фирмата и редакторите се придържат към по-консервативна политика. Моето предположение е, че Макмилън гледат на себе си като на мейнстрийм издател, солидна фирма, ръководена от издигнали се до средната класа мъже, търсещи читатели измежду средната класа. Те не се интересуват от вкусовете и интересите на работническата класа, но експлоатират привлекателните идеи за широко образование и самоусвършенстване, популярни сред нисшите класи. Издателската политика на Макмилън се оказва достатъчно отворена за обещаващи нови автори, чийто

талант тя насърчава и развива.

Можем да добием впечатление за консервативната нагласа към избора на заглавия и автори от рекламно съобщение, публикувано в *Publishers Weekly*. От съобщението се вижда, че Макмилън инвестират в изграждане на имидж на издателство, което „интригува широки читателски кръгове“, набляга на науката и образованието, но се представя успешно и с по-комерсиални публикации. Американският седмичен журнал на книгоиздателите *Publishers Weekly* известява, че два от романите, издадени от Макмилън през 1900 г., водят в продажбите в този сектор (James Lane Allen, „*The Reign of Law*“ *Macmillan and Co NY London, u Winston Churchill, „Richard Carve“ l Macmillan & Co.Ltd, London, 1899.*)

Макмилън се насочват към комерсиално успешни автори на романи като Уинстън Чърчил, Оуен Уистър, Морис Хюлет, чиито романи се превръщат в бестселъри през първото десетилетие на XX в. През 1912 г. *Publishers Weekly* обявява за първи път най-добре продаваната нехудожествена литература в САЩ. От десетте водещи заглавия в тази категория четири са издадени от Макмилън (James Bryce, *South America New York : Macmillan*; Jane Addams, *A New Conscience and an Ancient Evil New York : Macmillan*; Henri Bergson, *Creative Evolution Macmillan And Co Ltd London*). Издателството владее твърди позиции в много сегменти на издателското поле, но доминацията му в нехудожествената литература е безспорна. Именно тук попада издаването на пътеписи. Три от разглежданите в контекста на това изследване пътеписи с отношение към България са издадени от Макмилън:

- *With the Bulgarian Staff* (1913) от Ноел Бъкстън,
- *Balkan Background* (1945) от Бърнард Нюмън,
- *Balkan Ghosts* (1993) от Робърт Каплан.

Логично, първият е издаден от клона на Макмилън в САЩ, защото във Великобритания не би могъл да излезе такъв текст в климата на антибългарска пропаганда през 1913 г. В Америка обаче, подкрепяща България и пледираща за нейното оневиняване, този текст е добре дошъл. Така Макмилън лансират спорна публикация, която очаквано ще предизвика несъгласие или най-малкото дебат на местна английска почва, но я лансират там, където не се очаква конфликт с читателските нагласи.

Книгата на Бърнард Нюмън не следва хронологично последователно пътуване из Балканите и в този смисъл нарушава една от жанровите особености на пътеписа, но предава впечатления от нехронологично подредени пътувания в региона и срещи с местните хора. Вплитайки впечатления от пътувания с размишления за съдбата на

балканските народи, Бърнард Нюмън се залавя да поправи „ограничения светоглед на британците“ (Newman, 1945: 2). „Мога да предложа моите лични впечатления от всеки балкански народ, защото съм пътувал там навред и съм нощувал в селски къщи и ханове ...“ „Това ще ни се отплати, не само защото е интересно и вълнуващо, а защото е важно да разбираме днешните проблеми“ (Newman, 1945:6). С други думи, и с тази публикация Макмилън лансира неофициален, нееднозначен и вероятно потенциално дискуссионен поглед към реалността в Европа след Втората световна война.

Третият пътепис *Balkan Ghosts* (1993) е издаден от американското подразделение на Макмилън St Martin`s Press и от литературния им импринт Picador. Биографите на издателството определят Пикадор като култов бранд на Макмилън. Той е замислен като платформа за оригинална, предизвикателна белетристика и наративна нехудожествена литература, където авторовият глас е най-важен. Изданията са едновременно авторитетни и изненадващи. Макмилън, следователно, издават *Balkan Ghosts* като автентичен разказ за пътувания и общуване с недостъпна преди края на Студената война част от света, който трябва да даде преки авторови оценки, провокиращи размисъл.

Налага се изводът, че пътеписът за Макмилън е не толкова комерсиално перспективен заради популярното съдържание или автор-знаменитост както при Касел. Пътеписът е по-скоро имиджово значим жанр, който затвърждава репутацията на Макмилън като сериозно издателство, публикуващо сериозни книги и подтикващо към сериозна дискусия за актуалната съвременност.

Що се отнася до политическите пристрастия на фамилията Макмилън, не можем да търсим семейна традиция в ангажимент с определена политика, било то либерална или консервативна. При все това успехът на фирмата през XX в. води до социален и политически възход на фамилията и един от нейните директори – Харълд Макмилън – заема поста министър-председател на Великобритания в правителство на Консервативната партия.

Заклучавам, че в подполето на британското пътеписно книгоиздаване в началото на XX в. големите играчи са първо – старите консервативни издателства Мъри, Блакууд, Смит и Елдър, работещи като семейни фирми и със силна профилираност в нехудожествената литература на мемоари, дневници, политическа есеистика, пътеписи, затвърждаващи техния бранд. Второ, издателства с либерален политически уклон, с енергичен мениджмънт, динамична фирмена история и финанси и с над 1000 служители – Колинс, Касел, Макмилан. Те търсят по-широка жанрова представеност. С претенцията за служба на обществения интерес тези издателства се прицелват във високи тиражи на книги с актуално звучене, по наболели теми, от автентични професионални автори. Тези две

групи издателства обаче не изчерпват контингента на публикуваните пътеписи.

A & C Black

Да разгледаме един по-дребен издателски бизнес от същия период с принос към пътеписното публикуване. Издателската фирма A&C Black е основана през 1834 г. като съдружие на Адам и Чарлс Блук. През 1914 г. се трансформира в дружество с ограничена отговорност. A&C Black Ltd притежава авторски права върху издаването на *Encyclopaedia Britannica*, справочника *Who's Who* и други справочни издания. Друг актив още при започването на нейната дейност е изкупуването на правата върху издаването на Уолтър Скот. По оценки на изследователи A&C Black се утвърждават като втори по големина издател на справочна литература след Oxford University Press. Имат успех в издаването на поредици *The Making of the Nations*, *Black's Guides*, *A & C Black Colour Books*. През 1913 г. публикуват 120 заглавия и 25 от тях са свързани с пътуване, пътешествие, описание на други страни. Това е доста значим процент от продукцията на издателството. Можем да си го обясним не с издателски интерес към актуалната действителност, а с експертизата, която издателството развива в оформлението на илюстрирани издания. Приносът на A&C Black в британското книгоиздаване се състои в това, че въвеждат трицветен печат на своите издания. Това им дава предимство в публикуването на илюстрирани издания. A&C Black се възползват от това предимство и публикуват поредица с богато илюстрирани пътеписи. Поредицата включва осемдесет заглавия. Пътеписът *Bulgaria* от Frank Fox е част от поредицата. Продава се на цена 10 шилинга, доста над обичайната цена от седем шилинга за луксозна книга. Пътеписът наистина впечатлява с красиви илюстрации от Ян Мърквичка, които естетизират образа на селска България. A&C Black публикуват ювелирно издание за България с текст, който вплита личния разказ на Франк Фокс, спомените му като кореспондент на лондонския *Morning Post* в България през 1912 г. с наратива за българската история. Годината на издаване е 1915 – в Англия има очаквания към Балканите и недоволство и подозрения към България. Въпросът с какво България е заслужила такова представяне в Англия, вероятно се е появил в някои кръгове. Така книгата на Франк Фокс за България се сдобива с полутаен живот и отсъства от каталога на поредицата *A & C Black Colour Books* (<https://www.publishinghistory.com/a-and-c-black-colour-books.html>) Днес книгата е известна само на колекционерите. Споменава се в наръчник за колекционери *The A & C Black colour books: a collector's guide and bibliography 1900-1930* с автор Колин Инман. Инман проследява издаването на цялата поредица и отчита, че всички книги от поредицата са преиздадени през 1915 г. с изключение на книгите за България и Австро-

Унгария. Инман предлага крайно неубедителното обяснение, че вероятно издателството не е разполагало с достатъчен запас от илюстрации и във военновременна обстановка е било невъзможно да възложи поръчка на художник. Много по-разумно е да допуснем, че издателството е действало с конюнктурни съображения. Великобритания е във война с Австро-Унгария и България. Представянето на културата на тези две страни няма място в климата на силно антагонизирано към тях обществено мнение.

Налага се изводът, че през 1915 г. публикации с естетизиран образ на България не се търсят в Англия. Справка в *The English Catalogue of Books* показва спад в издаването на почти всички жанрове, включително в категорията *Description & Travel*, но ръст в категориите *History, Geography, Military & Naval*. Обявите за търсени книги в *The Publishers Circular* сочат, че през 1915 г. книжарници и библиотеки търсят книгата *Bulgaria* от Samuelson 1888 – това не е пътепис, а историко-географски трактат, издаден 27 години по-рано. В рубриката „Книги, които ще се купуват“ *The Publishers Circular* залага на книгите на Crawford Price – *The Balkan Cockpit* (1914), издадена от T. Werner Laurie Ltd., и *Light on the Balkan Darkness* (1915), издадена от Simpkin, Marshall, Hamilton, Kent & Co Ltd. Книгите на Крофърд Прайс получават благосклонни рецензии и в *The Bookman*.

Анализаторите на издателския бизнес и в двата източника, *The Bookman* и *The Publishers Circular*, разчитат на успешни продажби на критични към България книги. Издателствата T. Werner Laurie Ltd и Simpkin, Marshall; Hamilton, Kent & Co Ltd с почти отсъстващ символен капитал реагират успешно на променящата се конюнктура с евтини издания за масовата публика. За издателството Т. Уърнър Лори се знае, че през 1915 г. е младо издателство с еkleктичен каталог, някои от публикациите му са авангардни, попаднали при този издател след откази другаде. То издава *The Balkan Cockpit* на цена 2 шилинга. Симпкин и Маршъл са търговци на едро с печатарски бизнес, а в книгоиздаването се специализират в т. нар. yellowbacks – евтини издания с меки корици. Те издават *Light on the Balkan Darkness* на цена 1 шилинг. За *A & C Black* инвестицията в красиво илюстриран и съдържателен пътепис за България е въпрос на отстояване на висок професионален стандарт, но зле синхронизирано начинание в контекста на историческите събития. Отказът на издателството от преиздаване на книгата е връщане в лоното на хабитуса към стратегии на съхраняване на досега натрупания символен капитал.

Друга група издателства, които оставят ярък отпечатък в британското пътеписно книгоиздаване, са Хайнеман, Метюън и Томас Фишър Ънуин. И трите фирми са създадени в края на XIX в. Те прохождат в издателския бизнес по времето, когато там вече властват Макмилън, Колинс и Касел като мултинационални компании. Тези млади

книгоиздателски фирми идват със своя собствена последователна политика.

T. Fisher Unwin

Томас Фишър Ънуин основава издателска фирма на свое име през 1882 г. Издателството обръща гръб на канона, не търси утвърдени големи имена, а начеващи автори. Фишър Ънуин започва да издава поредицата „Псевдоним“ с убеждението, че ако една книга е добра, тя ще се продава добре. Според издателя в 1890-те Англия вече има достатъчно образована читателска публика, за да разпознае един нов талантилив писател, който в по-ранните условия би трябвало да е гениален, за да бъде признат. Така сред издаваните от Фишър Ънуин автори се оказват все още неизвестните Уилям Бътлър Йейтс, Джоузеф Конрад, Съмърсет Моъм. От подкрепата за първа публикация на обещаващи автори Ънуин постепенно създава впечатляващ каталог. Стратегията е дръзка и в рязък контраст с политиките на мейнстрийм издателствата. Но в целия светоглед на личността на издателя няма нищо, което да търси вписване в мейнстрийм политиките. Томас Фишър Ънуин е човек с твърди убеждения. По външнополитически въпроси е опонент на имперската кауза, пацифист, защитник на свободната търговия, поддръжник на каузата на бурите и правата на африканците в Конго. По вътрешнополитически въпроси подкрепя поземлената реформа, каузата на ирландското самоопределение и каузата за изборителни права за жените. Идеите и личните интереси на издателя присъстват в селекционните решения на издателството.

До 1917 г. Т. Фишър Ънуин издава 27 поредици. Историческата поредица *The Story of the Nations Library* съдържа 65 заглавия, между които *The Balkans* (1896) от William Miller, която се продава добре и е преиздавана от Фишър Ънуин и през 1922 г.. Поредицата излиза между 1885 и 1908 г. Тя е амбициозен проект, проследяващ генезиса и развитието на национални и международни държавнически проблеми.

Т. Фишър Ънуин като че ли не се интересува от възможността да издаде бестселър или да грабне въображението на масовата аудитория. Издава за пренебрегвано малцинство от опоненти на мейнстрийма. Това се проявява и в привидно конвенционалните поредици *Adventure Series* и *The Overseas Library*. Някои от заглавията в тези поредици са от анонимни автори. Едно от заглавията е остро провокативно *The failure of Lord Curzon, a study in "imperialism"*, а авторът е скрит зад *Twenty-eight years in India*. В литературата се появява мнение, че Фишър Ънуин комерсиално експлоатира любопитството на читателя към скритата самоличност на автора. Няма данни обаче издателството или авторите да са инкасирали печалби от убеглива игра с читателското любопитство. Освен това издателството изразява недвусмислена позиция към

публикуваните творби, както личи от текста на обложката на поредицата *The Overseas Library*. Поредицата е представена като експериментална платформа за творци, пишещи от сърцето на далечните общности на Британската империя. Задачата на тези автори е да разкрият „тенденциите, скритите сили и слабости, способностите на тези нови общности.“ Фишър Ънуин измества погледа от победоносната експанзия на Британската империя към вглеждане в живота на новите общества в нейните граници.

Пътеписът е акцент в каталога на издателството, с непрекъснато нарастващ брой заглавия преди Първата световна война. През 1900 г. пътеписите са 20% от издателската продукция на Фишър Ънуин, а през 1913 г. са 35%. Изследователят Фредерик Неста посочва, че в началото на ХХ в. Европа „ври и кипи от национализъм, националистически чувства и на местна английска почва имперска, мисионерска, приключенска и пътешественическа Англия се вълнува от всичко чуждестранно и жадува за досег с него“ (Nesta, 2011: 184-5). С пътеписа четящият британец може за половин час, пътувайки с влака за работа, да се докосне до странни хора, странни места, представени от автор, чиято идентичност понякога е загадка. В този смисъл, според Неста, Фишър Ънуин предлага не толкова експериментален, провокативен продукт на интелектуален труд, колкото стока, добре пакетирана в читателски очаквания. Въпросът е спорен. Книгоиздаването все пак е бизнес, мотивиран от постигане на печалба, а не от пропагандиране на идеи. Може да се допусне, че Фишър Ънуин е намерил печеливша формула, съвместяваща неговия идеен антиконформизъм със стратегии за постигане на комерсиален успех.

Равносметката е, че Т Фишър Ънуин е едно от издателствата, които носят повеите на модернизма в британското книгоиздаване със заявки за антиконформизъм и готовност за експеримент. Но въпреки тези заявки издателството е засмукано в мейнстрийма, защото това е материалистическата логика в културното производство.

В настоящото изследване се разглеждат пътеписите с присъстваща българска тематика:

- *Through Savage Europe* (1906) Harry de Windt
- *An Observer in the Near East* (1907) William Le Queux

Methuen

Подобно на Фишър Ънуин издателство Метюън е основано в края на ХІХ в. (1889), първоначално с фокус върху нехудожествена, академична литература, но постепенно се насочва към авторки на романи с феминистка кауза и това остава трайна линия в издателската политика. Тази линия е показателна за гъвкавото ангажиране на

издателството с досега пренебрегван контингент от автори, но също и с теми, набиращи популярност в английското общество. Еластичността на цените в книгоиздаването е също в центъра на вниманието на Метюън и те обявяват началото на „експеримент“ – издаване на поредица от романи на цена 6 пенса, *The Methuen Fiction Library*. Дали това е знак за филантропия или добре пресметнати ползи и загуби за издателството е отворен въпрос, но през 1902 г. в поредицата вече има 32 заглавия. Някои от романите в тази поредица изваждат на дневен ред прокрадващата се морална несигурност във викторианска Англия относно Африка и изграждането на Британската империя. Други от романите представят лондонските бедняшки квартали – място почти толкова екзотично и плашещо, колкото Африка. Метюън долавят проблемите на деня и разполагат с автори, способни да ги изрекат. Изследователката на историята на Метюън, Морийн Дафи, разказва за случай, при който Принцът на Уелс, бъдещият крал Едуард VII, се изказал одобрително за една от книгите на Метюън, *Tales of Mean Streets*. (Duffy, 1989: 17).

Метюън получават признание като издател и от другаде – *Book of the Month Club* регистрира като бестселър в Америка три от романите на Метюън между 1902 и 1910 г. Класациите на бестселъри отчитат в какво издателите решават да инвестират с краткосрочна визия за възвръщаемост. Метюън издават популярна литература, за да могат да си позволят издаването на Оскар Уайлд, Джоузеф Конрад, Хърбърт Джордж Уелс, Д. Х. Лорънс и др., които ще бъдат оценени напред във времето. В подкрепата си за авангардни автори, Метюън понякога понасят щети. Например след съдебен процес всички броеве на романа *The Rainbow* от Д. Х. Лорънс са иззети и издателството търпи големи загуби. В следствие то започва да избягва спорни или трудни книги, за които още няма подготвена публика в Англия. От друга страна, превесът на популярни романи позволява тълкуването, че Метюън долавя назряваща потребност за бягство от реалността за британската аудитория. Уморена от темата за Първата световна война, читателската публика от този период изпитва потребност от бягство в далечна екзотична страна, далече от табутата и нормите. Този искейпизъм се появява в различни форми в каталога на Метюън: колкото в популярните романи, толкова и в разказите за пътешествие, автомобилен тур, велосипеден тур, даже в наръчниците по кормуване, в разказите за перипетии при пътуване, особено, когато тимът пътешественици включва мъж и жена. Метюън дават на своята публика изход от ежедневието в повече свобода.

Как се вписват пътеписите в каталога на Метюън и има ли място за България? Каталогът от 1913 г. ни дава 30 книги с пътешественическа тематика от общо 190 заглавия. Ако се изключи книгата на Джоузеф Конрад *Under Western Eyes* (роман, а не пътепис), нищо в

каталога не предава усещането, че Европа се плъзга към война. Тук има „скитания“ /Rambles in Kent/ „широки друми“ (The Open road), „скиталчески дни“ (Vagabond days), градовете на Тоскана и Марке (Cities of Romagna and the Marches), „природолюбител с камера и пушка“ (a naturalist in China with camera and gun), „силуети“ (Silhouettes of Sweden), „морско огледало“ спомени и импресии (The Mirror of the sea memories and impressions), „пустош“ (Wilderness). В пътеписите, публикувани от Метюън през 1913 г., почти нищо не напомня за Империята. Няма интерес към Балканите и конкретно към България. Метюън са публикували мемоар на Ардърн Хюлм-Биймън за живота му в България като преводач и кореспондент на лондонския Evening Standard (Ardern G. Hulme-Beaman *Twenty Years in the Near East*, 1898). Книгата е част от Колониалната библиотека на Метюън. Тя съдържа впечатляващи разкази за срещите на автора със Стефан Стамболов.

През XX в. Methuen поглеждат кам Балканите едва през трийсетте години. Издават *The Balkan Road* (1930) от Archibald Lyall и *Fools' Pleasure: A Leisurely Journey down the Danube, to the Black Sea, the Greek Islands and Dalmatia* (1935) от John Rupert Colville. След забавното си пътуване по Дунав „Джок“ Колвил по-късно гради кариера като личен секретар на Уинстън Чърчил. Би било интересно да се узнае какво пише за България по впечатления от лични срещи в младежките си години. За съжаление, книгата е недостъпна от сайтовете за редки книги.

Метюън е значим социален играч в полето на британското книгоиздаване. Неконвенционално, анти-истаблишмънт, на моменти опортюнистично, това е едно от издателствата, които довеждат модернизма в британската печатна култура. Издават комерсиална литература, но го правят, за да могат да инвестират и в значими, оригинални, авангардни автори. Пътеписите и пътешественическата литература са отдушник от реалността, забавление, бягство към непознатото.

Heinemann

Интересна и значима за британското пътеписно книгоиздаване през XX в. е практиката на издателство Хайнеман. То се появява през 1890 г., когато Уилиам Хайнеман открива автора Хол Кейн, чийто роман „Заложникът“ е отхвърлен от Касел, и го превръща във феноменален издателски успех. Хайнеман започва съществуването си с бестселър – „Заложникът“ е мелодрама, ситуирана в епичен ирландски пейзаж – но разгръща дейността си и в преводна литература, атакувайки шовинистичните нагласи на по-старите издателства. В първите десетилетия на XX в. в Англия има четяща публика,

готова за голямата руска литература, и Хайнеман ѝ представя Толстой, Достоевски, Тургенев, Чехов в превод. Издаването на преводна литература се разгръща и така Хайнеман запознава британската публика със съвременни европейски автори като Мопасан, Пруст, Хауптман, Д'Анунцио. След това се обръща и към съвременни английски автори. „Балканска трилогия“ на Оливия Манинг печели вниманието на критиката. „Влакът за Истанбул“ от Греъм Грийн печели признание като избор на американския Book Club. Успех носят и романите на Д. Х. Лорънс и Пристли и особено „Сага за Форсайтови“ на Голдсуърти, която има стабилни продажби и през 70-те и 80-те години заради екранизацията на BBC. Подобно на основния си конкурент Метюън, Хайнеман методично изгражда силен каталог от заглавия на съвременни автори и редом с това издава високотиражни книги за масовия вкус. Пътеписите спадат към втората категория, но и в тяхното произвеждане издателство Хайнеман проявява инициатива и въображение. Старите династични издателства като Мъри и Блакуд издават пътеписи, свързани с политическите теми на съвременното. За Хайнеман те не представляват интерес. Издателството култивира трайно сътрудничество с военния кореспондент Филип Гибс, описал българската реалност през Балканските войни. За Хайнеман Гибс е ценен с интересните си наблюдения върху националния характер и коментарите си по общочовешки теми.

Разказите на пътешественици са друг акцент в пътеписната продукция на Хайнеман. Издателството се надпреварва с Constable за издаване на разказа на Фритьоф Нансен за полярната експедиция на норвежеца. Губи в тази конкуренция през 1897 г., но печели пред Constable правото да издаде друг разказ на Нансен през 1914 г. *Through Siberia, The Land of the Future*. Най-ярък пример за активната политика в пътеписното книгоиздаване е това, че Хайнеман финансира експедицията на полярния изследовател Ърнест Шакълтън. След завръщането на Шакълтън от злополучното пътешествие до Южния полюс Хайнеман организира публикуването на неговата книга *South* на девет езика. Хайнеман безпогрешно напипва пулса на времето – безпокойството на модерния човек, уловено в образите на мигриращите автори като Грийн, Манинг и Лорънс – а също и огромния комерсиален потенциал на пътешествието като пиар събитие не само за науката, но и за издателския бизнес.

Политиката на Хайнеман да участва в създаването на събитие, за което да се пише, се подема и от други британски издателства, напр. Джонатан Кейп, а също и от американското издателство Пътнам.

Изводи за британското пътеписно книгоиздаване

Британските издателства работят в рамките на три-вековна традиция в пътеписното книгоиздаване, където всяко от тях се бори за натрупване и монополизиране на икономически и символен капитал.

Началото на британското пътеписно книгоиздаване се отличава с профилираност – някои от издателствата разполагат с повече социален капитал и натрупват още повече икономически и символен капитал, експлоатирайки потенциала на пазара на пътешественически разкази и специализирайки се в тяхното продуциране. Вековната практика на тези издателства, реализирана в непосредствена връзка с разрастването на Британската империя, им носи престиж, лидерски позиции в книгоиздаването, а също и привилегиата да насочват общественото внимание към държавнически и научни проекти на империята. Наред с това те имат властта да диктуват канона в продуцирането на пътеписи.

Друга категория издателства стъпва в пазара на пътеписното книгоиздаване със значително по-малко първоначален икономически и символен капитал, но с мащабни проекти за ограмотяване, духовно стимулиране и забавляване на нацията. Те търсят по-широка жанрова представеност, гонят високи тиражи на книги с актуално звучене и насърчават професионален авторски контингент. За тях пътеписът е имиджово значим жанр, защото подтиква към осмисляне и дискусия за актуалната съвременност.

Трета категория издателства се появява значително по-късно, но оставя силен отпечатък върху пътеписното книгоиздаване през XX в. заради готовността си да експериментира с анти-конформистки издателски стратегии и с едновременното експлоатиране на комерсиални и авангардни издания. Пътеписите на тези издателства са замислени като бягство от великите имперски проекти, отдушник от реалността, забавление, бягство към непознатото, зрелище, финансирано и подготвено от самия издател.

Британската пътеписна продукция за България следва динамиката на външнополитическата ситуация, като в периоди на напрежение между двете страни се потиска темата „България“ в пътеписното книгоиздаване.

Независимо от различната мотивация в решенията на британските издатели, тяхната практика поддържа жив интереса към пътеписа.

2.1. Американско пътеписно книгоиздаване

Пътеписното книгоиздаване в Америка е онази област на културно производство, която бори тезата, че американската публикационна индустрия в първите два века от съществуването си е изцяло колониална и постколониална. Вярно е, че американските издателства публикуват предимно британски романи и така формират вкуса на американската публика към художествената литература. Що се отнася до пътеписа, нещата са съвсем различни. Издават се оригинални американски творби, които описват спецификата на американската среща с „другия“ – разкази на заселници в Дивия запад, мисионери, пътешественици до Светите земи, пътешественици в Европа и другаде, военни кореспонденти, участници в европейските войни, дипломати и др. Пътеписът е жанрът, в който авторството себепределяне като американец е най-силно. Заемките на текстове градивен материал от културната продукция на метрополията тук няма място. Ще разгледам в общ план издателската политика на няколко стари американски издателства и начина, по който пътеписът се вписва в тяхната продукция. След това ще премина към по-новите издателства.

В групата на старите американски издателства с принос към пътеписното книгоиздаване стоят *Harper Brothers*, *Charles Scribner's Sons*, *Houghton Mifflin*, *George Putnam's Sons*. Обзорът на по-новите издателства се спира на *Doubleday*, *Page & Co.*, *Time-Life Books*, *Bantam* и *Rand McNally*.

Harper Brothers

От основаването си през 1817 г. нюйоркската издателска къща *Harper Brothers* концентрира в най-голяма степен жизнеността и спекулативния дух на американското книгоиздаване. Семейната свързаност осигурява приемственост във фирмата, а богатият ресурс на британски автори – стабилни приходи през целия 19 в. В този период тя е един от водещите издатели на книги и списания, притежава и най-модерния печатарски бизнес. В потвърждение на тезата, че книгоиздаването в Америка в края на 19 в. е постколониално, говори обстоятелството, че Харпър дават превес на автори от метрополията. Фирмата обаче не търси начеващи автори, а вече утвърдени имена. Публикува големите викториански романисти чрез сериализиране на техните творби в периодичните издания *Harper's Weekly* и *Harper's Magazine*. Второто набира голяма популярност с публикуване на силна художествена литература и силна коментарна рубрика. Харпър плащат високи хонорари за право да сериализират романи от английски автори. В литературата е описан случай, когато отхвърлят още неизвестния Ръдиярд Киплинг, за да го потърсят отново с

изкушаващо предложение, което той, на върха на славата си, възмутено отхвърля. От американските автори най-голямото име в каталога на Харпърс е Марк Твен. Изследователят Чарлс Мадисън посочва, че „*Harper's* публикува книги от всеки продаваем вид, а разказите за пътешествия били достатъчно многобройни, за да осигурят на читателите всякакъв вид приключения, а също и информация“ (Madison, 1966:64). Семейната сплотеност, движеща фирмата през XIX в., се оказва най-голямата ѝ слабост в зората на XX в., когато смяната на поколенията не успява да осигури ефективно управление на фирмените финанси. Издателството навлиза в първото десетилетие на новия век в разклатено финансово здраве, банкрутира, спасено е с огромен заем от J. P. Morgan, преминава през оздравителен процес чрез реструктуриране и външно управление. Неравностите по този път се проявяват в промени в издателската политика. Притисната от кредитори, фирмата инвестира в популярни автори, в продукция с високи тиражи и с близък хоризонт на възвръщаемост. Романите на Мери Чъмбли, Мери Уорд, Катрин Търстън Елиноор Маккартни (прави впечатление, че всички автори в категорията на комерсиалната белетристика са жени) се харесват на масовия читателски вкус.

Обявени са за бестселъри в американската класация *Book of the Month*. Освен романтичният бестселър, в публикациите на Харпър успешно се котира романът-уестърн. Харпър безотказно издават ръкописите на Зейн Грей, описващи Дивия запад. Заглавията на Харпър от този период с дълъг живот и признание като литературни постижения не са много. Издаването на нехудожествена литература изобщо не е във фокуса на Харпър през този период. Издателството почти не реагира на големия геополитически катаклизъм на Първата световна война. Непосредствено след войната Харпър изобщо не експлоатира военния мемоар. За сметка на това романът на Зейн Грей за овладяването на американския запад и строителството на трансконтинентална железопътна линия (*The U. P. Trail*, 1920) се превръща в бестселър.

Известно е, че не друго, а събитията в сложния социален живот захранват нехудожествената литература, документалистиката, публицистиката. Вторачено във финансовото си стабилизиране, издателство Харпър пропуска възможността да даде на читателската публика значими публицистични творби поне до началото на 1920-те. Тук можем да отбележим, че развитието на Харпър през XX в. ярко илюстрират тенденцията в американското книгоиздаване към комерсиализация. От момента, в който във фирмените дела се намесва големият финансов капитал, J. P. Morgan, комуто фирмата остава задължена през следващите две десетилетия, в нейната политика влизат в ход съображенията за ефективност на инвестицията. Съображенията на финансиста са, че книгата е като всяка друга стока. Ако се рекламира, ще се продава добре. Издателската

гилдия в Америка реагира болезнено на тези тенденции. По думите на Уолтър Пейдж, издателят може да служи най-добре на онези автори, които му внушават лоялност, които му позволяват да развива своята издателска къща трайно и които му оставят достатъчно печалба, за да може да издава книги, с които се гордее. Притиснати от калкулациите за ефективност, очевидно издателствата издават и книги, с които не се гордеят. Една от стратегиите на Харпър в началото на 1920-те е учредяването на награда на издателството за най-добър роман Harper Prize Novel Contest. Тя е притегателна сила за нови таланти към Харпър. Така постепенно за издателството започват да пишат оригинални, креативни автори, за които получаването на наградата на Харпър е първа стъпка в писателското им развитие към спечелването на Пулицър. Примери в това отношение са Харълд Дейвис (*Honey in the Horn*) и Мартин Флавин (*Journey in the Dark*).

През 1921 г. Харпър излиза напред. Класациите за нехудожествена литература са оглавени от книга, издадена от Харпър – *Now It Can Be Told* от Sir Philip Gibbs. Филип Гибс е британски журналист, получил своята закалка като военен кореспондент на Балканите през 1912 г., по-късно политически наблюдател с богато публицистично творчество. Харпър с известно закъснение забелязват потенциала на пътеписите-военни мемоари, които са в каталозите на конкурентните издателства Doubleday, Page & Co и Small, Maynard & Co.

Истинската промяна в издателската политика започва в средата на 1920-те, с нов, млад изпълнителен директор, Кас Канфийлд, с вкус към откривателството на нови места и нови таланти, но и с отлична осведоменост за тенденциите в британското книгоиздаване и култивирана близост с представителите на американския политически елит. Харпър започва голям проект – двайсеттомна историческа поредица *The Rise of Modern Europe*, с много сериозен авторски екип от учени. Но големият успех на издателството през този период са бестселърите на американската публицистика *Only Yesterday an Informal History of the Nineteen Twenties* от Фредерик Луис Алън и поредицата *Inside* от Джон Гънтър. „Неофициалната история на 1920-те“ излиза в два тома. Поредицата *Inside* излиза в осем тома *Inside Europe, Inside the USA, Inside Asia, Inside Africa, Inside South America, Inside Russia Today, Inside Europe Today, Inside Australia and New Zealand*. До каква степен насочването към публицистика е нова тенденция в Харпър през 1930-те и 1940-те години, можем да съдим от мемоарите на Кас Канфийлд, изпълнителен директор на издателството през този период.

Впечатлен от успеха на конкурентното нийоркско издателство Putnam, публикувало поредиците биографични ескизи на политици *The Mirrors of Downing Street* и *Washington Merry-go-round*, издателят търси автор, който може да създаде същия коктейл от

актуални новини, злободневна занимателност, лични наблюдения и критичен анализ. Канфийлд споделя, че още тогава е имал усещането, че такава книга на Харпър не само би се продавала, но би проправила нов път за издателството (Canfield, 1971:123). След целенасочен подбор и оферта за значително финансиране от Харпър, журналистът Джон Гънтър се заема с обрисването на съвременен портрет на Европа. За написването на *Inside Europe* Гънтър пътува дълго, среща се с политици, общественици и обикновени хора, след което анализира и обобщава впечатленията си.

От *Inside Europe* Харпър продават повече от 100 000 броя само във Великобритания за две години. Пътеписът на Джон Гънтър преобръща представите на британската публика за опасността от разпространение на нацизма в Европа по време, когато британските медии са все още благосклонни към Хитлер. В *Inside Europe* Джон Гънтър говори за България и за срещата си с Цар Борис III. Книгата е значима, много коментирана и носи престиж за автора и издателството. Това явление е един от първите предвестници за обръщащата се тенденция книги от американски автори да се продават по-добре в Европа, отколкото британските в Америка.

Накратко, двете споменати поредици на Харпър бележат завой от превес на комерсиалната художествена литература към добре продаваща се публицистика. Успехът на *Inside Europe* става възможен отчасти поради динамичната глобална политическа обстановка, появата на три диктаторски режима в Европа и глобалната нужда от повече пряк контакт със случващото се и адекватно осмисляне, отчасти от формиращата се нова печатна култура в САЩ и появата на силни автори на художествена документалистика като Джон Дос Пасос, Хемингуей и др. Джон Дос Пасос също е издаван от Харпър. И той пътува – из Щатите, в Русия – за да разбере по-добре света, а романите му са изпълнени с документални откъси. Гънтър не е от величината на споменатите автори, нито дори от величината на други изявени творци на словото от това време, като Хюбърт Никърбокър, който печели Пулицър за репортажите си през 1931 г. Сред журналистическата гилдия оценките за Гънтър не са единодушни. Някои смятат, че той е еталон за т. н. middle-brow journalism, журналистика от средна ръка, не особено проникателна или вдъхновяваща, но понятна за средностатистическия американец (Varagur, 2022). Други смятат, че той е първообраз на американския журналист, какъвто го виждаме днес – авантюрист с широки интереси, умеещ да контактува на всякакви социални нива, любимец на силните на деня (Cuthbertson, 1992). Харпър продължават да издават Джон Гънтър и след Втората световна война. През 1949 г. публикуват *Behind the Curtain*, в която Гънтър описва впечатленията си от пътуване в Източна Европа. На България е посветена девета глава от тази книга: *Other Nations, Other Satellites*.

Актуализираното издание на *Inside Europe* излиза с ново име и ново съдържание през 1961 г. – *Inside Europe Today*. То няма нищо общо с изданието отпреди 25 години. Социално-политическата реалност е друга, но и Гънтър не се опира толкова на впечатления от пътуване, колкото на готови формулировки от медиите.

Дългогодишното на поредицата *Inside* ми позволява да направя няколко заключения за политиката на Харпър в издаването на нехудожествена литература:

- издателството сполучливо разпознава в публицистичните жанрове възможност за устойчиво генериране на активи със стойност напред във времето,
- залага на убедителен личен наратив, за да разпространява знание и формира мнение
- от фактор за формиране на мнение се трансформира във фактор за затвърждаване на мнение.

Сътрудничеството на издателство Харпър с Джон Гънтър се оформя в контекста на друг феномен в американското книгоиздаване – субсидиране на частни американски издателства от държавата в края на Втората световна война. Харпър е едно от особено активните издателства, реагиращи на меморандум на американската главна военно-информационна агенция (Office of War Information) за очертаващ се недостиг на печатни произведения във воюващите срещу нацизма европейски страни. Изпълнителният директор на Харпър, Кас Канфилд, оглавява организация с идеална цел – Council on Books in Wartime, която реализира програма за издаване и разпространение на американски книги в Европа с финансиране от американското правителство. Съветът на военновременното книгоиздаване работи под лозунга „Книгите са оръжия в борбата на идеите“. Този лозунг е подет и от президента Франклин Делано Рузвелт в насърчението на пропагандна война срещу нацизма. Харпър, както и други американски издателства, печели от работата си по държавни поръчки във военновременни инициативи. Между 1943 и 1947 г. съветът тиражира 123 милиона броя книги с 1322 заглавия, предназначени за разпространение в европейските воюващи страни, както и сред американските военни сили, дислоцирани по време на следвоенната окупация в Европа. Втората световна война е време на финансово стабилизиране и полагане основите на експанзия на американското книгоиздаване в Европа. Харпър е част от този процес.

В следвоенно време Харпър разширява присъствието си в европейското културно пространство с популярни поредици с познавателна стойност. Издателството открива тогава все още експериментирация с подводни изследвания Жак Ив Кусто и му възлага написването на документална книга. Харпър публикува *The Silent World: A story of*

undersea discovery and adventure, by the first men to swim at record depths with the freedom of fish през 1953 г. Киното екранизира книгата на Кусто в документален филм под същото заглавие, който печели Златна палма през 1956 г.

Продукцията на Харпър съвместява пътеписи с различен характер – наблюдение и коментар на значими аспекти на социално-политическата реалност или по-интимен личен разказ за преживяна реалност. Пример за издателски продукт от първия вид е пътеписът *The Fracture Zone*, в който Саймън Уинчестър описва пътуването си до Балканите по време на войната в бивша Югославия. Вторият вид пътепис е представен от поредицата *The Best American Travel Writing* (2000-2022), която Харпър издава с импринта на Хътн Мифлин, друга голяма американска издателска къща понастоящем притежавана от Харпър.

Charles Scribner's Sons

Между американските издателски фамилии името Скрибнърс носи оттенък на аристократичност, доколкото историята на семейството може да бъде проследена назад до първите заселници в Новия свят (Tebbel, 1987: 42). Издателският им бизнес обаче започва под името *Charles Scribner's Sons* едва през 1878 г., отначало фокусиран върху религиозна литература, а след това се разширява и към литература от общ интерес. В рубриката „Излезли книги“ между 10 септември и 10 октомври 1901 г. журналът *The Bookman* регистрира 25 заглавия, носещи импринта на Scribner's Sons.

Тематичното и жанрово разнообразие е впечатляващо: философия, история, етнография, приключения, военно дело, образование, антична култура, пречупени през призмата на романистиката, историческа и философска есеистика, социално-политическия трактат, пътеписа, юношеската литература. Седмичникът на американското книгоиздаване *Publishers Weekly* от 12.10.1901 съдържа кратко представяне на книгата *First Across the Continent* от Noah Brooks. Уточнява се, че историята на първите двама бели американци, прекосили континента, е предназначена за млади читатели, но и възрастните ще открият в нея вълнуващо и достоверно четиво.

За разлика от издателство Харпър, което навлиза в книгоиздаването, разчитайки предимно на английски автори, Скрибнърс запазва литературни симпатии към американски автори и полага усилия за тяхното развитие (Madison, 1966: 90). Според изследователя Чарлс Мадисън, през 1900 г. Скрибнърс е най-престижната американска издателска къща с обширен каталог значими публикации, водещо месечно списание и успешен книжарски бизнес. Издателството въплъщава „здравата етика, но и солидните предразсъдъци на викторианска Америка“ (Madison, 1966: 196).

Издателство Скрибнърс се придържа към споделяното тогава мнение, че в книгоиздаването финансовите резултати не са водещите съображения. Високите постижения не се измерват със статистиката на приходите, а с историята на издателската визия, реализираща значими за обществото книги. С издателски решения, базирани на литературния вкус и осведоменост на собственика, Скрибнърс изгражда обширен каталог, еталон за качествена литература, но и репутация на консервативен издател. По личната преценка на водещия представител на Скрибнърс някои от британските автори (Арнълд Бенет, Хърбърт Джордж Уелс) в началото на XX в. изглеждат твърде груби в „боравенето си с деликатна материя“. Издателството изгражда трайно сътрудничество с автори като Хенри Джеймс, Идит Уортън и др., представляващи традициите на светска изисканост и култура в американската литература, загърбвайки новопоявяващите се автори-реалисти като Теодор Драйзър и Франк Норис.

Историографът Джон Тебъл отбелязва един парадокс в издателската политика на Скрибнърс: въпреки консерватизма си, издателството публикува Максим Горки по времето, когато руският писател е смятан за радикал. Не смятам, че това е единственият парадокс. Твърди се, че по време на Първата световна война Скрибнърс оставят други издателства да експлоатират военната тема (Tebbel, 1987). Издателството привидно страни от политиката, въпреки това издава репортажа-пътепис на Джон Рийд *The War in Eastern Europe (1916)*, в който американският журналист разказва за пътуването си в Източна Европа по време на Първата световна война. Този и още един друг пътепис – *The Balkans from within (1904)* от Реджиналд Уайън – представлява интерес за това изследване.

За разлика от Харпър Бръдърс, които култивират връзки със силните на деня, Скрибнърс се стараят да запазят репутацията си на независимо издателство и се гордеят повече с връзките си с изтъкнати автори. Тук се появява още един парадокс. В литературата за развитието на Скрибнърс са описани два случая, при които Теодор Рузвелт лично настоява пред Чарлс Скрибнър да бъдат публикувани ръкописи на автори, от които той е впечатлен: томче с поезия на Едуин Робинсън, озаглавено *Captain Craig (1900)*, и роман на Кенет Грѐм, *The Wind in the Willows, 1908* (Madison, 1966:196). Чарлс Мадисън разказва за колебанията на Скрибнърс да публикува първия ръкопис и за готовността им да публикуват втория. *The Wind in the Willows* продава рекорден брой екземпляри и се превръща в класика на юношеската литература.

Защо тези подробности са важни за това изследване? Защото те показват, че в обкръжението на Скрибнърс е имало действащ президент с много ясни позиции не само по въпросите на издателския бизнес, но и на американската политика в Близкия изток.

Дори и Чарлс Скрибнър да не е знаел нищо за Балканите, когато издава *The Balkans from within* (1904) от Reginald Wyon, в неговия социален и професионален кръг е имало влиятелна личност с ясно формулирани виждания за връзките на Америка с тази част от света.

Теодор Рузвелт поема президентския пост през 1901 г. и остава на тази длъжност до 1909 г. Като президент и като главен редактор на списанието *Outlook* Рузвелт нееднократно заявява вижданията си за възможния износ на идеи, просветителство и контрол от страна на великите нации към останалия свят. Рузвелт познава дълбоко мрежата на американските мисионери – преден пост на прогреса, постепенно проникващ от Америка в Близкия изток. Тревогата му за съдбата на мисионерите в Османската империя, особено след отвличането на мис Стоун в Македония отприщва заканителната му реторика към Високата порта. Това е документирано в искане до Високата порта да бъдат запазени гражданските права на американските мисионери в Османската империя (Grantham, 2013). Негодуванието на Рузвелт от погазването на човешките права в Османската империя преминава в ревностна защита на интересите на новоосвободените нации в някогашните ѝ граници и тези, които още се борят за освобождение. В статия от 23 ноември 1912 г. в *Outlook* Рузвелт казва следното за България: „За проникателния наблюдател е ясно, че вековното робство е закалило българина, превръщайки го в силен и целеустремен човек. Никоя друга нация не е напреднала толкова бързо и толкова далеч като България. Американците с право се гордеят, че Робърт Колидж е дал образование на толкова видни българи и с това е изиграл специфична роля във формирането на българската нация. Ужасните изпитания, през които са преминали българите, са отмили шпаклата от техния характер и са оставили закалена стомана след себе си. Българите са трезви и упорити, добри бойци, както показаха във война със Сърбия. Всеки българин, дори и най-бедният, е предан на родината си“. Следователно, в първите две десетилетия на ХХ в. България получава политическо доверие не от друг, а от настоящ и бивш президент на САЩ, който при това поддържа тесни връзки с издателства, насочвайки техния избор. В Скрибнърс Рузвелт просто дава разумен съвет за подходяща публикация. В издателството Пътнам обаче той е скрит партньор и също има ресурс да влияе. Издадените от Скрибнърс и Пътнам пътеписи, в които е обрисуван образът на България, не се появяват във вакуум, а в среда, захранена от политически влияния.

Скрибнърс забелязват иновативния потенциал на нехудожествената литература още в края на 19 в. и лансират поредиците *American Epochs* и *Campaigns of the Civil War*. През 20 в. поддържат висок стандарт в поредиците *A Famous Series of Stories and Essays* (1908-1932), *Scribner's Illustrated Classics for Young Readers* (1911-1949), а също и *The Scribner* 109

Library (1949-1984). Разполагат с взискателни и безкомпромисни редактори, но също така имат и най-високо реноме като издателство-откривател на таланти. Именно Скрибнърс открива писателите от т.н. „изгубено поколение“ на 1920-те, Хемингуей, Франсис Скот Фицджерълд и Томас Улф, до голяма степен заради умелата работа на редакторите в издателството.

Издателската политика на Скрибнър не се поддава лесно на обобщения, още по-малко в дълъг период. Смята се, че издателството има най-голям принос към американската култура през 1920-те и 1930-те години. Подвеждането им под обобщението „консервативно издателство“ се опровергава от някои техни издателски решения. Не може да се оспори това, че Скрибнърс устойчиво търси стойностни творби, които се превръщат в задължителна литература в американската образователна система. Но не трябва да се пренебрегва фактът, че издателството подготвя читателска аудитория и с качествена юношеска литература и с нехудожествена литература.

Houghton Mifflin

Издателството Хъгън Мифлин се развива от печатарски бизнес в Бостън през втората половина на XIX в. Издателството дължи солидните си активи на неорганичен растеж на бизнеса чрез придобиване на престижния каталог на фалирал издател. В началото на XX в. притежава периодични издания, от които най-реномираното е *Atlantic Monthly*. Типични за каталога на Хъгън Мифлин са публикуваните през 1913 г. книги: пътеписът *Мон Сен Мишел и Шартр* от Хенри Адамс, *Руският балет* от Алфред Едуин Джонсън, биографии на Теодор Рузвелт, Андрю Карнеги, Винсънт ван Гог, мемоари, писма. Устойчивата линия в политиката на Хъгън Мифлин е да се издават книги с трайна литературна стойност пред книгите с моментна значимост. Издателството заявява интерес към творби с конструктивно мислене, разсъждения. През 1920-те и 1930-те каталогът на Хъгън Мифлин основно се формира от биографии, автобиографии, историческа и политическа есеистика, природонаучен очерк, лични наративи. В тази рамка могат да бъдат разглеждани двата пътеписа с българска тематика, издадени от Хъгън Мифлин:

- *With the victorious Bulgarians* by Lieutenant Hermenegild Wagner Boston and New York: Houghton Mifflin, London: Constable & Co. 1913.
- *Where East is West. Life in Bulgaria* by Henrietta Leslie, Boston: Houghton Mifflin, London: Jarrolds, 1933.

Вижда се, че и двата пътеписа се публикуват съвместно с британски издател, което е знак

за предпазливост на американския издател. По повод на първия споменат пътешис, трябва да се има предвид, че преди началото на Първата световна война американската публика е захранена предимно с романи, неосведомена е за световната политика и споделя леки про-немски симпатии (Tebbel, 1987:192). В началото на войната американското въображение асоциира Германия с философия, музика и извисена духовност. Преобладават пацифистки настроения, от които Америка се отърсва едва през 1917 г., включвайки се във войната. Хътън Мифлин преодоляват подозрението си към книгите с моментна значимост и уверено участват в британски пропагандни инициативи в Америка. Издателството е улеснено от контактите си с шефа на разузнаването на Форин Офис Джон Бакън, бъдещият автор на *39-те стъпала*, и от про-британски настроения главен редактор. Хътън Мифлин привлича автори в частната инициатива *Vigilantes*, която работи с държавната Комисия за публична информация (Tebbel, 1987:194).. Авторите *Vigilantes*, са вдъхновени от работата си по държавната пропаганда за дискредитиране на пацифизма и борба за запазване достойнството на американската нация чрез включване в Първата световна война. Така се раждат няколко книги, които Хътън Мифлин публикува. Посоченият пример показва, че издателство Хътън Мифлин лавира в несигурния терен на културното производство. Старае се да подбира залозите си с минимален риск от читателско неодобрение, избирайки позиции, около които има вече преобладаващо обществено мнение.

За мястото на издателството Хътън Мифлин сред другите издателства можем да съдим от факта, че 17% от значимите книги, избрани от американските библиотеки през 1913 г. /43 от общо 250 заглавия/, носят импринта на Хътън Мифлин. Успешна е и поредицата с художествена литература *The Riverside Literature Series*. През 1923 г. това е най-голямата и богата поредица с класическа американска учебна литература, с 232 заглавия, ползва се във всички класове и в университетски литературни курсове. В края на двайсети век това е гръбнакът на бизнеса на Хътън Мифлин и причината фирмата да бъде обект на офери за сливане с други големи играчи.

George Putnam's Sons

Джордж Пътнам е солидна нийоркиска издателска къща, чиято история започва в средата на XIX в. За поколенията представители на фамилията управлението на издателския бизнес стои редом с много други интереси. За родоначалника на фамилията тези интереси включвали обществена благотворителна дейност, развиване на музейното дело, защита на авторското право. В края на XIX в. Пътнам работи в съдружие с още неизвестния Теодор Рузвелт и публикува негови ранни работи *The Winning of the West* и

Hunting Trips of a Ranchman, а по-късно издават също *African and European Addresses*. Живот сред дивата природа, овладяването на Дивия запад, темите на американската външна политика постепенно се добавят към широкия тематичен обхват на публикациите на Пътнам. През 1908 г. публикуват *Fighting the Turk in the Balkans an American in Macedonia* от Артър Дъглас Смит. Това е заявка за интереса към европейските политически теми, разпадането на Османската империя и отслабването на бившата колониална сила – Британската империя.

Каталогът на Пътнам не е толкова престижен като тези на Скрибнър или Хътън Мифлин. За сметка на това между заглавията стоят произведения на самия издател – история на гражданската война, биографични очерци за Линкълн, мемоари. Поколенията Пътнам, които последователно стоят начело на издателския бизнес, са радатели на свободата на словото и защитават свободната търговия. През 1920-те книгите с пътешественическа и приключенска тематика са запазена марка на издателство Пътнам. Оглавяващият издателството през този период Джордж Палмър Пътнам има личен принос към насочването на издателската политика към пътеписа. Той е съпруг на прочутата с авиаторския си подвиг Амелия Ърхарт, има близки познанства в средите на американски пътешественици и изследователи и талант да промотира наративи с потенциал на бестселър – истории, които смесват в едно обещанията за дръзко начинание, значимост на постижението и скромност на разказвача/„обикновен американец“.

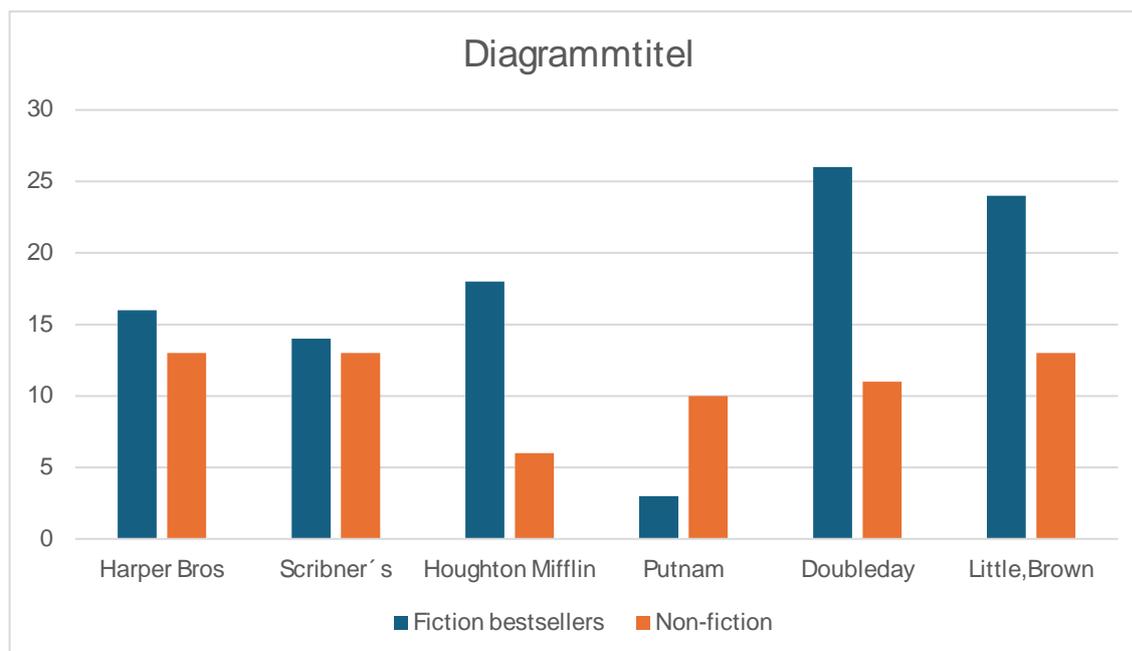
Подробностите около публикуването на разказа на Чарлс Линдберг за неговия директен полет над Атлантическия океан хвърля светлина върху това как издателството Пътнам се отнася към автентичността на пътешественическия наратив. Пътнам имат договор с Линдберг за публикуване на неговия разказ веднага след завръщането на пилота от неговия епохален полет. За реализирането на този договор издателството е подготвило готов ръкопис от ghost-writer, който Линдберг отказва да приеме. Пилотът сам пише историята на полета, оставяйки издателството в несигурност относно реализацията на проекта. Историята излиза със заглавие *We* и с авторството на самия Линдберг. Книгата е посрещната с хор от хвалебствени коментари, между които и този на Ватикана, заради вълнуващите преживявания и „момчешка скромност“ на автора (Madison, 1966). Пътнам има подобен успех и при организирането на научна експедиция на кораба *Arcturus* в Саргасово море и островите Галапагос. През 1926 г. организира експедиция до Гренландия с партньорството на американския музей за естествена история. И двете експедиции се финансират от издателството и се документират в книги на сина на издателя Дейвид Бини Пътнам.

Макар да нямат еднакъв сензационен успех, пътешественическите публикации на

Пътнам между двете световни войни успяват да превърнат пътешествието в масово зрелище, като същевременно отдават почит на постиженията на „американската наука и гений“ (Herrmann, 2000), запазвайки скромна непретенциозност за автора-приключенец. Въпреки че Пътнам не се профилира тясно в нехудожествената литература, като цяло издателството има по-голям успех именно в тази област. Бестселърите в публицистиката, издадена от Пътнам в периода 1920-1940 г., са значително повече (10) от техните романи-бестселъри от същия период (3). Пътнам издават феноменално успешните *The Mirrors of Downing Street by a Gentleman with a Duster* (Harold Begbie) (1921), *Mirrors of Washington, Anonymous* (Clinton W. Gilbert) (1922), *Painted Windows, by A Gentleman with a Duster* (1922). Имат ползотворно сътрудничество с Брус Локхарт – британски журналист и дипломат, чийто мемоар *The Memoirs of a British Agent* стои начело в продажбите на документалистика през 1933 г. За настоящото изследване интерес представлява пътеписът на Локхарт *Guns or Butter: War Countries and Peace Countries of Europe Revisited*, (Putnam, 1938), където описва и България.

Сравнение на издателствата по променливата *брой на бестселъри 1920-1940 г.* може да ни ориентира по отношение на обема, категоризацията и продаваемостта на продукцията им, а оттам и капацитета им да влияят активно върху читателската аудитория. Бестселърът е „книга с феноменални продажби в кратък период“ (Bloom, 2002). „Феноменални продажби“ е много широко определение. През 1915 г. 50 000 продадени броя от определена книга са „феноменална продажба“, а през 1935 за същото се говори в Америка при 100 000 броя продажби от заглавие. Абстрахирам се от точните количествени измерения и приемам, че „бестселърът е просто индикатор на общественото мнение и на популярния вкус в определен период“ (Justice, 1998). В този смисъл подреждането на издателствата според реализираните бестселъри ще позволи да се оцени тяхното позициониране в хабитуса и въобще вписването им в определен контекст и стратегията им на обратно въздействие върху средата. За съставянето на графиката по-долу са използвани данни от *Publishers Weekly*:

Графика 2. Съпоставка на американски издателства по брой бестселъри

(Източник: автора. Адаптирано по Publishers Weekly)

От графиката се вижда, че по-старите издателства поддържат баланс между художествена литература и документалистика и печелят читателското внимание и в двете области. Независимо от подозрението си към продукцията с моментна значимост Хъгън Мифлин успешно я реализира за популярния вкус. Пътнам черпи признание и престиж предимно от публицистиката си. Изненада представляват двете издателски къщи Дабълдей и Литъл, Браун.

Doubleday & Co

В периода 1920-1940 г. Дабълдей е сравнително млада издателска фирма, базирана в Ню Йорк. Основателят е амбициозен бивш рекламен агент на Скрибнър, решен да развие модерен бизнес без консервативната скованост на старите издателства. Според изследователя на издателското дело в Америка, Джон Тебъл, Дабълдей бил първият представител на ново поколение издатели, за които книгоиздаването е просто бизнес, а не призвание. Най-големите заслуги на Дабълдей са в областта на дистрибуцията. Още в края на XIX в. издателството въвежда дистрибуция по пощата и абонаментни продажби. Въвежда експлоатирането на книжарския магазин като тестово поле за продажбите. Друго нововъведение е създаването на собствен читателски клуб към издателството – The Literary Guild, към който после се добавят The Mystery Guild и The

Fireside Theatre and Garden Guild, с огромна членска маса. Стремежът към разрастване и висок оборот постига реализации с динамична фирмена политика, сключване на договори с публични фигури за написване на нови книги, висок рекламен бюджет, но преди всичко с проследяване на тенденциите в книгоиздаването и обществените нагласи. Документалистиката не остава на заден план. В контекста и на двете световни войни Дабълдей публикува лични наративи на участници. Настоящото изследване се интересува от *Eastern Nights and Flights: A Record of Oriental Adventure* от капитан Алън Бот, публикувана от Дабълдей през 1919 г. Противно на нагласите сред някои странаещи от военната тема издатели, убедени, че войната е нещо, което обществото се опитва да забрави, Дабълдей търси ползи в представянето на войната като приключение с всички произтичащи ефекти на стимул за американския дух. В прехода към мирновременното книгоиздаване с характерен търговски усет Дабълдей открива зараждащи се космополитни интереси на индивиди и групи с културни и емоционални връзки с други страни. Споменатият пътепис, без да бъде голямо заглавие в каталога на Дабълдей, пренася към читателя енергията на американското „откривателство“ на Ориента, където в книгата попада и България.

България присъства и в друго издание на Дабълдей – през 1960-те издателството навлиза в територията на учебната литература с поредиците *Zenith* и *Around the World Books*. Поредиците са насочени към средношколци от малцинствените групи, но според Чарлс Мадисън представляват интерес за масовия заинтересован читател. България се появява в един том с Румъния в *Around the World Books*. При подготвянето на тези поредици Дабълдей обединява усилията на академична институция и писател, публикуващи в съавторство. Така въпросният том за България е подписан от American Geographical Society и Norman Rounds. Тази стратегия на обозначаване на авторството от една страна придава на изданието аспект на безпристрастност и претенция за фактологична точност. От друга страна, отнема част от автентичността на книгата като плод на лични авторови усилия, вкарвайки я в рамката на институционален продукт. Дабълдей въвеждат тенденция на списване на книги по подобие на списването на списания, която по-нататък се развива от медийната фирма Time Inc. Формулата работи за многотиражни издания в областта на странознанието.

Тук трябва да отчетем и друг факт – в годините след Втората световна война либералите в американското книгоиздаване попадат под атаките на цензурата. Цензурира се художествената литература, публицистиката, учебниците. В началото на 1950-те основното право на издателя да публикува книги, чиито достойнства и недостатъци се оценяват свободно от читатели с всякакви убеждения, търпи ограничения от

представители на крайно дясното. Собственикът на издателството Нелсън Дабълдей, както и главният редактор Маккормък са набедени за про-комунисти. Подобни обвинения са отправени и към други представители на издателската гилдия. Списването на книги по подобие на списания е реактивна стратегия на Дабълдей за избягване атаките на цензурата и минимализиране на персоналия елемент в публикациите.

Що се отнася до големите заглавия в каталога на Дабълдей, историкът Джон Тебъл изтъква уменията на издателството да лансира „големите книги със замах“. Става дума за т. н. „президентски книги“ – мемоарите на Хари Труман *Years of Decision* и Дуайт Айзенхауър *Crusade in Europe*.

Обобщенията за политическата ориентация на издателство Дабълдей могат да се оспорват. Ако следваме констатациите на историка Чарлс Мадисън, издателството се ръководи от либерална политическа ориентация и на моменти проявява политическа дързост. В разгара на маккартисткия „лов на вещици“ издателството се обръща към библиотекарите с призив за съпротива:

„Свободата на словото не е щит, а меч. Всеки, който се страхува, че една идея може да ни убие, признава, че сме слаби. А щом сме слаби, то значи ни убива вътрешно нашата собствена слабост. Единствената сигурност е динамичната сигурност. Всеки има право да направи собствените си грешки, а не друг да ги направи вместо него“ (Tebbel, 1972: 112).

Ако потърсим референции към Дабълдей в американския печат, можем да открием името на издателството заедно с тези на други престижни независими издателства – Скрибнърс и Пътнам – в статия на разследващия журналист Джон Крудсън, публикувана в две части в *New York Times* от 25 и 26 декември 1977 г. Журналистът разкрива, че посочените издателства са публикували книги с посредничеството на ЦРУ. Издателствата отричат да им е било известно, че публикуват материал със съдействието или по поръчка на държавната разузнавателна агенция. Публикацията в *Ню Йорк Таймс* остава без никакви последици за тях, ако не се брой по-голямата им предпазливост в отношенията им с държавната разузнавателна агенция.

Верни на либералния принцип, Дабълдей разгръщат издателския си бизнес с нововъведения и запазват неговия частен, семеен характер, без да бъдат погълнати от конгломерати поне до началото на новото хилядолетие.

Усилията на издателството Дабълдей въвеждат епоха на нови мащаби в американското книгоиздаване. През втората половина на 20 в. то гравитира към масовия маркетинг, опитва се да достигне до най-широката аудитория и заимства дистрибуторски механизми от списанията. Издателствата *Bantam* и *Time-Life Books* илюстрират този преход както с

общата така и с пътеписната си продукция.

Time-Life Books

Издателство *Time-Life Books* е създадено през 1959 г. като самостоятелна бизнес единица в империята Time Inc. на издателския магнат Хенри Лус. Лус въвежда две нови концепции в издаването на списания. Първата – с основаването на новинарското седмично списание TIME през 1923 с фокус върху съдържателно кратко резюме на международните новини. Втората новаторска концепция е реализирана с основаването на списание Life през 1936 г. – издание с великолепни фотографии, илюстриращи Америка и света, и минимално количество текст.

В средата на 1950-те в националното публично пространство доминира темата за американската идентичност, разнищват се корените на американската историческа съдба, чертае се бъдещето на нацията. Изобилстват материали, прокламиращи общите ценности и общата култура на американската нация, въпреки нейното многообразие. Търси се единно, сплотяващо ядро, удържащо единството на нацията срещу международния враг. В този контекст изданията на Time Inc. (до TIME и Life стои също така и Fortune) попадат право в целта, достигайки до масовата читателска публика.

Въпреки това двете издания TIME и Life търпят критика от изследователите на американските медии заради консервативните гледни точки, защитавани в уводните статии (Tebbel, 1969:232). Поредиците на Time-Life Books обаче са замислени да не черпят материал от компанията-майка. Те покриват природонаучни и хуманитарни теми, разработени от утвърдени автори – свободнопрактикуващи журналисти и фотографи с принос към съдържанието на списанията TIME и Life. Какъвто и да е бил първоначалният замисъл, книгите на Time-Life Books не са напълно независими от политиката на компанията-майка, зад която стоят консервативните възгледи на Хенри Лус. Това е явно от начина, по който е обозначено авторството на публикуваните книги. Например, през 1964 г. България се появява в поредицата Life World Library в том със заглавие The Balkans от Edmund Stillman and the editors of Life. Зад съдържанието стои не само Едмънд Стилмън, а редакцията на списанието Лайф. Посочената книга е продукт на производствени техники, типични в издаването на списания:

- Използвани са ресурсите на компанията-майка за създаване на съдържание, както и асоциациите със списанието за масов пазарен успех.
- Достига се до читателя чрез дистрибуторската мрежа, характерна за списание –

абонамент, доставка по пощата, читателски клуб.

Подобно на други издателства от втората половина на 20 в. Time-Life Books гони печалби от припокриване на публиките, купуващи списания, и тези, купуващи книги. Стратегията е успешна и Time-Life Books се превръщат в генератор на печалби за медийната империя Time Inc., което позволява агресивна политика на корпоративно преструктуриране чрез поглъщания и сливания. Така Time-Life Books навлиза и на пазара на учебна литература, въпреки че за познаващите американския издателски бизнес Time Inc. не се отличава с безпристрастност и институционализира гледната точка на медийния магнат Хенри Лус. (Tebbel, 197 : 400).

През 1964 г. Time-Life Books е между шестте най-големи издателства в Америка по брой томове и пазарна стойност, а средният брой продажби от заглавие през този период е 250 000. Тези показатели определят издателството Time-Life Books като значим фактор за формиране на общественото мнение в Америка към други страни и народи.

Bantam Books

Издателството Бантъм е извикано на живот през 1945 г. в резултат на прегрупирания в издателствата Ballantine & Co. и Grosset & Dunlap, които обединяват усилия срещу налагащия се монопол на евтини джобни издания на Pocket Books. Бантъм е обект на няколко сливания и поглъщания от големи фирми, в хода на които трупта зависи от компаниите-майки. Годишите след Втората световна война са време на масов маркетинг с препечатки на стари заглавия. Бантъм се впуска в тази среда с 20 заглавия, които подбира по няколко критерия: 1) авторът да е между първите 25 известни имена сред писателите, 2) първото издание на книгата да е публикувано в рамките на последните десет години, 3) книгата да се дистрибутира от големите читателски клубове, 4) продажбите на книгата в книжарниците да надвишават 150000, 5) да е налична или да предстои филмова продукция, базирана на книгата, 6) авторът да е публикувал бестселър, 7) темата да предизвиква дълготраен интерес. Книгите на Бантъм се дистрибутират като списания на цена 25 цента. Първоначален успех имат уестърните в поредицата им от 80 заглавия Pennant Books, реализирана през 1950-те. Преобладаващата тема е покоряването на американския югозапад от белия човек, но между книгите има и някои заглавия на научна фантастика.

В последвалото пренасищане на пазара на книги с меки корици Бантъм оцелява до 1960-те, когато се насочва към книги по актуални теми, стремейки се да публикува светкавично след всяко голямо събитие. Бантъм не печели престиж с авторска селекция,

но печели преднина по скорост на публикуване на многотиражни книги с меки корици. В рамките на 80 часа след събитието читателят вече държи в ръцете си книга на Бантъм за разследването на убийството на президента Кенеди, кацането на американския космически кораб Аполо на Луната, скандала Pentagon Papers с изтичане на секретни данни на американското военно министерство за воденето на войната във Виетнам и др. Оформлението на книгите залага на ярки, грабващи вниманието корици.

В началото на новото хилядолетие Бантъм е изцяло притежавана дъщерна фирма на Random House. Продължава да издава развлекателни четива, които „изскачат“ от лавиците на разпространителите на периодика. Няма тесен профил в определен жанр. Пътеписът *8:55 to Baghdad* от Andrew Eams, издаден през 2004 г., в който се появява образът на България, е публикация, оформена и лансирана по характерен за Бантъм начин.

Ако сравним трите по-нови издателства откриваме разлики в политическата им ориентация – твърдо консервативна при Time-Life Books, либерална при Doubleday & Co. и Bantam . Но и за трите издателства е характерна силна комерсиализация и гонене на максимална печалба с отдалечаване от персоналното и фокусиране върху институционалното начало. Тази политика е съответно агентивна /Time-Life Books / или реактивна /Doubleday & Co. и Bantam/ при оцеляването и възхода на издателствата в сложната обстановка на културното производство. Пътеписът не е голяма част от тяхната продукция, но мащабът на тези издателства го пренася до големи аудитории и затвърждава схемите на създаване образ на света.

Изводи за американските издателства на пътеписи

За разлика от британските издателства, американските не се профилират тясно в издаване на пътеписи в началото на двайсети век. Това е така, защото в периода на утвърждаване на националните граници чрез експанзия на запад в предходното столетие пътуването присъства като тема в една или друга форма в американската литература. Подобно на британските издателства обаче и тук говорим за няколко фирми със солиден капацитет, които разпознават в разказите за пътуване средство за разгръщане на потенциала на книгоиздаването чрез приобщаване на популярния вкус към високи естетически стандарти.

И четирите стари издателства, разгледани тук, Харпърс, Скрибнърс, Хътън Мифлин и Пътнам, дават трибуна за пътеписното творчество на млади, израстващи автори, но и на утвърдени литературни таланти и публични интелектуалци. Така американското пътеписно книгоиздаване се превръща в инструмент за изграждане на авторски

контингент. Тъй като в този процес се хармонизират различни интереси – издателският комерсиален, но и духовен интерес към повече престиж и символна власт, авторовият интерес към признание, читателският и общественият интерес към значимото – пътеписът се превръща в инструмент на националното самоизграждане.

В различни периоди и с различна естетическа реализация американските издателства дават публичност на литературни пътеписи (Марк Твен, Идит Уортън, Хемингуей, Дос Пасос), комерсиално популярни уестърни (Зейн Грей), есеистични пътеписи, пътеписи-мемоари, репортажни пътеписи (Джон Рийд, Джон Гънтър), изследователски, приключенски и други пътеписи. С това те създават и утвърждават традиция на силна американска публицистика. Силната публицистика формира територия на сближаване на усилията на издатели и представители на официалната власт, което подготвя и реализира навлизането на американско културно влияние в Европа.

По-късните продукти на американското пътеписно книгоиздаване лансират иновациите на масовия маркетинг.

България присъства в американското пътеписно книгоиздаване като сцена, на която се разгръщат значими политически процеси, от чийто благоприятен изход американското общество има интерес.

Изводи по втора глава

Представените английски и американски издателства не изчерпват богатата палитра на организации, действащи в пътеписното книгоиздаване, но позволява да се направят няколко **извода**.

Първо, пазарът на пътеписи в Англия и САЩ достига връхна точка през XIX в. в пряка връзка с разрастването на влиянието на съответната нация в геополитически план. В Англия основният фактор за утвърждаването на пътеписното книгоиздаване е разрастването на Британската империя. В САЩ тези фактори са завладяването на Дивия Запад и американското мисионерство в Близкия изток.

Второ, в този разгръщащ се пазар издателства с различен капацитет се борят за постигане на материална и символна печалба, прилагайки различни стратегии към подбора на автори, пътеписно съдържание и тяхното представяне. Действията както на старите, утвърдени издателства, така и на по-новите, са силно калкулативни. И в Англия и в САЩ в началото на XX в. водещи в пътеписното книгоиздаване са династични

издателски къщи, за които пътеписът е средство за укрепване на фирмения бранд.

Стратегиите на издателствата се рагръщат по няколко линии:

- Култивиране на тесни връзки с органите на държавната власт
- Изграждане на тесни връзки с общността на учените
- Селекция на пътеписно съдържание с оглед националните приоритети
- Издирване, подбор и редакционно съдействие за авторите;
- Акцентиране на образователната и научна стойност на пътеписа.

Трето, динамиката на социално-политическия живот през ХХ в. извежда нови издателства начело на пътеписното книгоиздаване. Техните стратегии са иновативни, опониращи на утвърдените практики и изразяващи се в:

- Създаване и спонсориране на събития, за които да се пише;
- Акцентиране върху развлекателната и образователна страна на пътешественическия разказ;
- Приоритизиране и насърчаване на персоналното, личната гледна точка, спонтанното;
- Изместване на фокуса от националните приоритети към живота в далечните общества;
- Представяне на света като сцена.

Четвърто, политическата ориентация и лични естетически вкусове на издателите остават в основата на фирмените решения. Те обаче са податливи на конюнктурни влияния от масовия вкус, силните на деня, масовите практики в издателската гилдия, а през втората половина на ХХ в. – и от прякото въздействие на държавата под формата на държавни субсидии, държавна пропаганда и др. Ако се върнем към Бурдийо, можем да кажем, че издателствата заемат конкурентни позиции едно спрямо друго, стремейки се да натрупат и монополизират капитал в полето на културата. Груповите нагласи в издателската гилдия предразполагат издателствата да подбират онези форми на поведение, които имат най-големи шансове за успех с оглед на наличните ресурси и предишен опит. Като социални актьори те правят преценка на възможното, невъзможното или вероятното за заеманата от тях позиция в стратифицирания социален ред. Издателствата влизат във взаимодействие с властта и на свой ред упражняват власт чрез натрупания си символен капитал като насочват обществените нагласи и мислене в определени посоки.

Пето, България присъства като тема в пътеписното книгоиздаване, защото в даден исторически момент тя стои в периметъра на груповите интереси, които издателствата

припознават като свои. За династичните консервативни издателства в началото на ХХ в. България е обвързана с разпадащата се Османска империя, от чиято съдба Великобритания и САЩ живо се интересуват. За по-новите издателства България е сцена на бойни действия, динамично развиващо се общество, уединено кътче за бягство от света, идеологически враг или пък нещо друго. Изборът на трактовка зависи от очакванията за успех на една или друга издателска стратегия.

Шесто, за реализацията на съответната стратегия издателствата разчитат на определен тип автор. Той може да бъде учен, член на Кралското географско дружество, парламентарист, политически деец, дипломат, военен кореспондент, репортер, пътешественик, авантюрист, турист, бохем, деец на културата. Не съществува строг регламент за професионална квалификация на автора-пътеписец. Задачата на издателствата е да дадат трибуна на правилния автор в даден момент, който да осветли случващото се в България с оглед очакванията на родната публика. Затова в началото на ХХ в. България е представена в творбите на политически ангажирани личности. В средата на века думата имат предимно журналисти и хора на изкуството. В края на века предпочитаният разказ за България е произведен от чуждестранния кореспондент и социалния анализатор, но все повече се изявява пътешественикът-авантюрист и бохемът. В началото на ХХІ в. за България пишат водещи на телевизионни пътешественически предавания, спортни журналисти и въобще медийни практики.

Предстои да видим дали широкият спектър от автори самоличности ще се изрази в разнопосочно изграждане на образ на България и с какви политически употреби е свързан този образ.

Трета глава. ОБРАЗЪТ НА БЪЛГАРИЯ В АНГЛОЕЗИЧНИ ПЪТЕПИСИ

В изследователската част на дисертацията са разгледани и анализирани пътеписи, в които присъства изображение на България и които са публикувани в периода 1900-2017 г. Отчита се общата среда, в която се публикуват тези пътеписи, по-специално ангажираността на английски и американски институции и вниманието на медиите с темата „България“. За проминентността на темата в дневния ред на британското и американско общество съдя по количествен показател – брой публикации в британски и американски вестници.

Тази част на дисертацията цели да изтъкне зависимости между пътеписната продукция и променящия се дневен ред на британското и американско общество в периода 1900-2017 г. Графиката по-долу илюстрира вариращата проминентност на темата „България“ в британските и американските вестници за периода 1900-1969 г. Избирам този период, защото за него са достъпни взаимно съпоставими данни за Англия и Америка. Трябва да се има предвид, че намаляващото присъствие на България като тема във вестниците от края на 30-те години се дължи и на факта, че се появяват нови медии – радиото и по-късно телевизията. Но предложеното количествено сравнение все пак прави възможен извода за сходство на степента на присъствие на темата „България“ в английски и американски печатни медии.

Графика 3. Брой публикации за България в английския и американския печат (1900-1969)

(Източник: автора. Адаптирано по <https://www.britishnewspaperarchive.co.uk/> и https://chroniclingamerica.loc.gov/#tab=tab_newspapers)

По същество тази част на дисертацията се занимава не толкова с количествените измерения на присъствието на българската тема, колкото с качествените му проявления в преливането на водещи мотиви от англоезичния публичен дискурс и тяхната трактовка в пътеписи. Всяка подглава започва с описание на историческия контекст и преминава към пътеписната продукция.

1. Пътеписите в периода 1900-1919 г.: културни проекции на западния интервенционизъм и либерален ангажимент към България

1.1. Исторически контекст

Четвърт век след освобождението си България се стреми да се присъедини към европейската общност и да изгради модерна икономика, при това без никакво наследство от икономическата система, от която се откъсва през 1878 г. Позицията на догонваща по-развитите страни определя действията на младата българска държава в политическия и стопанския живот. България е в много асиметрични взаимоотношения с Великобритания, независимо от амбициозните си стопански планове. В политическия дневен ред стои все още нерешеният национален проблем – неосъщественото обединение на българските земи след Освобождението, който поражда напрежение в началото на XX в. и води до двете балкански войни.

Британската официална политика към България в първото десетилетие на XX в. е не толкова белязана от безразличие заради ограничения търговски потенциал на страната, колкото от подозрение към тази самостоятелно функционираща част на Югоизточна Европа и желание за намеса. Променящите се търговски приоритети на Великобритания в края на XIX век поставят нов акцент върху значението на Близкия изток. С увеличаването на конкуренцията за пазари Великобритания търси алтернативи на колониалното разрастване, обръщайки се към инвестициите като източник на приходи чрез своите значителни капиталови резерви за спекулации в Европа и отвъд Европа. Ангажирането на политическото внимание във Великобритания с България не е империалистическо, а по-скоро интервенционистко.

Британското общество насочва вниманието си към България в контекста на нерешения македоски въпрос, който през 1903 г. стои с особена острота в британското публично пространство. Речта на крал Едуард VII пред Парламента през 1904 г. изразява тревога от политическото положение в Македония, съжаление за действията на Високата порта и надежда, че Великите сили, подписали Берлинския договор, ще съумеят да намерят решение за омиротворяване на района.

В този контекст България е обект на засилено внимание от страна на британските медии. Таблица 4. показва общия брой публикации за България в английската преса по години през първото десетилетие на двайсети век. В количествено отношение публикациите регистрират огромен интерес към България през 1903 г. (годината на Илинденско-

Преображенското въстание) и през 1908 г. (обявяването на независимостта на Царство България).

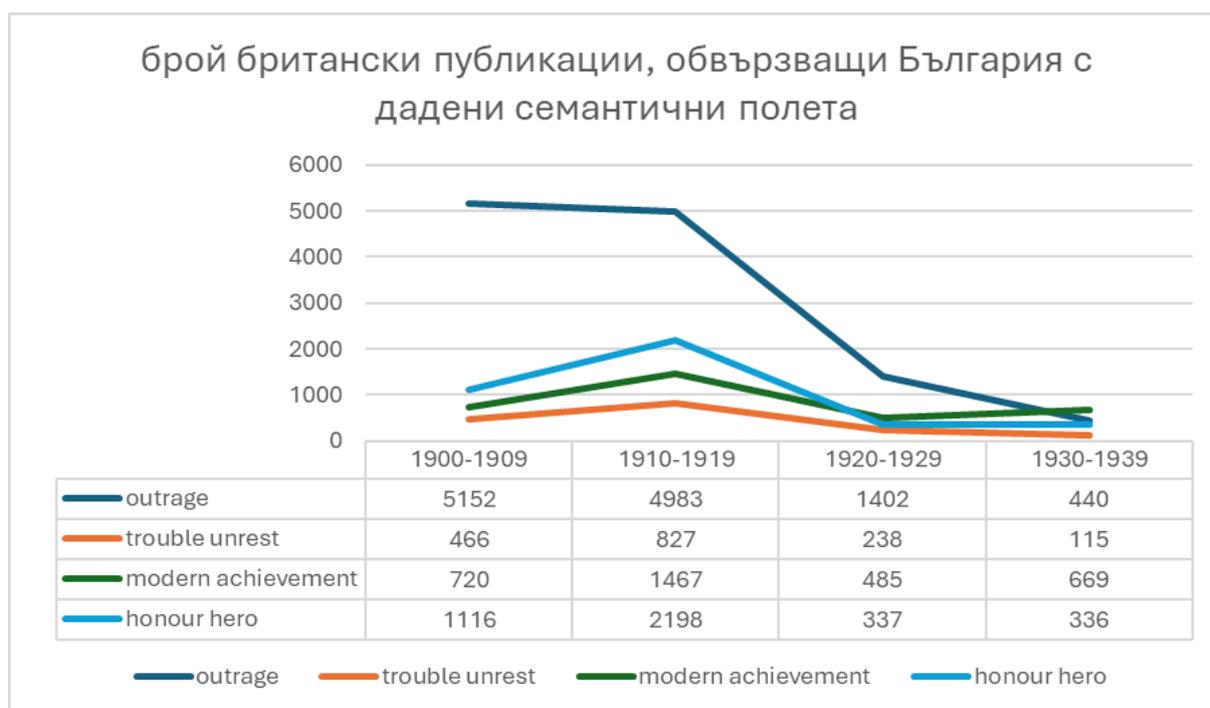
Таблица 4. Брой публикации за България в английския печат (1900-1909)

Година	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909
Брой публикации за България	4,255	4,435	3,823	16,688	6,279	5,107	4,471	3,950	13,463	7,161

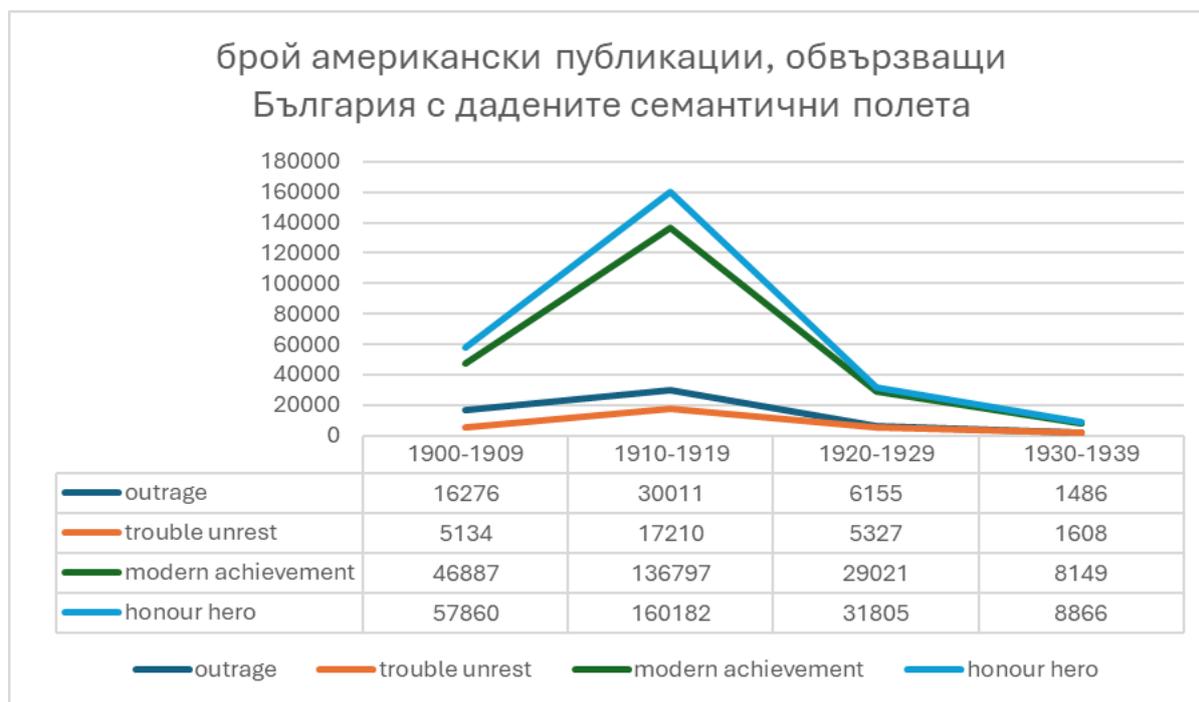
(Източник: автора. Адаптирано по *Publishers' Circular*)

В качествено отношение публикациите за България около събитията от 1903 г. акцентират върху същите теми, които Едуард VII засяга в речта си: безредици (*disturbances*), тревога (*concern*). С присъщата си експресивност медийният език поднася разказ за Балканите, в който България е артикулирана редом с *outrage*, *slaughter*, *massacre*. В консервативната преса акцентите са *troubles*, *unrest*, *disturbances*, *rebellion*. Броят употреби на думи от семантичните полета „размирици“, „жестокост“, „напредък“, „героизъм“ в статии, отнасящи се до България и публикувани в английски и американски вестници, е илюстриран в следните графики:

Графика 4. Брой британски публикации, обвързващи България с дадени семантични полета (1900-1939)

Графика 5. Брой американски публикации, обвързващи България с дадени семантични полета (1900-1939)

(Източник: автора. Адаптирано по данни от платформите

<https://www.britishnewspaperarchive.co.uk/> и <https://chroniclingamerica.loc.gov/>.)

В британската преса в началото на века България се споменава преди всичко в референции към „безчинства“, на второ място е контекстуализацията около „доблест“, „героизъм“. За американската медийна публика в началото на двайсети век България се асоциира с евангелистката и просветителската дейност на американските мисионери, върху която хвърля сянка аферата с отвличането на мисионерката мис Стоун. Макар че, разгледан като абсолютна стойност, броят на американските публикации, обвързващи България с *outrage*, е по-висок в сравнение с английските, забелязваме, че като относителна стойност техният брой е значително по-нисък от статиите, споменаващи България в контекста на „доблест, героизъм“ и „модерен напредък“, поне от 1900 до 1909 г. Можем да предположим по-ласкаво отношение на американските печатни медии към България. Усилията на новоосвободена България да се изтръгне от зависимостите си както от Османската, така и от Руската империя печелят симпатиите на Америка.

За Великобритания темата „България“ има подчертана значимост в контекста на „имперската тема“. Интерес представлява написаното за България през 1894 г. от британския публицист Едуард Дайси в изследването му „България: селската държава“.

Дайси предвижда разпадането на Османската империя и възможността Русия да се настани на Босфора. Балканските държави могат да се окажат значителна пречка за напредването на Русия към Босфора, ако успеят да се развият и консолидират ресурсите си (Dicey, 1894:3). Тази мисъл се споделя от редица британски държавници, които аплодират акта на Съединението. За британския държавен елит непокорството на България към руските опити да ѝ наложат автократичен режим е добър знак, че независимостта на България е въпрос от европейско значение. Идеята за Балканска федерация става модерна сред британските общественици. Парламентаристът Джеймс Брайс изтъква, че българите, наред със сърбите, гърците, арменците и албанците, имат силна индивидуалност и капацитет за развитие в независими държави с нов характер (Bryce, 1905), а историкът Уилям Милър предава впечатленията си от Балканите, наричайки България „експеримент на еманципация“ (Miller, 1896).

Това е времето, когато по темата за взаимоотношенията между Великобритания и България думата имат експертите от сферите на политиката и дипломацията, историци, журналисти, пътували на Балканите, които често се превръщат в апологети на една или друга от балканските държави. За България най-силният глас в защита на нейните политики пред британската общественост е Джеймс Баучър, кореспондентът на в. Таймс за Балканите. От неговите репортажи в Таймс английското общество узнава за политическия живот в България, убийството на бившия министър-председател Стефан Стамболов, за историята на България. Неговият глас е най-силен и убедителен в приковаването на вниманието към България и към *българския национален характер* (Bourchier, 1905). Освен споменатите вече Дайси, Брайсън, за България в качеството си на парламентаристи пишат и Ноел и Чарлс Бъкстон, които освен това са членове на Кралското географско дружество. Друг експерт от Кралското географско дружество е Чарлз Удс, който се включва в дискусиата за бъдещето на Балканите с пътеписа *Washed by Four Seas* (Woods, 1907) и доклада *The Danger Zone of Europe* (Woods, 1911).

България намира място в британския публичен дискурс на границата между двата века и в контекста на движението за социални реформи. В противовес на имперската авантюра на Великобритания в Южна Африка, в Обединеното кралство се налага убеждението, че обществото е болно. Публикуват се данни, че една трета от доброволците в англо-бурската война са физически негодни. Започва кампания за подобряване здравето и благосъстоянието на нацията, която по-късно слага началото на системата за социално осигуряване.

Британската политическа енергия се насочва към създаването на реформаторски, прогресивистки организации, търсещи решения на вътрешните проблеми на империята. Дискутира се въпросът за оземляване на безимотните селяни като пречка на пауперизацията на обществото, а също и като опит да се смекчи ирландския национализъм. Либерални реформатори се обявяват срещу прекомерното натрупване на частен капитал за сметка на крайното обедняване на масите. Според Дайси селска България се доближава до идеалната държава, която социалните реформатори проектират, държава в която всеки има дял от благата на общността, в която няма привилегировани класи и дълбоки социални различия. България е сочена за пример на здраво общество, свързано със земята и разумното ѝ стопанисване.

Темата „България“ присъства силно в полезрението на реформаторите и прогресивистите. Пример за това е Балканският комитет – либерално лоби, основано през 1903 г. от политиците-реформатори Ноел и Чарлз Бъкстон, с цел обществена и парламентарна критика на Британската външна политика към Балканите. Организацията е отявлен критик на официалната политика на външното министерство към Османската империя, неговото безразличие към съдбата на Македония, която нарича „Конгото на Европа“ и спрямо която Великобритания трябва да осъществи освободителна, хуманитарна и цивилизационна мисия. Балканският комитет поставя високо България като пример на вече свободна балканска християнска държава със силно управление и здрави християнски ценности, развиваща своя национален живот и институции без чужда намеса.

Интересен факт е, че темата „България“ при всичките ѝ обвързаности с прогресивната реформистка либерална мисъл комуникира с темата „Британска империя“, независимо че Великобритания никога не е реализирала имперска политика в България. Пример за обвързаността на България с имперската тема е едно пиар събитие в Лондон – изложението в Ърлс Корт през 1907 г. Според Джон Макензи изложението в Ърлс Корт били по същество пропаганда на Британската империя (MacKenzie, 1984:97). През втората половина на XIX в изложението са мащабни тържества на родината-майка, олицетворяваща местен контрол над природата и нейните ресурси и способност за отговорно управление на колониалните територии. Изложението на балканските държави през 1907 г. е иницирано от Балканския комитет и цели да изчисти балканския образ от натрупаните асоциации с безредици, беззаконие, тероризъм. В контекста на представянето ѝ в Ърлс Корт България е пример за свободна, развиваща се държава,

здраво, жизнено общество, фактор на Балканския полуостров с потенциал да влияе върху бъдещето на Европа.

В немалка степен концептуализацията на България в британския публичен дискурс се влияе от различните оценки за легитимността на българското участие и методите му в борбата за освобождението на Македония. Някои издания, например консервативният *Spectator*, обвиняват България в желание за анексиране на Македония: „Млада Гърция, както и млада България желаят да си присвоят Македония и единственият начин, по който им идва наум да го направят, е, като избият колкото може повече македонци, които са на противоположното мнение.....Намесата на Великите сили подтикна гръцките и българските патриоти да освободят турците от задължението да колят и бесят. И от едната и от другата страна мислят, че освобождението на Македония е близо и затова те трябва да направят всичко възможно Македония да премине от грешния към правилния управник“ (The Spectator 1907-07-13). Българската патриотична кауза в Македония нерядко сблъсква един срещу друг апологетите на Гърция или България в английското публично пространство. Такъв е примерът с публициста Ноъл Брайлсфорд, аргументирал правотата на защитата на българската кауза в Македония (Brailsford, 1906) и оспорван от Алън Апуърд с примери за вековната пасивност от страна на българите („a supine gaze of serfs“), които искат да наваксат своята изостаналост с несправедливи искания за териториални придобивки (Upward, 1908: 19).

Положителните оценки за България в началото на XX в. отстъпват място на остра критика по време на Първата световна война. За динамиката на британско-българските взаимоотношения, материализирани в публичния дискурс, интерес представлява написаното за България през 1919 г. от историка и политически деец Робърт Уилиам Сетън-Уотсън:

„ В двете десетилетия преди Голямата война българите бяха галеници на Западна Европа и сред журналистите, които успяваха за кратко да проникнат в цитаделата на балканската политика, беше модно да ги смятат не само за най-просветения и прогресивен народ на Балканите, но и за единствения балкански народ, който има някакво бъдеще.... Българският селянин – при това, всеки българин е селянин – има силни качества, които ние охотно признаваме; но, както става при всички селяни, безкритичните хвалебствия на чужденците не са се отразили добре на неговия характер. Не ще е прекалено да кажем, че разпространението на българския мит във Франция и Англия е допринесло най-много за упадък на българския обществен живот, чието най-върховно проявление беше присъединяването към тевтонската кауза.“ (Seton-Watson, 1919:347).

Сетън-Уотсън е противник на мейнстрийма в британската политика и критикува доскорошната ангажираност на Великобритания с България. В съчинението си *Еволюцията на българите*, той прави бърз преглед на превратностите в българската история и на всички зловещи трагедии („hideous tragedies“), за да стигне до извода за исторически предопределения избор на България за участие във войната на страната на Германия. Сетън-Уотсън изяснява, че цялата политика на България през последните години е основана на материализъм и груба сила, подобно на тази на Прусия и Австро-Унгария. Желанието за българско национално обединение е погълнато от амбициите на България за господство на Балканите. Завладяването на Македония ще бъде само началото на утвърждаване на балканска хегемония за България. „За всеки немец е ясно защо България е важен съюзник във войната – докато Дунав е важният воден път на „Централна Европа“ и неговите брегове – богато поле за колонизация, маршрутът на Балкански експрес е жизненоважен като връзка с Константинопол и Багдад, до Персия и Арабия, до Суец и през Египет до Централна Африка. Ако това е толкова очевидно, защо то продължава да бъде сложна алгебрична задача за британския ум?“ (Seton-Watson, 1919: 347). Нападките на Сетън-Уотсън са насочени колкото към „мегаломанските амбиции“ на България – очевидно в ущърб на британските планове, толкова и към нарастващото влияние на Германия в България. *„Еволюцията на българите“* е политически коментар, който дава представа за мястото на България в британската политика от началото на ХХ в. До средата на второто десетилетие на века Великобритания гледа благосклонно, но изчаквателно към България. Тази позиция рязко се променя след присъединяването на България към Централните сили в Първата световна война. Тогава Сърбия, като съюзник на Великобритания, е поставена на пиедестал, за сметка на България, която бива наказана сурово от западната дипломация. Историческият преглед ни дава възможността да обобщим, че в първото десетилетие на ХХ в. има известни позитивни очаквания около бъдещото развитие на България. През второто десетилетие на века България е обект на идеологически предубеждения и на отхвърлящи политически и културни констатации.

Различна е оптиката към България от страна на Америка. За Америка България е преди всичко благодатно поле за разгръщане на просветителската дейност на протестантските мисионери. Контактите на американските мисионери с България датират още от средата на ХІХ в. Тяхното участие в изграждането на българския следосвободенски елит е огромно. То се реализира чрез дейността на Робърт колеж, където учат много будни

българчета, също и чрез образователните институти за младежи и девойки в Самоков, чрез издателска дейност (издаване на Библията на съвременен български език), чрез финансово спомоществователство за български читалища в южна България. В много силна степен протестантското мисионерство се ангажира с оневиняването на България пред международната общественост след Междусъюзническата война.

Тези аспекти на българо-американско взаимодействие са добре проучени. Марин Пундев описва усилията на американските мисионери, водени от Джеймс Ф. Кларк, да осигурят справедливо решение за България на конференцията в Букурещ през 1913 г. Подкрепени с нота от американското правителство, мисионерите отправят искания пред европейските лидери за гарантиране на свободите на населението в Македония, защото са убедени, че „голямото мнозинство от населението в района, който наричаме “македонско поле“ на нашата дейност е българско по произход, език и обичаи и е неотделима част от българската нация (Пундев, 1996:20). Пундев изтъква влиянието на мисионерите върху вземането на решение от страна на президента Уилсън да не обяви война на България по време на Първата световна война. В меморандум на държавния секретар Робърт Лансинг се изтъква, че българите са били винаги много приятелски настроени към Съединените щати, а Робърт колеж в Константинопол често е наричан „люлка на българската свобода“ (Пундев, 1996:27).

Професор Милко Петров проследява взаимодействието на американския и българския социокултурен модел в началото на XX в. през призмата на публичните изказвания за България на президента Рузвелт, резултатите от изследването на Комисията „Карнеги“ за българския характер на населението в Македония, публицистиката на посланик Стефан Панаретов в американската преса. Петров заключава, че официалният тон на Америка към България е насърчителен, добронамерен и остава непомрачен от изблици на антибългарска риторика. Петров отбелязва и приноса професор Уил С. Мънроу с неговата книга „България и нейните хора“, както и приноса на журналисти и пътешественици като Артър Дъглас Смит и Албърт Сониксен (Петров, 2010:54-60).

Книгата на Уил Сиймър Мънроу е първото представяне на България пред четяща Америка с обстоен преглед на географията и историята на страната не само от далечното минало, но и по-скорошни събития, като например отвличането на княз Александър Батенберг, взаимоотношенията с Русия, Балканските войни, американското влияние в България и борбата за освобождение на Македония, отвличането на мис Стоун и др. Освен обстойно, представянето е изведено на достъпен език с ясна, логична структура.

Мънроу ясно застава на страната на България в защитата на каузата за национално обединение. Спомените на Артър Дъглас Смит и Албърт Сониксен разказват за защитата на българската национална кауза като преки участници и съмишленици на македонски чети. Техният разказ е динамичен, вълнуващ и адресира приключенски настроения американски читател.

Американското застъпничество за българската кауза може да бъде разглеждано в по-широкия контекст на социално-политическия живот в Съединените щати в началото на ХХ в. В края на предходното столетие предприемаческият дух на американската нация постепенно се утвърждава чрез стопански инициативи и натрупване на финансов капитал. Началото на новия век извежда на челни позиции обществено ангажирани личности от нов тип, наричащи себе си „прогресивисти“. Прогресивистите виждат във възхода на капитала знак за управленска немощ от страна на държавата, чиито корумпирани структури са позволили свръхбогатство за една част на обществото и мизерия за всички останали. Политици с прогресивистки уклон като Теодор Рузвелт и Удроу Уилсън водят кампания за постигане на моралност и ред в държавното управление. Обект на тяхната атака е безотговорната власт. Тя позволява роенето на групировки около някакъв техен споделян интерес и при пълно незначитане на интересите или ценностите на другите. В такава обществена среда общественият интерес трябва да бъде определен и защитен от държавата, като се създадат институции и услуги извън периметъра на пазарните механизми. Прогресивистите са по същество либерални реформатори, поддържащи запазването на свободата на личния избор, доколкото това не противоречи на обществения интерес. За тях редът и общата сигурност са условие за реализиране на личната свобода.

Прогресивистките принципи стоят в основата и на американската външна политика от този период. В тази тълкувателна рамка можем да разберем яростната критика на Теодор Рузвелт срещу разпадащата се Османска империя – една безотговорна власт, заплашваща всеобщата сигурност. Отново в рамките на прогресивизма можем да тълкуваме усилията на Удроу Уилсън за постигане на справедлив, демократичен мир след Първата световна война чрез следване на програма от четиринайсет точки, гарантираща следвоенния световен ред според принципа на самоопределение. В такъв световен ред би имало място за справедливите искания на България.

Нарастващата видимост на България в американския публичен дискурс поражда прилагането на по-различна оптика към България от тази, която се възприема в Англия.

Фокусът е върху несправедливата намеса на Великите сили в българската политическа съдба и дързостта на България да се пребори с тях.

1.2.Пътеписи, обрисувачи България в периода 1900-1919 г.

България присъства в няколко ярки пътеписа от началото на XX в.

Пътеписът *The Balkans from Within* от английския журналист Реджиналд Уайън, кореспондент на „Дейли Мейл“, е публикуван през 1904 г. от американското издателство Скрибнърс. В предговора авторът определя книгата като „опит да се уловят неподправени картини от живота сред силните и непокорни жители на балканските държави“. Залага очакване, че „читателят ще разбере по-добре балканските проблеми, ако може да се почувства у дома сред обитателите на тези далечни и неспокойни места.“ Дръзкото посвещение на „праха на Берлинския конгрес“ ангажира книгата с остра критика на западната политика към Балканите, а първите глави очертават неизбежността от нов пожар в този регион. Авторът описва пътуването си из турските владения в Македония, безчинствата на турските управници и съпротивата. България е описана като главно действащо лице на историческата сцена и на нейната намеса за възпиране на турския произвол се възлагат надежди. Препратка към историята придава на българския образ изключителност, откροена в съпоставка с други исторически протагонисти: „България все още е същата нация, която преди хиляда години беше сред най-великите в света, която с оръжие надви империя, достигайки до Далмация на Адриатика и която беше управлявана от владетел, наричащ себе си „цар“, титла, възприета от Русия едва пет века по-късно“ (Wyon, 1904:11). Високата оценка за българското е аргументирана с разгръщането на повествованието около срещите на автора с бунтовниците, които са идентифицирани като българи, а също и срещите му с български военни. „Навсякъде срещаш сърцати мъже, всички до един свестни хора, без хвалби, но с истинско желание за битка, каквото трябва да гори у всеки войник“ (Wyon, 1904:163).

В Илинденско-Преображенското въстание западният кореспондент вижда справедливата кауза на защита на слабия, но освен това и потенциала на авантюрното, който обещава да прикове вниманието на читателя. Уайън експлоатира този потенциал в максимална степен, описвайки скитанията си в Рила, опасностите на терена и избавлението си благодарение на „комитаджиите“. Вълнуващ разказ за премеждията на автора, изгубил пътя в планински преход в суровата зима и спасен от български четник,

за да бъде посрещнат топло и радушно от цялата чета, въвежда рамка за репрезентиране на българското около „избавление“, „спасение“, „човещина“. Постига се индивидуализация чрез преименуване на българския четник като „Анджелико“, референция, препращаща към авторите социо-културни асоциации с „ангел-хранител“. Внушава се близост между авторовата родна култура и българската.

Авантюрното присъства силно и в пътеписа *The Balkan Trail* (1906) на американския журналист Фредерик Мур, публикуван от Smith, Elder. Фредерик Мур пътува като кореспондент на „Дейли Експрес“ в България и Гърция. Неговият пътепис представя българското общество най-напред чрез индивидуалното. Такава функция изпълняват образът на български анархист, „носещ натежало от мъка сърце и празна глава“, карикатурният образ на стар четник, разказващ за геройствата си, градоначалникът на Кюстендил, който не прилага строгостта на закона към свободно действащите „комитаджии“ в града, образът на четничка, реферирана като „амазонка“, чиято лична трагична съдба избледнява край описанието на смъртоносните ѝ подвизи. Стратегията постига нееднозначност на българското и е изведена при репрезентиране на българското не само на неговата собствена територия, а като действаща сила в Македония и Гърция. Описано е взривяването на Османската имперска банка в Солун. Авторът твърди, че събитието е очаквано, за него се говори предварително, в града е пълно и със заптиета и с кореспонденти, готови да отразят предстоящия терористичен акт. И все пак, въпреки наблюденията си пред сградата на банката кореспондентът Фредерик Мур не успява да разпознае във влизащите хора български бунтовници. Към българското присъствие на балканската и европейска сцена сега се прикачват смислите „съзаклятничество“, „заговор“, „тайна“. При все че според твърденията на автора тайнствеността е компрометирана, извършителите остават без лица, а ефективността на разрушителните им действия е описана с възхищение: „Разрушението на Имперската Османска банка беше пълно. Българите, които се бяха заели с тази задача, явно са си знаели работата“(Moore, 1906:121). – *The destruction of the Imperial Ottoman Bank was thorough. The Bulgarians who had this work in charge were evidently the pick of the band.* Нееднозначността в тълкуването освобождава описваното действие от неговите морални параметри и го извежда в плоскостта на авантюрата. Това оставя на заден план мъченическата драма на поробените и насочва вниманието към агентивността на съзаклятниците. Фредерик Мур пише като хроникьор на завладяването на Дивия Запад, валоризирайки действието, непокорството, интригата и отказвайки да бъде съдник както

на мотивите, така и на последиците от действието. Нравствените измерения на случващото се са оставени на заден план.

Други пътеписи се съсредоточават върху картината на стопанския и обществен живот в България.

В пътеписа *Through Savage Europe* (1907), публикуван от издателство T. Fisher Unwin, Хари де Винд изтъква изключителността на пътуването си в „напълно непознати, диви и непризнаващи закона места между Адриатика и Черно море“. Уводът изтъква периферното място на Балканите за английския публичен дневен ред. „По някаква загадъчна причина англичанинът знае по-малко за географията на Балканските държави отколкото за тази на тъмна Африка. Така беше и в моя случай. Предстоеше ми да разбера, че същите тези Балкани имат градове като умалени копия на Лондон и Париж. Но това са цивилизованите места. По-отдалечените райони както и преди са свърталища на разбойничество и беззаконие, където трябва да пътуваш с револвер във всяка ръка и да пазиш живота си. Та нима даже царствените столици на Сърбия и България не ни изумяват с политически престъпления, извършени със *средновековно варварство*? Спомнете си убийството на краля и кралицата на Сърбия, както и на г-н Стамболов, премиера на България. Ето затова я нарекох „дивата Европа“. Уводът заявява едновременно непознаване и познаване на дестинацията, определя пътуването от цивилизацията към варварските земи, декларира готовността на авантюриста да изживее непознатото дори с цената на риск за живота си. Де Винд уточнява, че пътува през Балканите като кореспондент на *Westminster Gazette*. Авторът позиционира себе си не само като джентълмен-пътешественик, а като осведомен автор с просветителска мисия. България е представена в петнайsetsа глава, озаглавена „Land of Unrest“. Заглавието умело експлоатира двусмисленото тълкуване на *unrest*, като залага очакване на разказ за размирици. Но разгръщането на оригиналния авторов текст обаче измества фокуса към българското пространство като място на *кипеш*, колкото политически, толкова и идеен и трудов. Първите представители на българското общество, с които пътешественикът се запознава във влака, са български офицери, чиито униформи поразително приличат на руските. Това носи първоначална тревога: „Човек би си помислил, че е в Русия, за която всичко наоколо напомня.“

Епизодът е забележителен в няколко посоки:

Първо, пътеписецът осъзнато или неосъзнато пише като имперски субект, разучаващ степента на чужди влияния в пропътуваната територия. Намекът за независимостта на

българската армия от формиращото влияние на Руската империя, възхищението на българските офицери от британските победи в Далечния изток, разгорещеността им по македонската тема се тълкуват като добър знак за доблест и буден дух, които пътешественикът приравнява с „джентълменство“ т.е. със собствената си култура. „Това бяха приятни, общителни мъже и мога да добавя, че никъде в България не срещнах офицер от която и да било сфера на службата, който да не се държи като джентълмен“ (de Windt, 1907:198).

Второ, епизодът дава възможност за бърз преход от описание на единичното – разговор във влака – към общото – готовността на България да играе значима роля на европейската геополитическа сцена, която готовност пътеписецът прочита в „българския национален характер“. „Като всички военни, които срещнах по-късно, моите спътници бяха убедени, че македонският въпрос ще се реши с оръжие и че България е страната, която трябва да го направи. На този войнствен народ, който без съмнение би се отличил в бойни действия срещу Турция, изобщо не му идва на ум да се запита за мнението на Великите сили“ (de Windt, 1907:199).

Трето, на много ранен етап от повествованието авторът внася диалогичност в текста и е готов да признае авторитета на „другия“ при тълкуването на реалността. Любопитно е, че всички местни хора, с които говори, са в течение не само на местната, но и на глобалната политика и с удоволствие говорят по темата. Аргументът „позоваване на авторитет“ намира широко приложение, както при предаването на разговори на автора с политически представители (ген. Цончев), така и с местни хора. Българската позиция по македонския въпрос е представена като монолог на генерал Цончев, описващ сложността на проблема и поддържащ мнението на британски либерални политици за назначаване на европейски губернатор на Македония, отговорен пред Великите сили. Авторът-пътеписец вмъква свой коментар, че в София има голям разнобой в мненията по тази идея и по всяка вероятност Цончев иска българска автономия в Македония и анексирането ѝ към княжеството.

Позоваването на авторитета на местните е приложено в реминисцентен план при предаването на събития от близкото минало – обсадата на Плевен и защитата на прохода Шипка. Падането на Плевен е представено като кратка драматизация по спомените на българин-свидетел на историческото събитие. Пътеписецът дава глас на местните хора, за да укрепи автентичността на съдържанието си, но също така намира начин да се дистанцира от тях. Ето един пример: „Нашият фойтонджия навремето беше пресякъл

Балкана със Скобелев, когото смяташе за полу-бог. „Руснаците ще се върнат, твърдеше той, и тоя път ще останат на Босфора. Ей там, под оня манастир има подземия, пълни с оръжия и амуниции. Всяка година от Русия изпращат модерни оръжия. Царят ще се върне, да знаеш. И тоя път ще изгони турците там, където трябваше да ги изгонят през 1878.“ Странно, че и в Габрово чух този анекдот, но сигурно е басня, на която доверчивото селячество е повярвало“ (de Windt, 1907:244).

Дистанцията от „другия“ се постига по линия на бинарностите джентълмен-селянин, знаещ-наивен, образован-необразован. Когато става дума за прекрояване на европейската карта, гласът на селянина не казва нещо значимо. На сцената на силните политически страсти и брожения за ревизия на политическото статукво, българският селянин няма място. Неговото продуктивно поле за изява е трудът, но и там той е имплицитно загатнат в резултатите от труда си, а не като видим агент на преобразяването на България и дори не като част от пейзажа. Липсват индивидуални образи на селяни, цялата прослойка се назовава обобщително *peasantry* – селячество, знак за нежелание за детайлно ангажиране на вниманието. За сметка на това присъстват романтичните назовавания „земя на мед и мляко“, „рай от зеленина и растителност“, „уютни чифлици в долината“, „селско спокойствие и благоденствие“, „ухание от рози“.

Може да се допусне, че отсъствието на индивидуални образи на селяни и изместването на фокуса към знаците на благоденствието е калкулативно – разказът за земята на благоденствието се свързва с вътрешно-икономическите и политически проблеми във Великобритания, настояването на либералните реформисти за оземляване на ирландските селяни за постигане на вътрешен мир и по-нататъшно оземляване на английските безимотни. Може да се допусне и, че този разказ е посочване на ресурс, с който местните не осъзнават, че разполагат. Преобладаващото присъствие на темата за качествата на българската армия и българския характер – „a nation of fire-eaters“ – също загатват *калкулативно* мотивирана репрезентация. В епохата на леко разколебан култ към Империята, ангажирана в състезание за имперско надмощие с Русия и Германия, вътрешно отслабена от социално неравенство, Великобритания търси съюзници. Рустикално идиличната селска България - извор на здрави жизнени сили, получава одобрителна оценка от британските общественици, които я познават.

Пътеписът регистрира сменящите се нагласи в британското общество към балканските народи, с трансформацията на символните образи „селянин“, „вѝин“, „джентълмен“. В пътеписната репрезентация селяните от примитивни и скудоумни следователно

нуждаещи се от управление, стават жизнени, продуктивни, войните от диви се превръщат в доблестни, а джентълмените са българи. Българинът е идентифициран предимно като войн и джентълмен, деен, отдаден на настоящето и с мащабни планове и възможности за бъдещето.

Пътеписът *By-paths in the Balkans* от Уилям фон Херберт регистрира напълно различна нагласа. Подобно на Хари де Винд, фон Херберт също има офицерски чин. Неговото пътуване в България е носталгично завръщане към иконично историческо място – Плевен, чиято обсада той е преживял като доброволец в турската армия. За разлика от Хари де Винд, фон Херберт напълно отрича както настоящето, така и бъдещето на българина. Уводът е изграден около несъвместимости: Плевен е класическа земя в него има история, тук са положени останките на загиналите при обсадата на Плевен, да се приближиш към тази история, пътувайки във вагон-ресторант е кощунство. Съобщението „Всички пътници за Плевен да слязат“ е също толкова нелепо както и „Да слязат всички пътници за Йерусалим“. Очевидно съвременното/ днешното/ сегашното битие в тези земи не разбира или нехае за собственото си минало. Сакралното пространство съществува само в спомените на пътеписеца. Авторът се възприема като коректив на тази заборава. Той е пилигрим, пристигащ в Плевен, за да се поклони пред историята на епичната отбрана на Плевен. Текстът е изграден около контраста между миналото и настоящето. Плевен е „живописен, мръсен, ярък, забавен и мизерен: има си своите чисто нови, скъпи, безсмислени, неизплатени обществени сгради, и още повече коптори, чиято мръсотия не подлежи на описание. За мен, обаче този град е свещен. Неговите лабиринти от тесни криви улици ме водят с лекота. В къщите и местата разпознавам стари приятели, места осветени от хиляди спомени, някои приятни, някои ужасни, за мъже и жени, които са мъртви, за приятелства – минали и забравени, за радости и надежди, върху които четвърт век е сложил тежката си ръка, за ужасите на най-чудовищната обсада в модерната история. Всяка купчина камъни е, за мене, натоварена със смисъл, защото някога е била обстрелвана къща, рухнала в безформена маса.“ (von Herbert, 1906:9).

Само по себе си мястото не носи смисъл или значимост, то придобива смисъл само, когато субектът, авторът, му придава смисъл с препратката към исторически събития, чиято величина е осъзната и оценена единствено от пишещия. Контрастът изпълва описанието с напрежение, към което се добавя още и драматичният ефект на

суперлативните форми „най-чудовищния“, олицетворението „сгради“/“стари приятели“, метафора „сложил тежката си ръка“. Драматичният ефект утвърждава авторовата чувствителност към *genius loci*, но от друга страна заличава или прави невъзможни други интерпретации на описваното пространство. Например, така описаното пространство е ценно за автора само като сцена на бойни действия, на която играят актьорите на голямата история. Споменати са Осман паша, Бейкър паша, Мехмед Али (немският ренегат), Генерал Гурко, руснаците, Пензенският полк, румънците. В текста на *By-paths in the Balkans* българите не получават място на сцената на историята, но все пак присъстват в делничното с няколко оскъдни позовавания:

The Bulgarians talk glibly of war with Turkey. – Българите говорят лекомислено за война с Турция;

The town of Plevna is practically unchanged — that much I maintain in spite of all that bragging Bulgarians have led me to expect. – На практика нищо не се е променило в Плевен – продължавам да го твърдя, въпреки, че хвалбите на българите ме караха да очаквам друго.

„... the Bulgarians—all honour to them for this—always behaved with the utmost courtesy and readiness towards their former enemies and oppressors.“ – Българите винаги са се отнасяли към предишните си врагове и потисници с почителност и отзивчивост, което им прави чест.“

Описан е предметният свят на българите: „непретенциозна гара, ресторант на открито, много подобен на немските, казарма – модерна и невъобразимо грозна“ Натрупването на детайли към предметния свят на българите създава представа за застои и цели да подкрепи основния аргумент на автора, че тук нищо не се променя. За четвърт век национална независимост европейската култура е минала покрай това място, без да остави почти никакви следи. Нещо повече, времето на героизъм е отминало, творците на някогашната историческа динамика и носители на благородство и чест (никой, от които не е българин) са забравени. Настоящето носи знаците на деградация. Именно тази упадъчност рамкира образа на българското. При отсъствието на конкретни образи на българи в текста, обобщените образи на българи поемат функцията на единствен маркер на националния образ. Обобщеният образ на българите е базиран на дихотомни двойки: делничност/героизъм; безличност/достойнство; говорене/мълчание; хвалба/скромност: българите говорят без да се замислят, турците мълчат; в мълчанието има достойнство; българите са лишени от достойнство.

Дейвид Спър анализира дванайсет тропи, характерни за колониалния дискурс (Spurr, 1993). Тук разглежданият текст операционализира поне две от тези тропи. Първата е отрицанието. Според Спър отрицанието е риторическа стратегия, при която пишещият мисли „Другия“ като отсъствие, празнота, липса или смърт. Спър формулира два принципа на прилагане на тази стратегия: първо, отрицанието служи да отхвърли нееднозначния обект на описание, за който нито езикът нито опитът предоставят интерпретационна рамка; второ, отрицанието служи като временно заличаване, разчистване на пространството, за да се освободи място за разгръщане на въображението на пишещия. При функционирането и на двата принципа пътеписецът е в крайна сметка колонизатор, който завладява наблюдаваното пространство и посредством репрезентативни структури на изключване и разделяне, го населява, изпълва с предпочитани присъствия. В разглеждания пример българите отсъстват от собствената си история, и това оправдава заемането на тяхното пространство от други действащи лица.

Фон Херберт използва и друга риторична стратегия, характерна за колониалния дискурс - дематериализацията. Неговият текст заимства от традициите на западния пътепис от XIX в., при което не-западният свят пред очите на пътеписеца престава да бъде обект на наблюдение и се превръща в художествен топос, място, на което въображението на автора се сблъсква с въображението на неговите предшественици. В традицията на западния пътепис преживяването на не-западния свят става пътуване в себе си. С това светът, външен за пътеписеца и обглеждан от него, губи своята материалност и се превръща във фон, на който се разиграва драмата на авторското „аз“:

„Отново ме връхлетяха спомени. Бях в страната на съзерцанието. Видях се отново като седемнайсетгодишен недоелян, амбициозен младок. Около мен бяха всичките ми бойни другари, татари, отдавна свикнали със службата, гладни, но не примирени, с плам в очите“ (von Herbert, 1906: 13).

Друг похват, използван от фон Херберт, е готическото изображение, чрез което лайтмотивите „изостаналост“ и „жестокост“ се проектират върху образа на България. Глава 3 от неговия пътепис е посветена на пребиваването му в София. Централен момент в текста е посещението на гробницата на Княз Александър Батенберг. В наратив, който заимства от техниките (и даже образите) на Едгар Алън По, фон Херберт описва мястото най-напред като загадъчно, с отдавна забравено от местните предназначение, но интригуващо пътеписеца с особената си атмосфера („пурпурен силует на фона на

жълтото небе“), после като мрачен декор за размислите на пътеписеца за трагичната съдба на княз Александър Батенберг, героя от Сливница, завършил дните си в унижение, и накрая в едно изречение – като туристически обект, където посетителите трябва да платят входна такса. Готическите образи „гробница“, „вампир“, „мрак“, които градят напрежението в епизода са разрушени с един замах в последното изречение, което тривиализира/субверсира образа на българското: „Измъчваха го приживе. Построиха му скъп мавзолей, когато почина от техните мъчения. Сега взимат такса от посетителите в мавзолея, които просто искат да влязат и да се помолят“ (von Herbert 1906:33).

Готическото драматизира дистанцията между субекта и обекта, показва окръжаващия свят като непонятен, в случая с *By-paths in the Balkans* – примитивен и лишен от смисъл. Без да търси взаимодействие с културата на България, пътуващият британец използва тактики, за да се съхрани в културните практики на своята родина и с това затвърждава идеализирания модел на английското на фона, на което се измерва порочната чужда култура. Ако обектът на описание в *By-paths in the Balkans*, българското, е видян като негероичен, дребнав, лишен от достойнство, то субектът – английското – е утвърден като благороден, героичен, извисен, с тънка чувствителност и разбиране за достойнство и чест. Употребата на готическото улеснява балканисткото представяне, като по този начин реабилитира със задна дата британската политика към България от предходните десетилетия и в крайна сметка я легитимира.

Пътеписът на Уилиам Льо Кю *An Observer in the Near East* (1907) демонстрира друга специфика на наратива и описанието на България – въобразен колониализъм. Наричам тази разновидност на дискурса „въобразен колониализъм“, защото не става дума за реален такъв, а за авторовите проекции/фантазии за разширяващо се британско присъствие в България. Частта от пътеписа, посветена на България, се състои от шест глави: 1. Днешна София; 2. България като поле за британската инициатива; 3. Ще обяви ли война България?; 4. Българската екзархия и Високата порта; 5. Посещение в розоварна; 6. Бъдещето на България. Описанието на българската столица в първа глава разчита на ефекта на „откривателството“. Цари оживление в ранната привечер, продавачите на вестници крещат досущ като тези на Boulevard des Italiens в Париж, „хора в европейски дрехи се разминават със селяни с астраганени калпаци“, „модерният прогрес присъства с електрическите трамваи, които преминават с дрънчене наоколо“. „София е по същество град на прогреса“, твърди Льо Кю и описва надпреварата, с която се строи в София, и затрудненията на външното министерство на Великобритания да

намери подходящ терен за построяване на нова легация. София е в преход, отбелязва той, навсякъде се появяват нови обществени сгради, построен е нов театър, поща, земеделска банка:

„За разлика от другаде на Балканите, тук като че ли не липсват пари. Точно сега, например, има предложение да се похарчат четиринайсет милиона франка за строителството на пътища в Княжеството, а и строителството на новите хали сигурно също ще бъде скъпо. Но българинът е по природа спестовен“ (Le Quesx, 1907:183).

След тази констатация Льо Кю продължава с описание на „живописното село Владая“, което той посещава заедно с г-н Джеймс Баучър, „добре известния кореспондент на Таймс за Балканите“. Льо Кю и Баучър са членове на Организационния комитет на Балканското изложение в Ърлс Корт, Лондон, проведено през същата година. Тяхната задача е да поканят няколко български девойки „да украсят с присъствието си“ българската секция на изложението в Ърлс Корт. Това се оказва нелека задача. По думите на Льо Кю, „макар че говорихме с немалко красиви девойки с китки в косите, не успяхме да ги впечатлим с предимствата на безплатно пътуване до Лондон.“ Льо Кю описва с възхита носиите, скромните нрави и буйното хоро на мегдана; представя си „какви биха били впечатленията на тези простодушни хора, така откъснати от западната цивилизация, ако можеха да видят празничните светлини и оркестрите в Ърлс Корт. Какви биха били техните истории за приключения в Уест Кенсингтън и за чудесата в Лондон, когато се завърнеха в далечна Владая?“

Проекциите на Льо Кю за бъдещи британско-български контакти са много впечатляващи във втора глава – България като поле за британската инициатива. След предикацията „Българите са единствено и само делови“ (Bulgarians are nothing if not thoroughly businesslike), Льо Кю излага резултатите от своето проучване на възможностите за инвестиране в България: законът, уреждащ миннодобивната дейност в България е „справедлив и напълно благоприятен за гарантиране на абсолютните права на този, който инвестира“, отдадени са трийсет и една концесии, предимно на френски, руски, белгийски и италиански капиталисти, в България има около двеста термални и минерални извора, „първокласни източници“ в Германия и Франция са се изказали за отличните качества на българските природни богатства. Тук текстът е изграден около две аргументативни техники:

- позоваване на авторитет – Льо Кю описва контактите си с българския политически елит, информацията, получена от членове на българския кабинет,

уверенията на министъра на търговията, че всяка сериозна кандидатура от Англия ще бъде разгледана с най-голямо внимание;

- позоваване на силата на фактите – енергичните стъпки, с които международната конкуренция завладява българския пазар, методите на Германия за налагане на най-голямо търговско присъствие на българския пазар.

Българското пространство се редуцира до „списък с покупки“ за потенциалния инвеститор. Текстът е организиран за постигане на максимална яснота – британският инвеститор получава точни факти за подбор на желани обекти за инвестиция. Льо Кю е защитник на британските интереси, а фантазията му относно употребимостта на България за британските цели включва не само осигуряване на финансова изгода за британската нация и инвеститори, но и изместване на Германия, с чиято постепенна икономическа и дипломатическа хегемония в Близкия изток „трябва спешно да се ангажира вниманието на всеки британски държавник, който взима присърце интересите на нашата империя“ (Le Queux, 1907: 199.)

В пътеписа на Льо Кю има описания, които създават впечатлението, че качествата, които имперска Великобритания най-много цени в българското население, са проявления на английското в миниатюра – „stately courtesy“, „honour“, „warrior-spirit of the forefathers“, „natural good breeding“. Примерите включват срещите на Льо Кю със софийското висше общество, удивлението от наличието на клуб по английски образец, удоволствието от качеството на забавленията. Особено интересна е трета глава „Ще обяви ли война България?“. В тази част Льо Кю описва посещението си в българското Народно събрание в компанията на британския посланик в София Джордж Бюканън. Льо Кю предава речите на министър-председателя Димитър Петков и на министъра на външните работи Димитър Станчов. Уточнява, че английският текст на тези речи е превод, който неговият спътник прави по време на парламентарната процедура.

Вероятно това е първият пътеписен текст за България, в който се проявява хетероглосия. Тук говори не само авторът. Говорят и представители на българската общественост. Разбира се, възможността да се чуе българският глас в пътеписа е ограничена от социалния и политически статус на говорещите. Все пак, това е нова посока в изобразяването на България. Льо Кю за малко отстъпва ролята на тълкувател на българския социален и политически живот на самите представители на този живот. Речта на министър-председателя засяга неизбежността на решаването на Македонския въпрос и въоръжаването на армията. Министърът на външните работи говори за

взаимоотношенията на България с другите балкански държави. Така представени, и двете речи са умело структурирани, убедителни изказвания, посрещнати с „гръмки аплодисменти“ от народните представители и от наблюдателите в галерията. Наред с това, трябва да се подчертае, че хетероглосията в текста има не толкова функцията да утвърди образа на България като политически фактор, колкото да укрепи авторските твърдения, че в България съществува политически и социален живот, организиран по подобие на британския, че има отговорна политическа класа, която държи сметка за думите си, изказани в Народното събрание пред „светата икона, която да им напомня за дълга им пред Бога и пред нацията.“ Положителната репрезентация се операционализира най-вече, когато пътеписецът си е поставил за цел да подтикне сънародниците си към развиване на контакти и бизнес с региона и да ги увери, че местната среда е достатъчно сигурна за техните инвестиции.

Предоставянето на агентивност на обекта на пътеписа е изключително рядко във викторианския пътепис, но в този едуардиански пътепис нещата се променят. Льо Кю е представител на едуардианска Великобритания: в началото на двайсети век настъпват размествания в политическите пластове на британското общество, заради засилената активност на по-долните слоеве на обществото. Това е времето на борба за избирателни права на жените, появяват се работнически движения. Устойчивата сигурност на социално-политическата уредба на викторианска Англия постепенно остава в миналото. Това разместване на пластове в авторовото родно пространство е регистрирано от Льо Кю. Самият той е със скромен произход, син на помощник в манифактура, ентузиаст с широки интереси, осъществил се в преход от нисък към по-висок социален статус. В неговия пътепис българите са социални и политически актьори, със свой глас в определянето на вътрешната и външната политика на България. И тук, както и при фон Херберт, българският политически живот е сцена, но актьорите са български политически дейци.

Пътеписът на Льо Кю се нарежда до други британските пътеписи от периода преди Първата световна война, занимаващи се със самовъзприятията на пишещия субект и неговите фантазии за въображаем контрол на Великобритания над пропътуваното чуждо пространство. Тези фантазии задвижват и са задвижени от напълно реална динамика на властта в материалната сфера. Икономическият и политически контрол /търговия, инвестиции, дипломация/ и дискурсивните практики, които го поддържат, правят българското пространство подчинено на британските интереси. Пътешествениците,

идващи в България, съзнават нейния субординиран статус и, представлявайки господстваща култура, преследват авторитет, приключения, застъпничество на имперски каузи, които техният цивилизован статус им позволява. За да могат да се възприемат по този начин, пътешествениците трябва да конструират българите като своя противоположност, при това да получат в замяна себевъзприятие за цивилизованост и правото да се ползват с авторитет в българското пространство. Субординацията на България, постигната с очернящо представяне в стила на Уилиам фон Херберт в *Bu-paths in the Balkans*, означава господство както на Великобритания, така и на британеца.

Едновременно с това, пътеписът на Уилиам Лъо Кю *An Observer in the Near East*, показва, че дискурсивните практики, прилагани в репрезентациите на България от началото на ХХ в., съвсем не са еднозначни и освен субординираното положение на „българското“ отчитат и неговата привлекателност. Въпреки устойчивостта на балканизма от епохата на едуардианството съществуват фактори, които дестабилизируют балканистките означителни практики. Като контра-дискурс на балканизма в изобразяването на България се проявява ласкателно представяне с акцент върху идеализиращ примитивизъм. Тази нова посока на портретуване се бори за надмошцие над лайтмотивите „раздор“, „жестокост“, „изостаналост“ и „непонятност“. Идеализиращият примитивизъм предоговаря смисъла на отрицателните маркери на балканизма и им придава положителен смисъл.

Не може да се твърди, че ласкателната репрезентация обезсилва в пълна степен очернящия дискурс. Идеализираната наивност, примитивна простота и добродетел са просто части от друг фрейм на балканисткия дискурс. Говорейки за „тези простодушни хора, така откъснати от западната цивилизация“, Лъо Кю на практика отрича, че обектът на неговото описание и той самият, пишещият субект, живеят в едно и също историческо време. Обитателите на „далечна Владая“ са не само пространствено дистанцирани от авторовия *locus amoenus*, но са и темпорално отдалечени. Примитивизмът повтаря снизходителното отричане на съществуването на обекта в едно и също историческо време със субекта, което е присъщо за дискурсите на балканизма и ориентализма. Отричането на „съ-времие“ е характерна репрезентативна стратегия в пътеписа, която позиционира представителите на местната култура, като живеещи в по-ранна историческа епоха, различна от съвременната епоха, в която живее авторът и неговата родна култура.

Изводи

В заключение можем да направим няколко извода.

Първо, представените пътеписи илюстрират преливането на теми от дневния ред на авторското родно общество в тематичното поле на пътеписната продукция. България е тема, от която обществото се вълнува и в Англия и в Америка в началото на ХХ в. Многото проблеми на България (бедност, бунтовничество, зависимост) дават удобно обяснение за отношението на Великобритания към България в балканисткия медиен дискурс – обвиненията в изостаналост, полудивашина не само подсказват, че тези проблеми се коренят в някакъв вроден дефицит, но и оправдават нуждата от чужд контрол. Американският публичен дискурс по темата „България“ е приобщаващ и неговият репертоар прониква и в пътеписната продукция. Утвърждава се идеята за покровителство на САЩ към България.

Второ, разгледаните пътеписи изграждат не един, а няколко различни образа на българското, които аргументират и формират отношение към България от гледна точка на авторската родна страна. Пътеписите приписват на България различни, взаимно отричащи се идентичности. От една страна тя е маргинален, а от друга страна – централен социален актьор. България, представена като родина на поборници за свобода, аргументира проявите на филантропия, благотворителност, застъпничество от страна на британската и американска либерална мисъл. България, представена като отсъствие (на памет, на личности) аргументира със задна дата консервативни политики в неин ущърб. България, представена като пространство на политически, идеен и трудов кипнеж, аргументира търсене на сътрудничество или разгръщане на външно влияние на нейната територия.

Трето, подходът към изграждането на тези образи зависи от авторската социо-културна идентичност, която не е фиксирана, а също се изгражда. В разгледаните едуардиански пътеписи пишещият идентифицира себе си като имперски субект, чрез разграничаване от „Другия“, придавайки му субординиран статус. Стереотипизирането, екзотизирането, дематериализирането, отказът от съ-времие са стратегии за идентифициране не само на „Другия“, но и на пишещия субект, договарящи неговия доминиращ статус. Стратегиите на репрезентация отключват модели на идентификация, обслужващи статуквото във взаимоотношенията между авторската родна среда и възродената българска държава.

Четвърто, палитрата от изразни средства в пътеписа може да бъде много богата. Проследяването на езиковата реализация на текстоизграждащите стратегии чрез описване на езиковия репертоар – сравнения, аналогии, позоваване, риторични въпроси, уводни формулировки, метафори, нееднозначност, обобщена препратка, текстова последователност – позволява да се открият трансформации в символните образи, които регистрират сменящите се нагласи към българското в авторовото родно общество.

2. Пътеписът между двете световни войни: импресионистично или аналитично портретуване на българското

2.1. Исторически контекст

По време на Първата световна война България и англоезичният свят са на два противоположни фронта и политическата дистанция между тях се разширява. Войната води до големи геополитически промени, които за България означават огромни териториални загуби, политически крах и стопанска разруха. Великобритания, която устоява и излиза като победител от войната, изобщо не се радикализира по време на войната. Носителят на социалната власт – буржоазната класа – все още силна у дома и в отвъдморските територии, запазва империята все още в нейния апогей. За една част от британското общество, обаче, войната извежда на преден план идеите за упадък и политически цинизъм, които оспорват идеологическата бинарност „цивилизован субект срещу варварски друг“, която все още стои в основата на западното себевъзприятие. Не само Първата световна война поражда критичното себеглеждане на британския субект. Още от времето на Англо-бурската война в началото на двайсети век, имперските действия на Великобритания все по-малко се тълкуват като велика цивилизационна мисия, както са представени в официалните източници и все повече като елементарна жестокост и боричкане за кокал. Но „Голямата война“ показва мащаби на разрушение, несъизмерими с нещо подобно в световната история. През 1919 г. убеждението, че цивилизацията няма да оцелее от друг подобен катаклизъм, е масово. То е изразено и от политици и от членове на академичната общност и от представители на културата. На

най-високо политическо ниво се говори за ужасите и жертвите, дадени през войната, за страха, че ситуацията ще се повтори и за нуждата тя да бъде предотвратена. Консерваторът Станли Болдуин, британски министър председател в три правителства между 1923 и 1937 г., пита в своя реч от 1927 г. „Кому е безразлично това, че само още една война на Запада ще е достатъчна, за да рухне тази вековна цивилизация, така както е рухнал Рим?“ Болдуин не е оценяван като пацифист, но речите му припомнят, че „кората на цивилизацията, по която стъпва днешното поколение, е много тънка“ и че „съвременната война поставя на карта всяко късче от живота, което ние и нашите предци сме изградили на тази земя“. Мнението на Станли Болдуин се споделя и от неговия наследник на министър-председателския пост Невил Чеймбърлейн, който казва, че „във войната няма победители, всички са губещи.“ В радиопредавания пацифисти (като авторът Александър Милн) спорят с апологети на войната. В обществената дискусия за опасността от война се включват и бивши военни кореспонденти като Хенри Невинсън, за когото опустошителната сила на войната е извън всякакво съмнение. Сдвояването на понятието „война“ с „човечество“ и „цивилизация“ се превръща в клише в лозунгите „Ако човечеството не премахне войната, войната ще премахне човечеството“ и още „Ако цивилизацията не сложи край на войната, войната ще сложи край на цивилизацията“.

Особена тревожност поражда мнението, че големите войни могат да се пораждат от малки причини, а понякога и да нямат видима причина. Страхът за бъдещето на Запада, застрашено от невидим враг, се засилва в Англия през 1920-те, когато излиза превод на „Упадъкът на Запада“ от Освалд Шпенглер. Основната идея на Шпенглер, че цивилизациите имат жизнен цикъл подобен на човешкия – раждат се, развиват се и умират подобно на хората – се влива в общия дебат за бъдещето на Запада. В Англия темата за възхода и упадъка на цивилизациите се захранва още и от разгръщането на британски археологически проучвания в Близкия изток. Оформя се теория, че в развитието и упадъка на цивилизациите може да се проследи общ модел и да се правят прогнози. Историкът Арнълд Тойнби се заема с проследяването на този модел и прогнозата му е катастрофична: Западът е на ръба на своя срыв. В Англия след Първата световна война тече дискусия за бъдещето на западната цивилизация, провеждат се публични лекции с много показателни теми: „Свършеният свят – Можем ли да оцелеем в него?“, „Умиращи религии“, „Сблъсък на идеите“, „Политиката на насилието и тероризма“, „Може ли да бъде спасена цивилизацията?“, „Трагедията на човешкото съществуване“, „Светлина след смъртта“, „Упадък на нравствената култура“, „Загива ли

цивилизацията?“, „Накъде върви Западната цивилизация?“ и др.

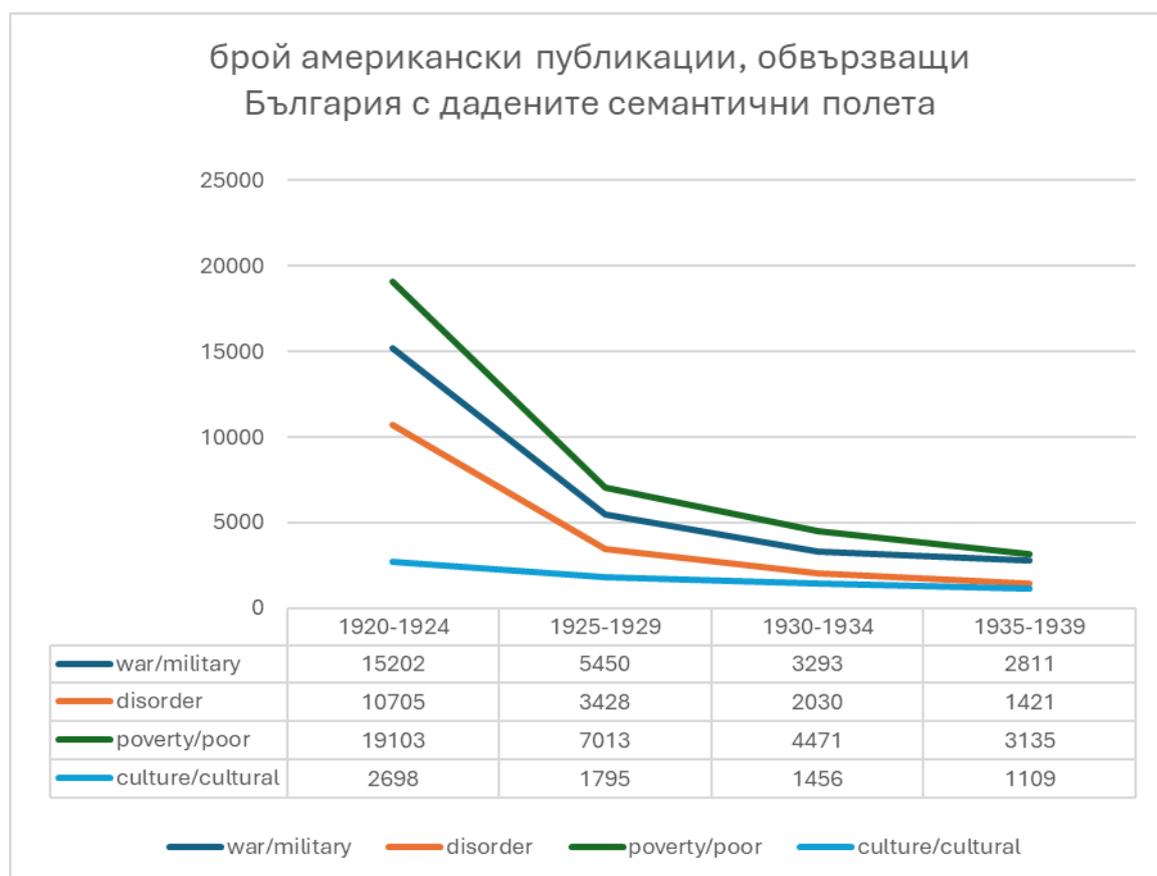
Печатното слово все още е най-масовата медия през следвоенния период и чрез него темата за войната и цивилизацията се превръща в доминанта за усилията на автори, издатели и читатели. Обществената тревожност се усеща много силно и в художествената литература. Издават се книги, които вещаят краха на западната цивилизация (*Обликът на бъдещето* от Хърбърт Уелс), краха на капитализма (*Пътят към Кея Уигън* от Джордж Оруел), краха на личния свят на субекта (*Шена прах* от Ивлин Уо). Освен това периодът съвпада с началото на урбанизацията, появата на огромния модерен град с фрагментиран социален живот, хаос, насилие. Във викторианския и едуардиански пътепис тези характеристики традиционно са проектирани върху образа на Балканите. Урбанизацията променя формите и ценностите на националния живот и ерозира пасторалния образ на Англия. След Първата световна война в британския културен живот се появяват текстове, които признават неправдите на западната социална уредба, изследват социалните злини, но най-вече търсят израз на чувствителността на отчуждения субект, циничен, отчаян, напълно откъснат от интегрирания субект на едуардианския културен живот. Между двете големи войни, британският пътешественик, пишец за България, се откъсва от своето родно пространство. Той не се стреми да капитализира привилегиите на британското си гражданство.

В Америка ситуацията е различна. Прогресивистките идеали - социална справедливост и регулативни функции на държавата – постепенно отстъпват на заден план, те вече не формират политическия дневен ред. Двайсетте години са време на икономически растеж, но концентриран в определени области – строителство, автомобилостроене, стоки за бита. Неравномерното разпределение на богатата очертава конфликт между градските и селските райони. Селска Америка отчаяно се опитва да опази провинциалния начин на живот от възхода на модерността с анти-имиграционни настроения, вкопчване в традициите на протестантството. Аграрните райони остават незасегнати от следвоенния просперитет, но са засегнати от главоломния спад на цените на селскостопанската продукция. Стопанският модел, позволил безкрайно разбогатяване чрез спекулация, става жертва на собствения си успех с настъпването на срив на пазара на акции. Равносметката от Голямата Депресия отново изважда на преден план прогресивистката идея за силна държава с регулаторни механизми. Точно тази идея реализира президентът Франклин Делано Рузвелт с политиката си Нов Курс. Отново както при президента Уилсън се оформя изводът, че традиционният изолационизъм е пречка за развитието на

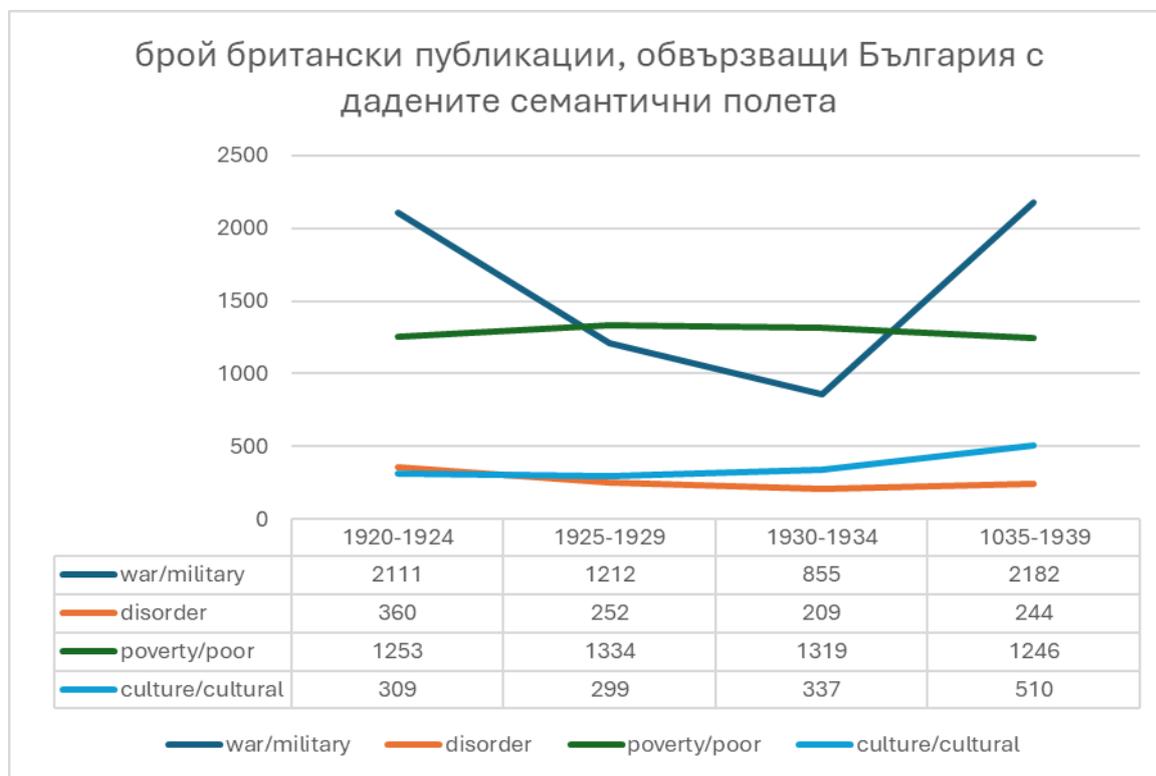
страната. Предотвратяването на бъдещи кризи изисква по-силно присъствие на САЩ на световната сцена. Оттук и по-голям интерес към Европа.

Напускането на изолационистките позиции снабдява американската четяща публика с наблюдения на живота в Европа. Америка не е потопена в мрачни размисли за човечеството, двайсетте и трийсетте години бележат бум на развлекателния бизнес, нравите са по-освободени. Оформя се социален консенсус, базиран върху потреблението. И все пак има ниши на социално неравенство, които могат да разтърсят социалния консенсус. Гледайки към Европа, Америка се пита дали *от там* може да дойде новината, която отново да дестабилизира света. Европейската политическа сцена между двете световни войни се оживява от присъствието на четирима диктатори – Франко, Хитлер, Мусолини и Сталин. България също буди безпокойство с нивото на бедността и усилията да запази порядък в държавните дела.

Графика 6 Брой американски публикации, обвързващи България с дадени семантични полета (1920-1939)

Графика 7 Брой британски публикации, обвързващи България с дадени семантични полета (1920-1939)

(Източник: автора. Адаптирано по данни от платформите

<https://www.britishnewspaperarchive.co.uk/> и <https://chroniclingamerica.loc.gov/>.)

Графиките по-горе демонстрират референциите към България в американската и британската преса през периода 1920-1939г. в контекста на семантичните полета „война“, „безредици“, „бедност“, „култура“. Прави впечатление, че в американски публикации България се появява най-често около темите „бедност“ и „война“, Обвързването на България с „култура“ остава трайно периферно през целия период. В британския печат най-многобройни са едновременните референции към България в контекста на темата за войната, с рязък ръст в края на 1930-те. През същия период нарастват и споменаванията на България около темата „култура“, докато референциите към бедността, макар и многобройни, не бележат ръст.

2.2. Пътеписи за България между двете световни войни 1920-1940

През 1923 г. британското издателство Jonathan Cape публикува пътеписа на американската журналистка Клеър Шеридън *In Many Places*. Пътеписът започва с епиграф от Уолт Уитман, прославящ свободата на словото. Епиграфът е авторската, а и издателска, заявка, че тази публикация е „разговорила“ всеки, който иска да бъде чул. В увода Клеър Шеридън обяснява, че е изпратена в Европа от своя издател, *The New York World*, за да пише статии за следвоенното положение там. Шеридън подчертава, че е имала пълна авторска свобода и че единствените инструкции към нея са били „да напише истината, такава, каквато я вижда, да я напише интересно и преди всичко точно“. Авторката очаква работата ѝ да бъде оценена изцяло на базата на нейната обективност и приема ролята на категоричен документалист. Позоваването на иконичния американски поет Уолт Уитман в епиграфа, уточненията за пълната авторска свобода за обективността като единствена мярка за стойността на написаното структурират „американската“ оптика към Европа.

Глава XVII се фокусира върху България. Описани са пътуването и престоят на Шеридън в България през октомври 1922 г., срещата ѝ с Александър Стамболийски, аудиенцията ѝ при цар Борис III и заминаването ѝ от Русе. Американската журналистка среща „другия“ в лицето на видни представители на българското общество, сякаш без да ги е търсила – от хаоса на журналистическото ѝ битие инцидентно се оформя програма с интервюта. Преекспонирането на инцидентността с липсата на сценарий е заявка за обективност на репрезентацията, но освен това е нивото, на което забелязваме стратегия. На езиково ниво текстът е ясен, еднозначен, без разнородни дълбочинни планове. Преобладават прости изречения с ясна предикация, напр. Стамболийски е интересна, волева личност „*Sambouliski is an interesting forceful personality*“. За Борис III казва: *He is a young man of twenty-eight, slim, intensely well-bred looking etc.* В по-редки случаи в текста се дава ход на субективното възприятие: „Удивлявах се на този самотен млад човек в своя тъжен дворец сред нация, управлявана от селяни.“

В България Шеридан се движи в сигурен терен. Тя безискусно повтаря в пряка реч разговора си със Стамболийски. В предадената среща министър-председателят излага визията си за бъдещето на България с ясен образен език, например метафората от сравнението между България и болшевишката Русия: „Болшевиките сметнаха, че дървото на руската система е твърде старо и го отрязаха, ние смятаме, че клоните на нашата система са се разпрострели твърде нашироко, окастрихме ги, но запазихме системата“.

Цитирането на събеседника „приземява“ разказа, прави го понятен, изчиства вариантността на тълкуването. За сметка на това то освобождава пишещия от необходимостта да предложи свое тълкуване на смисъла и да заеме критична позиция към събитието. Подобно безкритично описание имаме и при посещението в двореца. Описанието е изградено около изместване на официалното с неофициалното, редуциране на мащаба на събитието и свеждането му до делничното, личното. Например, кабинката на стражите е „забавна“, с бели и червени линии, които някой е нарисувал „сякаш на шега“, „Още се смеехме над тези новини (от Румъния), когато личният секретар на царя ме въведе в кабинета му.“ На това ниво срещата с монарха е комфортно, управляемо събитие. Шеридън отново цитира своя събеседник или предава думите му тълкувателно: „Той отдаде проблемите в Русия на състоянието на нейните железници.“ „Той сравни Европа днес със счупен калейдоскоп, който показва все нови и нови комбинации.“ „Съгласихме се, че точно мигрантите бяха помогнали на Америка да изгради днешната огромна индустрия и си спомнихме, че Америка изпраща помощи за гладуващите в Русия в дух на съпричастност въпреки анти-болшевишките си настроения“. Заявките за свободомислие се отмиват в обезоръжаващото признание на Шеридън, че Америка е странно място на контрасти и противоречия, които не може да се обобщават.

За разлика от Америка в България проблемите са ясни, институционалната власт има ясен план за тяхното решаване. Заключениеето на Шеридън от срещата ѝ с българския монарх остава на нивото на личното, а оттук – на нивото на близкото, разбираемото, това, което адресатът на текста не може да отхвърли, защото то конституира общочовешки житейски опит. Ето заключението на Шеридан: „Цар Борис ми създаде впечатление за огромна изолация и може би тъга. Майка му е мъртва, баща му е в изгнание, той живее с двете си сестри. Млад е, а е видял толкова много хаос.“ Заклучавам, че Клеър Шеридан изгражда своя разказ еднопланово, без опит за анализ на комплексността на ситуацията в България и изобщо в Европа. Нейната стратегия на изграждане на текста залага на еднозначното. Клеър Шеридън пише като наблюдател, а не като участник в събитие и запазва ясни границите между себе си и наблюдавания обект.

Подобна яснота на границите между автора и наблюдаваната действителност забелязваме и в други пътеписи за България. Джон Гънтър публикува *Inside Europe* през 1936 г. след посещението си в осемнайсет европейски държави. Книгата е плод на срещите му с европейски лидери и запознатостта му с начина на живот в европейските

общества. Той заявява намерението си да изложи своята гледна точка и настоява, че основната посока на текста е лична, защото личностите са движещата сила в европейските общества. Това е епоха на силни диктатори, епоха, в която политиката безпрецедентно узурпира неполитическата сфера. В стратегията на Гънтър влиза първо прокарването на ясна граница между себе си и наблюдаваната действителност. В кратки ескизи на политически фигури авторът си запазва правото на дистанция и с това авторитета на безпристрастен външен наблюдател и тълкувател на обществения живот в Европа. Нещо повече, той прокарва ясна граница между две групи политически функционери – силни и слаби. В XXXII глава, озаглавена *Балканските царе*, Гънтър описва цар Борис III като представител на втората категория европейски държавници. Изказът е кратък, недвусмислен, търси се открояващият детайл: „Българският цар Борис III е почтен човек, кротък и уединен“. ...“Той е изключително отзивчив. В София разказват анекдот, че го видели една сутрин да лови пеперуди в градината на двореца, защото бил поканил на обяд един ентомолог.“

От тихата скромна персона на царя, Гънтър преминава към пословичната пестеливост на българите „ В България, когато селяните тръгват на път, си носят обувките в ръка, за да не се износват.“ Следват данни за заплатите на министрите, ректора на университета, учителите, машинистите. Детайлите сочат в една посока – бедност и нарастващо влияние на реакционерите, смазали режима на Стамболийски. Иначе уникална със своята бедност и с персонализацията на монархическата си институция, България все пак споделя съдбата на останалите европейски държави, където фашизмът надига глава. Злободневното, анекдотът открояват специфичното, но само за да го подведат под общото – в България, както другаде в Европа, монархията и диктатурата са си взаимно чужди, но на ход са други личности, готови да управляват твърдо. Гънтър изгражда послание чрез метафоризиране на персоналното, което препраща към обобщения за бъдещето на нациите. Стратегията на дистанциране от обекта постига не толкова информативен, колкото дидактически, нравоучителен ефект.

Една американска публикация от същия период дава друг зрителен ъгъл към България. В брой 8 от 1932 г. *National Geographic* публикува пътеписа на Мейнард Оуен Уилямс ***България – земя за оран без нито един чифлик***. Пътеписът е отпечатан на 34 страници и е придружен с много фотографии, повечето цветни. Верен на политиката на списанието да се показва положителното, още в заглавието Уилямс извиква асоциации с американския исторически опит – овладяването на Дивия запад.

В американската културна история пейзажът на западните територии е знаков образ. Този пейзаж е пуст, без следа от човешко присъствие или стопанска дейност и е означаващо за неовладяна, никому непринадлежаща природа, очакваща здравите работливи ръце на нови заселници и обещаваща блага за авантюристите, които ще дръзнат да я овладеят. Пейзажът на Дивия запад се свързва още и с чисто американското възприемане на границата, която се мести и отстъпва все по-назапад. Мейнард Оуен Уилиамс загатва, че и в неговия пътепис ще стане дума за граница. Подзаглавието *A nation of villagers faces the challenges of modern machinery and urban life* разкрива, че една селска нация преодолява границата между традицията и модерния начин на живот. Тълкуването на заглавието в духа на американския културен опит залага очакването за успешна реализация, но първите три абзаца дестабилизируют тези очаквания с няколко поредни отстъпления, реализирани синтактично и лексикално с *yet, although, just missed, hardly* (все пак, въпреки това, почти, за малко да). Това е поредица от утвърдителни, положителни констатации за напредъка на България и едновременно с това отстъпчиви признания за изолираност, непознатост, изостаналост в тези територии. Ето пример в първото изречение: „Между Дунав и македонските планини не съм видял нито един чифлик, а все пак „българин“ означава човек с плуг и четирима от пет българи са земеделци.“ Утвърждаването чрез сентенциална пресупозиция се появява след отрицание, редуват се отстъпление и постъпателно изграждане на българското чрез парадоксални несъвместимости, например в приписваната на българите философия „нашата бедност е нашето богатство“.

Оставил възстановяващата се от Голямата депресия Америка зад гърба си, Уилиамс дава предпочитанията си за положителното в българския опит и заключава изцяло в утвърдителен тон: „Земята на грубия шаяк може да се окаже незасегната както от духовна така и от икономическа депресия.“ Следват констатации с положителен знак: Америка подпомага българското образование, липсата на чифлици се дължи на преобладаващото дребно стопанство, но се търсят начини за окрупняване (тук Уилиамс не навлиза в подробности, че преобладаващото дребно стопанство е свързано с исторически и културен опит, несводим с американския), българският театър е на много високо ниво. Въпросът за границите – болезнена тема в българския политически живот след Първата световна война – получава позитивно тълкуване от Уилиамс: Прекрояването на границите на България след Голямата война предоставя богатата житница Добруджа на Румъния, с което Варна губи търговско значение като

пристанищен град. За щастие тази загуба е компенсирана от откриването на ползите от природните дадености на града и превръщането му в място за туризъм. Към Варна сега се стичат туристи от Централна Европа, за да се радват на слънцето и морето.

Подобно на Шеридан и Гънтър, Уилямс описва България, а не разказва. Той също е външен наблюдател и неговата стратегия е базирана на дистанциране от обекта. Езиковите техники са по-разнообразни от тези на Шеридън и Гънтър, няма изобилие от прости изречения с ясна предикация, синтаксисът е по-сложен. Същото може да се каже и за референциите: има препратки към историята, античното минало, културата. В стратегията на изграждането на текста се тръгва от заявка за търсене на паралел с американския опит, разколебаване, че такъв паралел е възможен, и накрая стабилизиране на текста с описание на положителните аспекти на модерността и възможното приобщаване на България към културното пространство на Америка. Въпреки лъкатушенията в изграждането на текста финалът завършва с призив за по-нататъшно опознаване: „Все пак тази живописна България е само на един полет разстояние от Париж или Берлин над една лента сменяща се красота, свързваща две цивилизации.“

Трябва да подчертаем, че американските автори, пишещи за България между двете световни войни, представляват определена организация: Клеър Шеридън представлява *The New York World*, Джон Гънтър е финансиран от *Harper Brothers*, които искат от него освежаващ и образователен коктейл от политически скечове, Мейнард Оуен Уилямс представлява *The National Geographic* и трябва да следва тяхната политика за описване на положителното. Даже Джеймс Д. Шотуел, който пътува в България през 1925 г., но публикува пътеписа си през 1949 г., представлява Карнегиевата комисия и Лигата на нациите. Освен че пътуват като представители на организации, те се отнасят с уважение към институциите. Това е валидно даже за Джон Гънтър, който с острото си перо и разнищващи коментари утвърждава свободата на словото, гарантирана от Първата поправка в американската конституция. С *Inside Europe* Гънтър информира Америка, но и сенсублизира Европа за социалната отговорност на нейните институции.

Американските автори се себеидентифицират като обективни наблюдатели, търсещи образователната или развлекателна полезност в българската реалност.

Да радгледаме британски пътеписи за България, публикувани в периода 1920-1939 г. .

В пътеписа си *Guns or Butter: War Countries and Peace Countries of Europe Revisited*, публикуван през 1938 г., шотландецът Брус Локхарт излага впечатленията си от Европа малко преди началото на Втората световна война. Пътеписът започва с признание, че

дългите години, прекарани в чужбина, са породили у автора нежелание да се съобразява с ограниченията на живота в Англия. Предприел е пътуванията си през 1938 г. благодарение на контактите си на Балканите като бивш кадър на Форин офис, но е щастлив да пътува по собствена инициатива, без задълженията на чиновничеството.

Между британците, пишещи за България, Брус Локхарт заема междинно положение. Той е едновременно сведущ познавач по силата на доскорошната си кариера и свободен пътешественик по собствена инициатива. Това му позволява да опише пътуването си в България, като се дистанцира от местната реалност, обглежда я с критичен поглед и дава своята предимно положителна оценка. Но по-важното е, че докато прави това, той остава загрижен за своето родно пространство и начина, по който то присъства и е представено в тези чужди земи. Това личи в стратегията на изграждането на микротекста за България. Разбирането, че европейската модерност е сложна, личи още в избора на заглавие *Оръдия или масло* се свързва с цитат от Гьоринг: “Оръдията ще ни направят силни, от маслото само ще напълнеем.“

Локхарт иска да опише съвременните европейски общества с оглед на техните приоритети, да покаже войнолюбивите, дестабилизиращи общества и обратно, онези, които търсят стабилност и благополучие. България е описана като страна и на оръдията и на маслото. Срещу нейните граници са насочени оръдията на чужди сили, които я принуждават да харчи за отбрана. Авторът споделя убеждението си, че България мечтае не за завоевание, а за мир, в който да развива ресурсите си. Неговата цялостна оценка е, че България е спокойно място на социална и политическа стабилност и че, ако преди Голямата война всички в Европа са очаквали с тревога събитията от Балканите, сега тревогата е породена от поведението на Великите сили. Локхарт пише с тревога за състоянието на британските институции, докато описва срещите си в Европа.

Великобритания е разтърсвана от политическа криза. На фона на тревожните новини от дома за Брус Локхарт България изглежда като оазис на спокойствието. Българският цар Борис III “няма пороци,...чужд е на прахосничеството на обществени пари. В днешно време е нелепо да се правят предсказания, но си мисля, че ще стигне далече и ще запази короната си наред с другите европейски монарси за разлика от нашия собствен“ (Lockhart, 1938:164). Персоната на българския монарх тук служи като болезнено напомняне за абдикацията на Едуард VIII.

В България Локхарт вижда „прогрес“ „Трябва да изтъкна този прогрес, тъй като той ни засяга. Във всички тези страни има ново поколение, което въпреки многото изкушения

търси духовна и материална подкрепа от Западна Европа, а не от Германия, Италия или Русия“ (Lockhart, 1938:146).

Повод за тревога е и залезът на британския външен кореспондент – тази институция на британското културно влияние – и узурпирането на неговото място от американския външен кореспондент. Локхарт се тревожи също и от възхода на чужди национални пропагандни институции на българска почва – Американския колеж в Симеоново, Френския институт, немската и италианската гимназия.

На езиково ниво ангажиментът на автора с неговото родно пространство се проявява в изграждане на обобщен образ на „другия“. Опит за индивидуализация присъства само в образа на монарха, а разказите за конкретни преживявания в българското пространство са ситуирани ограничено до авторовата социална среда – кръга на дипломати, обществени личности. Репрезентацията на наблюдаваното общество се постига чрез дистанциране от него и търсене на категорична интерпретация отвън, изгражда се връзка не с местния, а с един имагинерен британски читател, който потенциално би могъл да сподели авторовата тревога.

Разглеждам пътеписа *Оръдия или масло* като „междинно звено“ в оформящата се специфика на британското писане за България. Пътеписите от британски автори, които следва да разгледам, маркират друга репрезентативна стратегия и самото им възникване изглежда случайно, плод на стечение на обстоятелствата.

През 1934 г. британското издателство Джарълдс публикува пътеписа на писателката Хенриета Лесли *Where East is West*. Изданието е солидно – 320 страници за България. Издателят Джарълдс го е оформил с увод от Хенри Невинсън, някогашен военен кореспондент на *Daily Chronicle*, който изразява радостта си, че може да види мирновременна България от страниците на пътеписа. Очевидно издателят е целял да покаже връзката на предложената публикация с неотдавнашната европейска история. Изненадващо, целите на авторката не изглеждат толкова добре синхронизирани с издателските. В първа глава Хенриета Лесли споделя, че идеята за книгата е плод на щастливо хрумване: разговор с близка приятелка от България отключва спомени и копнеж за ново пътуване до оная слънчева страна, където знаят как се прави шишкебап. Първа глава загатва, че пътеписът не е по поръчка, авторката сама поема инициатива да го договори с издател. Това залага стратегия на изграждане на текст с превес на субективното. Доминират авторовите впечатления, сетивни възприятия, емоции и размишления. Субективното се проявява на две нива: на нивото на структурата на текста

при подбора на сцени от модерността и традицията и тяхното тълкуване и на езиково ниво при избора на художествени средства.

Пътувайки из България, Лесли е напълно наясно за съществуването на социални ниши на благополучие и обратно, ниши на социален упадък. Нещо повече, опознава и двете и с разказването за тях изгражда представата за жива връзка с българската реалност. С избора на изключително двусмислено заглавие за своя пътепис тя като че ли държи да накара и читателя да изгради такава връзка и да стигне до собствено разбиране.

Заглавието *Where East is West* е нееднозначно. В началото България е интерпретирана като място на изток от Англия, където се усещат много силни западни влияния. Това се подкрепя от описанията на срещи с българския културен елит. Но откриването на истинския смисъл на заглавието е резултат от движение в лабиринт от срещи с България, като в нито една от сцените не се постига ефектът на финална констатация както при Гънтър. Лесли си запазва правото да греши, да се колебае в оценките си, да ни подава погрешния детайл, да се чуди защо младите българи мечтаят за образование в чужбина, след като то ги прави непригодни за трудова реализация в собствената им страна, да оставя разговорите с отворен край.

В лабиринта от срещи към България постепенно се закрепва означението „място на запад по отношение на един по-далечен изток“, лиминално място,меняща се граница между Изтока и Запада.

Акцентът върху случайността на смислите и писането, липсата на категоричност и оценъчни твърдения, отстъпването на автора от позициите на безусловен авторитет показват влиянието на модернизма върху репрезентацията на България. Общуването с България е ту източник на хедонистично щастие (трапеза с прословутия шишкебап, вечер в охолен български дом в Чамкория, възторг от Боянската църква), ту мрачни размисли, породени от присъствието на модерността даже в това откъснато, забравено от цивилизационните центрове място (произволната граница, където един срещу друг стоят български и сръбски войник, закичени със здравец, бежанските квартали). В пътеписа на Хенриета Лесли образът на България е сглобен, разнопосочен, променящ се. На езиково ниво модернистките влияния се проявяват в неравномерностите на регистъра, бързите преходи от сериозното към шеговитото и обратно, наличието на самоирония, втъкаването на фолклорни елементи – притчи и песни. Много силно внушение постигат контрастните сцени. Например пътуването до Бачковския манастир е зигзаг от преживявания, в които на фокус са или модерността или традицията.

Модерността най-напред е изведена на преден план с описанието на новоизградения квартал в Станимака за изселници от Македония и Тракия. Следва образ на традицията, но не на уседналия, спокоен живот, а на скиталчеството (скитащи цигани, сред които е и майка с кърмаче на ръце), което поражда разговор за ритуалите на майчинството сред българската общност. Следва описание на процесия от поклонници към Бачковския манастир. Новината за смъртта на една от поклонничките дава ново измерение на преживяването – екзистенциална драма за английската пътешественичка, която се страхува, че няма да преживее това пътуване. Неравности в текста като тези колебания между фриволното, трагичното и драматичното зареждат разказа с експресивност и емоционалност и постигат многопланова репрезентация и нееднозначност на смислите на българското пространство.

Друг интересен пътепис е *Donkey Serenade* от британския автор Джордж Сава, публикуван през 1940 г. от издателската къща Фабер и Фабер и разпространяван чрез читателския клуб Travel Book Club. Подобно на пътеписа на Хенриета Лесли, текстът на Джордж Сава има много белези на литературност с цялата, произтичаща от това, нееднозначност. В увода, наречен „Предупреждение“, авторът полушеговито с редица уговорки споделя детската си мечта да изследва някое непознато кътче на света по примера на Робърт Луис Стивънсън в неговите „Пътешествия с магаре в Северните“. Намерението – едновременно смирено с искреността на детския копнеж и претенциозно с очакването пътеписът да се нареди до класиката в жанра – очертава стратегията на Сава да разкаже за своето пътуване-търсене в България, пресичайки многократно границата между сериозното и несериозното, високопарното и самоиронията, буквалното и иносказателното.

Подобно на Лесли, Джордж Сава изгражда текст-колаж от лични наблюдения, народни песни и поговорки. За разлика от нея, той неколккратно сменя наративната си позиция. Започва като пътешественик-поклонник, търсещ корените на сложната си семейна история. На този етап от повествованието узнаваме, че произхожда от семейство на белогвардейски емигрант и българка, но е израсъл в Англия и е учил български като чужд език. В България авторът е любопитен, но преди всичко несведущ и има нужда от водач. На следващ етап от повествованието узнаваме, че той познава българското висше общество от контактите си в Лондон и е дълбоко критичен към него. Наративната позиция на автора се трансформира от заинтригуван външен наблюдател към осведомен участник и тълкувател на българския социален, културен и политически живот.

Двусмислената позиция на автора в текста се прехвърля и върху нееднозначния образ на „другия“ – българина-водач в сложната местна реалност. „Дядо Васил“ е композитен образ с толкова много означения, че трудно ги съвместява: мохамеданин и при все това някогашен поборник за свободата на България, функционер на ВМРО, низвергнат поддръжник на Стамболийски, настоящ скитник-гуслар и контрабандист на опиум. На текстово ниво той е етикетиран с много именни референции: Дългия Джон Силвър (за да съживи връзката със Стивънсън), рошавия господин (the tousle-haired gentleman), главорез и крадец (cut-throat and thief), истински жив трубадур (real live troubadour), стар, уморен орел (an old, washed-out eagle), професионален революционер (professional revolutionary) и др. Неговата полезна функция в текста е преди всичко да покаже връзката на настоящата българска реалност с недалечното минало и с това да обясни настоящето. Но поради многозначителността на своя образ „другият“ ту излиза ту влиза в ролята на водач, лесно губи авторитет, и с това способства единствено за самоактуализацията на автора. Чудатостите в композитния образ на „другия“ са предизвикателство за осмислянето на българското настояще като продължение на миналото. Миналото е достойно за уважение, настоящето е жалко и абсурдно.

Показателна за несводимостта на различните нива на репрезентация на българското е четвърта глава, озаглавена *Playground*. Тя започва с описание на културата на българското село, народните песни, закачките между момите и ергените, взаимоотношенията между стари и млади. Тук смислите на българското се тълкуват изчерпателно и надеждно през коментарите на дядо Васил. С тематичния преход към други „игри“ – тези в българската политика – дядо Васил е дискредитиран. Той прави признанието „Всякакъв съм бил.....Като те убият, вече няма значение на чия страна си бил. А аз исках да живея и да се боря.“

Авторът изгражда паралел между „обърканата малка история“ на дядо Васил и българските политически процеси от последните десетилетия. Тълкуването на българското вече не се нуждае от посредничеството на местния. Позовавайки се на историята и народопсихологията, авторът излага сам разсъжденията си за българската национална съдба и предсказва нейното бъдеще. В неговите разсъждения модерността е движещата сила, направила малката балканска държава смешна с дворецвите си интриги и революции за фалшиви освобождения на Македония или за потискане на комунизма. Ако българинът е дискредитиран, то за това има причина:

„Великите сили от време оно играят една срещу друга, залагайки живота на селяците на карта за

политически престиж, маневри или друго. На човек му се дощява да каже елате, вземете Балканите, направете царство или република, ако щете, управлявайте, както ви харесва, но оставете тия отрудени хора на мира, без да вземат пушки в ръце, без убийства и грабежи, без тайни общества, завист и вражди“(Sava, 1940:141).

Заклучавам, че пътеписецът прибягва до образа на „другия“/българина-водач с цел да изгради интимност с българската реалност, да създаде не описание на България, а разказ, породен от жив контакт. Отрупването на образа на „другия“ с много смисли води до делегитимацията му като авторитет и утвърждава авторовата интерпретация на наблюдаваното. Превесът на субективното начало е проява на модернистко влияние в изграждането на текста. Същото може да се каже и за силната политическа ангажираност в подбора на темите. Модернистки е и преходът от първоначалните намерения за пътешествие-търсене към пътешествие-осмисляне на социално-политическата реалност в България. Постепенният преход от самоирония към самоактуализация на автора на езиково ниво се реализира с промяна на автореференциите. Авторът престава да говори за своето пътуване като за „одисея“ или „своего рода екскурзия на кралско географско дружество“ и започва да я възприема като участие в „конспирация“. От ироничното „Обзе ме любопитството на Леонардо да Винчи“ преминава към конспиративното „имах особена интуиция, че ще ме използват за каузата на ВМРО“. Признава, че това, което го интересува в това пътешествие, е ВМРО – „тази мафиотска организация, която сее смърт и разрушение с безогледна жестокост сред невинни хора“ (Sava, 1940:63). Интересува го с коя Велика сила България ще хвърли жребия си в приближаващата нова световна война. „Дали новото правителство ще търси още гробове на светци, за които да се бие, или ще изрови още спомени за погазена национална чест, заради която българските селяни отново да гинат или останат без дом?“ (Sava, 1940:271). Пътеписецът остава с отворен край. Всички пословици и поговорки, с които е изпъстрен текстът, избледняват като лесни отговори, дадени от традицията, на иначе сложни въпроси. Въпросите без отговор са последното внушение за несигурност в репрезентацията на българското времепространство и представляват модернистко влияние върху репрезентацията на България.

Пътеписецът „*Ikons and Oxen*“ от Филип Торнтън е публикуван през 1939 г. Той също започва с детски спомен за раждането на копнежа за плаване по Дунав чак до Черно море. Трябва да изминат години, да започне и свърши една война, след нея да се появят нови страни на европейската карта, за да станат Балканите по-малко тайнствени и непознати.

Прави впечатление, че напълно различни по замисъл пътеписи се обединяват около използването на популярната фигура на *пътуването като копнеж*. Той присъства и при Хенриета Лесли и при Джордж Сава. Виждаме го заложен и в „Kons and Oхen“. При Лесли това е копнежът по нови, свежи преживявания, потапяне в комфортна приятелска среда на домакините, от която периодично я изтръгват напомнянията на реалността. При Сава копнежът е естетическа рамка за вписване на текста в каноните на пътеписния жанр, чрез който по-нататък да разгърне разсъжденията си за реалността. При Филип Торнтън копнежът трябва да даде мотив за напускане на родното и търсене на по-наситено с преживявания и смисъл чуждо пространство.

Филип Торнтън е британски фолклорист и пътешественик. Той се вписва в явлението „Британско фолклорно възраждане“, оформило се в края на XIX в. и продължило с периодични затихвания до 1970-те. Смята се, че възраждането на интереса и изследванията на фолклора във Великобритания през този период е реакция срещу процесите на индустриализация, които разрушават органичните селски общности и на тяхно място създават пренаселени, разкъсвани от безработица, бедност и престъпност градски гета. Копнежът като мотив за пътешествие се свързва с носталгия по изгубената пасторална Англия и желание да се открие автентичното там, където то се е запазило, преди да стане жертва на прогреса.

Пътеписът на Торнтън разказва за пътуването му в Румъния, България и Югославия. Частта, посветена на България, следва повествователната структура на пътешествие-търсене. Вместо инцидентност забелязваме авторова автономност в управляването на текста. Авторовият роден свят е описан с лесно разпознаваеми типажки – спътници на пътешественика във влака са немец с куфарче, което прилича на маскирана бомба, и английска дама, пътуваща от скука. Авторът изгражда дистанция между себе си и познатата нему социална среда. Следва разказ за динамично пътуване и разминаване на косъм със смъртта заради свлачище на железопътната линия. Епизодът е изграден около смелите действия на автора-пътешественик и българския машинист и завършва с одобрителни коментари за българския характер.

Одобрението личи в загърбването на сумарния образ на „другия“ и подчертаване на индивидуалното и чести описания на авторовата реакция към наблюдаваното. Подчертаването на индивидуалната реакция на автора, а също и индивидуализацията на „другия“ дават превес на субективното, ангажирано разказване за обекта.

В най-голяма степен модернистките влияния могат да бъдат проследени в разказа за

пътешествието до село Българи и наблюдаването на нестинарския ритуал. Разказът следва увертюра, изтъкваща уникалността на явлението и готовността на автора да го тълкува. Характерна е употребата на емфатични изречения „Едва след няколко месеца изследвания и мъчителна кореспонденция успях да разнищя загадката на нестинарския танц“, „Ритуалът е толкова слабо познат, че не е чудно, че единствената препратка към него е в.....“ Авторите тълкувания, поправки и предположения нееднократно завършват с отдръпване на заден план „So much for the sect’s name!“, „So much for the bare facts...“ Тези настъпления и отдръпвания от авторитетност преминават в разказ за пътуване през магичен пейзаж: „Не можех да повярвам, че гледката е истинска, а не фантазия, и няма да се стопи като мираж, ако се приближа.“ (Thornton, 1939:208). „В този тъмен лес не се чуваха птици. Навред цареше тишина и тайнственост. Почти бях сигурен, че ще видя да прелита вещица.“ (Thornton, 1939:214).

Магичното присъства и в сцените с ясновидката в село Българи и нестинарския танц. Двете сцени са обединени от открояващите се семантични групи *mystery*, *truth* и *witness* в описанието на гадателката:

„Това бяха очите на човек, който е прозрял в *тайнствата* на Господ“ - They were the eyes of one who has looked into the *mysteries* of God.“

„Бях казала *истината* и хората на Българи ми бяха *свидетели*“ - „I had spoken the *truth* and the people of Vulgari bore me *witness*.“

Тези семантични групи „пътуват“ (преминават културната граница) между ясновидката и пътешепсеца и се подемат от самия автор:

„Имаше някакъв живец и отдаденост в това хоро. Започнах да усещам, че съм част от *тайнство*, за което никой от външния свят не *знае*. Трябва или сам да дойдеш и да го видиш със собствените си очи, или да си седиш вкъщи и да си казваш, че в съвременния свят такива неща не съществуват“ (Thornton, 1939:227).

Хорото в Българи е загадъчно общуване с „другия“, което предава знание, неподлежащо на словесен изказ. Важността на това събитие за Торнтън не е толкова в неговата драматична зрелищност, а в това, че хармонира с изначален космически порядък, носи дълбочина на преживяването, непозната за модерния човек, и е източник на духовно прозрение.

Британските автори, пишещи за Българи, демонстрират общи характеристики. И четиримата разгледани автори изразяват не институционална, а лична гледна точка. Личи явен стремеж да се дисоциират от общоприетото, институционалното. Загубата на

наративен авторитет (с възстановяване или не) е знак за валоризиране на непосредствено, спонтанно, индивидуално преживяване. В изграждането на текста залагат на отдалечаване от родното и приближаване към „другостта“. Пътеписът не губи качества като социално-политически коментар на модерността в авторовата родна страна, но сега в нея е приобщена и българската реалност като продукт на глобалната модерност. На езиково ниво пътеписът показва стремеж към по-голяма художественост на изказа.

Изводи

Можем да направим няколко **извода** от близкия прочит на пътеписи за България между двете световни войни.

Първо, пътеписите споделят обща черта – тревожност от развитието на глобалната модерност и спомена за войната. В българската действителност те търсят или знаци за повторен възможен катаклизъм или възраждане на разклатената им вяра в ценностите на цивилизацията.

Второ, образът на България, обрисован в пътеписите от 20-те и 30-те години, е радикално различен от този в началото на двайсети век – вместо оценки за степента на цивилизованост или за нуждата от западно влияние в стопанството, сега в описанието на българското пространство доминира благосклонна оценка, уважение, благодарност за проглеждането. В пътеписните текстове от този период се появява съмнение, скептицизъм към родната култура на автора и наред с това висока оценка за българската култура. Този положителен отклик към българското инверсира и пренарежда стойностите на основните тропи на традиционния балканизъм от началото на века. Хаосът се превръща в хармония, дивацията – в цивилизация, а изостаналостта – в природна добродетел. Пътеписите, създадени в периода между двете световни войни, все още експлицират бинарните опозиции Аз-Другия, център-периферия, цивилизация-изостаналост, но сега положителният полюс е **другият**, периферията, изостаналостта.

Трето, налице са сходства и разлики в репрезентативната парадигма, прилагана от американски и британски автори. В американските пътеписи виждаме целенасочена реализация на образователната функция на жанра с описание на социално-политическата картина на живота в България, визиране на опасности от повтаряне на историята или насърчение на по-нататъшно опознаване. Репрезентативната стратегия залага на описване на света в неговия стазис от автор с неизменен авторитет и способност за окончателно ясно тълкуване на смисъла на картините.

В британските пътеписи виждаме реализация на комуникативния потенциал на пътеписа като съпреживяване на реалността, която е динамична, многоаспектна, незавършена и неподлежаща на окончателно осмисляне. Характерна е смяната на наративната позиция, загубата на авторския авторитет, несигурността на смислите.

Четвърто, тълкуването на тези специфики в изграждането на пътеписите може да бъде свързано с тяхното авторство и да се обвърже с груповата социална принадлежност на авторите на базата на култура и националност. Тези фактори са основни за себевъзприятието на авторите-пътеписци. Дидактичният тон на Шеридън, Гънтър, Уилямс се свързва с авторефлексията на американския гражданин като участник в успешен национален проект.

Обратно, за британския автор пътеписът се превръща в акт на самоизграждане, в който радостта от пътуването се поражда не толкова от ползването на привилегирован статус в чужбина, колкото от бягството от британското пространство. Редовият британец има пълно право да не се чувства победител. Подобно на Брус Локхарт, той мечтае да остави зад гърба си ограниченията на родното пространство и да търси смислени, наситени преживявания в България.

3. България зад Желязната завеса 1945-1989: вариации в портретуването

3.1. Исторически контекст

В тази част на дисертацията ще очертая социално-политическите модели на Великобритания и САЩ след Втората световна война и начина, по който приоритетите на английското и американското следвоенно общество присъстват в пътеписи за България.

Участието на Великобритания във Втората световна война слага началото на мита за славните британци, устояли сами срещу нацистката военновъздушна армада. Въпреки заплахата от окупация, въпреки стотиците хиляди разрушени домове, въпреки големия брой жертви, британците устояват пред атаките на фашистка Германия, докато французите и народите от континентална Европа, източна и западна, се огъват пред нацисткото нашествие. Победата не смекчава, а изостря старото британско високомерие към континентална Европа. Вероятно това самочувствие стои зад небрежно и някак си „наедро“ предложените от Чърчил 75% съветско влияние в България и 25% британско,

договорени на 9 октомври 1944 г. със Сталин . Възможно е договорката с равностойния съюзник да е продиктувана не толкова от британското самочувствие на нация-победителка, колкото от по-прагматични подбуди. Създаването на правителството на Отечествения фронт и съветското военно присъствие в България предизвикват опасения у Чърчил. Британският министър-председател смята, че новата власт в България ще обслужва интересите на Москва на Балканите и така ще застраши Гърция. Великобритания трябва да признае съветската доминация в България и така да запази позициите си в нейната южна съседка.

Българските историци обръщат внимание на упадъка на британското влияние в България още преди Втората световна война. В началото на войната Великобритания не съумява да се противопостави на германското военно и политическо господство на полуострова (Димитров, 1996, Параскевов, 2011). Показателни за отношението към България от страна на британския премиер Уинстън Чърчил и британския външен министър Антъни Идън по време на решителната фаза на конференцията в Ялта са разговорите между тях, предадени в мемоарите на лорд Морън *Winston Churchill: The Struggle for Survival 1945-1960* :

„10 октомври 1944г

Премиерът: Как минаха нещата днес, Антъни?

Идън: Трудно.

Премиерът: Измъчили са те.

Идън: Е, не чак толкова. Бяха в добро настроение. Шегуваха се. Не искат да се намесваме изобщо в България. Защо се интересуваме? Как защо? Това е важен въпрос за нас. Все пак трябва да сме наясно за положението.

.....

Премиерът: Не искам да се занимаваш с дребнотемия. Ако забуксуват преговорите, аз бих преминал към друга тема. Има безброй неща, които не са от значение.

Идън: България не е едно от тях “ (Moran, 1966:194).

За управляващите в Англия прецизирането на приоритетите за британската външна политика се налага от осъзнаването, че триумфът на националния дух е дошъл заедно с катастрофа за мощта на Британската империя, изчерпване на една трета от националното богатство и огромен дълг към Америка. Първите следвоенни години в Англия са време на лишения, недостиг на храни, отопление, жилища, купонна система за хляба, която отпада едва през 1953 г. Въпреки това цари социален консенсус, възвестен от избраната победа на лейбъристката партия с огромно мнозинство и съставянето на правителство начело с водача на лейбъристите Клемънт Атли. По време на своя мандат (1945-1951)

лейбъристите полагат основите на социален модел, наричан „следвоенно споразумение“ (postwar settlement), чийто най-общ смисъл е поемането на ангажимент от страна на управляващите да изградят социален ред в страната, осигуряващ достоен живот за британските граждани. Кабинетът на Атли реализира тази цел чрез развиване на смесено стопанство (частно и държавно), национализация на стратегически сектори в икономиката, силна регулативна и стопанска функция на държавата, зачитане на профсъюзите, създаване на система за социално осигуряване, разширяване на средното и висшето образование. След идването на консервативно правителство през следващия мандат (1951-1956) постигнатото от лейбъристите не бива отхвърлено, а напротив, то се доразвива и укрепва от консерваторите. През петдесетте и шейсетте години на миналия век последователно идващите на власт консервативни правителства на Чърчил, Идън и Макмилън залагат на умерена риторика с акцент върху съхраняване на националното единство, постиженията на социалната държава и на гарантираните от държавата обществено здравеопазване и частично държавно подпомагана образователна система. Показателно е, че за консерваторите гласува не само техният традиционен поддържник – средната класа, но и около една трета от работническата класа, която вярва, че консерваторските политики ще ѝ помогнат да реализира собствените си икономически и социални амбиции“. Рефренът на петдесетте и шейсетте години в Англия е изграждането на справедливо общество, заглаждане на класовото противопоставяне и всеобщо благоденствие. През 1955 г. ежедневникът *Daily Express* обявява: „Това е една доволна нация“. В реч, произнесена на 20 юли 1957 г. пред съпартийци-консерватори, премиерът Харълд Макмилън рисува настоящето на Великобритания в розови краски и заключава: „Нека бъдем честни. Нашият народ никога не е живял толкова добре.“

Въпреки успеха на „обществото на охолството“ Великобритания не е пощадена от драми, генерирани от постепенно уронващия се статут на нацията като световна сила. Една от тези драми е Суецката криза и четири последователни валутни кризи, дестабилизиращи британската лира и външнотърговския обмен.

Изследователите на съвременната британска история търсят корените на променения външен имидж на Великобритания в нарастващото напрежение от усилията да се поддържа вътрешнополитическата хармония и мащабите на външнополитическо влияние. За правителствата през 50-те и 60-те години става все по-трудно да избират между запазването на социалната държава и поддържане на стратегическо предимство навън. Никое от тях не иска да бъде обвинявано за свиването на британското

международно влияние заради анти-колониалното движение или заради „войнстващия комунизъм“ от Изток. Съображения за съхраняване престижа на Великобритания чрез присъствие в застрашени от комунистическа експанзия части от Европа изразява външният министър в кабинета на Чърчил през 1952 г., който напомня, че „позициите на Великобритания на световната политическа сцена дават благоприятни резултати от стопанско и финансово естество“ (Hennessy, 2006: 40). В крайна сметка, международните ангажименти на Великобритания се оказват твърде много за отънелите държавни финанси. Още през февруари 1947 г. икономически съображения принуждават Великобритания да се откаже от намеса в Гърция за потушаване на гражданската война там, за която Форин Офис подозира, че е инспирирана от комунистически елементи, и прехвърля върху САЩ задачата да се даде отпор на комунизма на Балканите.

Тази инициатива довежда американска намеса на Балканите, за да се пресече заплахата „цялата територия от Гърция до Индия да попадне в ръцете на комунизма“, по думите на заместник-държавния секретар на САЩ Джордж Макгий, който трябва да убеди Конгреса в нуждата от американска намеса в Гърция (Luckas, 1991:9). С доктрината Труман САЩ отговарят на нуждата да се ограничи Съветския съюз в Европа и на Балканите, задача, вече непосилна за Великобритания. През март 1947 г. пред Конгреса на САЩ Труман обявява повратна точка в американската външна политика: навсякъде, където мирът и свободата са заплашени от агресия, е засегната американската сигурност и трябва да бъдат подпомогнати свободните народи, съпротивляващи се срещу опитите да бъдат подчинени или срещу външен натиск. В речта си президентът Труман апелира за незабавна намеса на САЩ в Гърция, отъждествявайки силните религиозни чувства на вярващите американци с тяхното разбиране за национален дълг: „...защото светът е разделен между свободни и поробени народи и, колкото и да се уповаваме на Господ, там където Той е отречен от толкова много, трябва да се уповаваме на себе си“ (Caute, 1978:30-31).

Ето в този хронотоп България се оказва важна тема както за Великобритания, така и за САЩ. Настоящото изследване застъпва мнението, че България е важен елемент от културния конструкт на Студената война – двуполюсната визия за света, която удобно свива възможните опции за тълкуване на социалния ред, отклонява вниманието от напрежението в Англия между амбициозните планове на социалната държава и

външнополитическа слабост, обосновава нуждата от англо-американско сътрудничество и подготвя трайното присъствие на САЩ в Европа.

България е визирана като елемент от обединения Изток, плод на експанзионистичната политика на Съветския съюз. Наративът за обединения Изток присъства в речта на Чърчил във Фултън от март 1946г., с която той алармира за спускането на „Желязна завеса“ в Европа и призовава към англо-американско сътрудничество, за да се спре съветската експанзия в името на свободата на човечеството. Но същият наратив се оформя в основополагащи документи на американската външна политика: дългата телеграма на Джордж Кенан, доктрината Труман, Плана „Маршал“, риториката на маккартизма. Най-голямата полза от тази двуполюсна визия за света е създаването на консенсус както в Англия така и в Америка относно приоритетите на тяхната политика, чиито вектори сочат навън от Европа за съветското влияние, надолу за влиянието на западното ляво и навътре в Европа за американското влияние.

Ако се съди по реакциите в Англия към речта на Чърчил от Фултън, такъв консенсус първоначално изобщо не е бил налице – английското общество не е било единно в преценката си, че е изправено пред един международен враг и се нуждае от сътрудничество със САЩ, за да се пребори с него. Изследвания на британския печат от този период показват, че консервативните вестници, напр. *The Times* и вестниците на лорд Бийвърбрук *The Daily Express*, *The Sunday Express* и *The Evening Standard*, са толерантни към едностранните ходове на Съветския съюз в Източна Европа и симпатизират на това, което те възприемат като аспирации на велика сила да укрепи позициите си за сметка на Източна Европа.

Изследователят Алън Фостър определя анти-тоталитаризма и анти-съветизма като едни от най-трайните митове в западното общество. Те са създадени от агенти на мнение като Чърчил, Кенан, Труман, за да преодолеят вътрешната съпротива в английското и американското общество към новоизкованата линия на мирновременното водачество в световната сигурност – нещо, за което само САЩ разполага с необходимия ресурс. Защитата на свободата на народите и личността от посегателствата на тоталитаризма никога не е било кауза, осигуряваща идеологическо обединение в Англия, както се вижда още преди Втората световна война от подкрепата на английската консервативна преса за съглашателската политика на Чембърлейн с Хитлер. И тогава Източна Европа е била „отписана“ като естествена сфера на влияние на Германия.

По аналогичен начин след войната престижният консервативен *The Times* и масовите консервативни вестници на лорд Бийвърбрук *The Daily Express*, *The Sunday Express* и *The Evening Standard* симпатизират на съветската политика в Източна Европа. Лондонският Таймс не вижда никаква разлика между привилегирания статус на САЩ в Западното полукълбо и Тихия океан, привилегирания статус на Великобритания в Близкия Изток и Западна Европа и привилегирания статус на Съветския съюз в Източна Европа. Тази позиция се защитава и от вестниците на лорд Бийвърбрук. Равносметката е, че част от британската преса поддържа линия на неангажиране на Англия с проблемите в Източна Европа и се оформя опозиция на лансираната централна външнополитическа линия в Англия. Налага се да бъде впрегнат солиден пропагандаторски ресурс, за да се спечелят умовете и сърцата на редовите британци, които, според проучване на общественото мнение на *Daily Express* дни след речта във Фултън имат благосклонно отношение към Съветския съюз (Foster, 1990: 11-20).

Независимо от идентификацията на България като периферен, външен за англо-американската политика субект, страната ще бъде трактувана в английски и американски публикации последователно или като *коварен съглашател и последовател* или като *безпомощна пионка-жертва* на международния враг. Около първата трактовка се обединяват публикациите за следвоенното политическо управление в страната, настояването на представителите на Великобритания и САЩ в съюзническата контролна комисия в България за отлагане на първите следвоенни избори в България, с аргумента, че в страната няма условия за провеждане на свободни парламентарни избори. Втората трактовка черпи от темите за появата на организирана легална опозиция, процесите срещу опозиционните лидери Никола Петков, Г.М. Димитров, Коста Лулчев, чистките в държавния апарат по сталински модел, процеса срещу Трайчо Костов, процеса срещу протестантски пастори в София и дискредитирането на Британската легация в България с обявяване на нейния първи секретар Денис Грийнхил за „персона нон грата“.

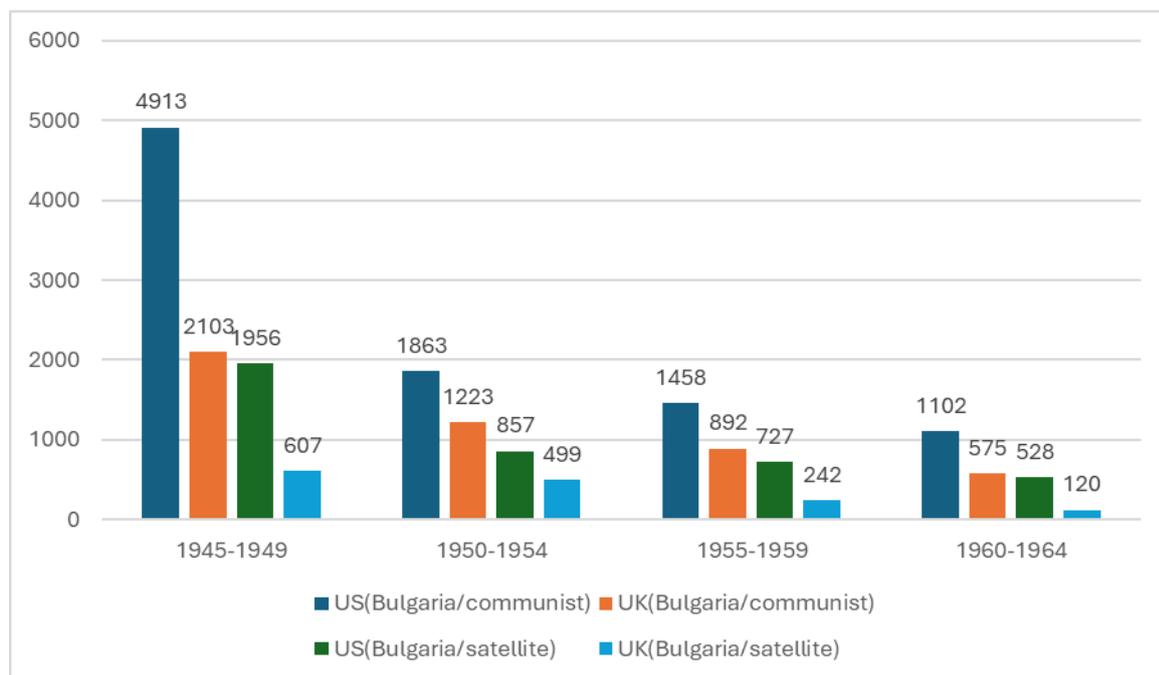
България се появява в подобен силно политизиран контекст и в американския печат. Впечатляващ е броят на публикациите в американската преса, в които общественото внимание се насочва към България. Само през 1946 г. във вестник *Washington Post* се появяват 180 статии, споменаващи България, през 1947 – 209, през 1949 – 186 и т.н. Акцентите са провеждането на първите избори в България след войната, съветската

намеса в устройването на българския политически живот, атаката на новата власт срещу опозицията, процесите срещу Трайчо Костов и срещу протестантските свещеници.

Американските списания също се интересуват от България. Със силно политизиран образ стои България в 156 публикации в списанието за политически анализи *The Nation* между 1945 и 1960 г. Но по-важното е, че нейното присъствие в издания за култура не е по-различно. За периода 1945-1960 г. списание *Life* предлага 84 публикации, в които присъства България. Броят на Лайф от 12 май 1947 г. е посветен на България. На корицата на списанието стои портрет на Георги Димитров. Серия от статии със заглавия *Bulgaria Gets the „New Democracy“*, *Reds Run the Country*, *Native Communists control coalition*, *Cultural Escape: Bulgars' Frustrated Talents Are Poured into All the Arts*. Още с този брой списание Лайф ще заложи една тенденция в медийната репрезентация на България. Каквито и да са политическите грехове на малкия съветски сателит, никоя западна медия не го лишава от признанието, че е средище на висока култура. Разбира се и това признание е нож с две остриета. От една страна то възхвалява българските артистични постижения. От друга ги интерпретира като духовно бягство от репресивния режим. Така списание Лайф лансира силно политизиран образ на България. В броя от 02 ноември 1953 г. Лайф публикува откъс от мемоарите на Чърчил, в които той описва договарянето на процентното споразумение за Източна Европа. През октомври 1953 г. публикува откъси от мемоарите на Труман, в които пресъздаването на обстоятелствата от конференцията в Потсдам връщат спомените на читателите към големите решения за следвоенното устройство на света и където България е „съветски сателит“ с „марионетно правителство“, което нито Труман нито британците са успели да принудят да проведе честни и демократични избори.

Динамиката в употребите на „communist“ и „satellite“ като деноминатори на „България“ в английски и американски печатни издания може да се проследи в графиката:

Графика 8 *Свързване на референции към България с „communist“ и „satellite“ в английския и американски печат (1945-1964)*

(Източник: автора. Адаптирано по данни от платформите

<https://www.britishnewspaperarchive.co.uk/> и <https://chroniclingamerica.loc.gov/>.)

Забелязва се постепенно отслабване на присъствието на „комунистически“ и „сателит“ като атрибуции на „България“.

Когато четем английски и американски пътеписи, свързани с България от този период, следва да имаме предвид приоритетите на родните за авторите общества и посоката на медийно влияние в техния роден социално-политически контекст. Във Великобритания този контекст е натоварен едновременно с триумфалистко национално себевъзприятие, зависимост от колониални пазари, които изчезват един след друг, тревога от потенциално превръщане във второразредна сила на световната карта, амбициозна програма за създаване на общество на благоденствието, обществен консенсус, който постепенно отглежда едно консуматорско общество. В края на 60-те и началото на 70-те години започва да се прокрадва подозрението, че Великобритания изостава от конкуренцията по инвестиции в човешки капитал.

Социално-политическият контекст в САЩ е натоварен с не по-малко напрежения. В следвоенните години американската политика се стреми да се отгласне от присъщия ѝ изолационизъм от предходните десетилетия, затова и външната политика на Труман е проактивна, търсят се съмишленици сред западните демокрации, така че сътрудничеството с тях да предотврати нови икономически сривове по подобие на Голямата депресия. Отчита се фактът, че икономическият ръст в първите следвоенни години е стимулиран от голямото търсене във всички сектори на американската икономика, но той много трудно би могъл да бъде поддържан и през 1950-те без разгърнати инвестиции във военно-промишления комплекс, а те от своя страна трудно могат да бъдат оправдани без „изобретяване“ на враг на американския начин на живот. Изграждането на ясно съзнание за ползите от американския начин на живот е от първостепенна важност. Създатели на наратива за американската мечта са списания като Time и Life, в които масово тиражираните образи на успеха и охолството убиват още в зародиш възможно социално недоволство. А причини за изблици на социално недоволство не липсват – расовата сегрегация, огромни разлики в доходите, постепенна деградация на работническата класа, преекспониране на интересите на бялата средна класа, затваряне на жените в традиционни ниши на социална реализация и др. Въпреки тези и други неравенства в американското общество 50-те години на миналия век са години на консенсус. Това до голяма степен се дължи на създаването на илюзия за единно американско общество благодарение на мобилизиращата сила на образа на „единния Изток“ като заплаха за американския начин на живот.

Визуализирането на България в нейната неизменна и привидно естествена фиксираност в „единния Изток“ функционира в полза на изграждането на американския социален консенсус и водаческата роля на САЩ във външнополитически план.

3.2. Пътеписи за България (1945-1989)

В синхрон с проактивното отношение на Америка към Европа след Втората световна война първите пътеписи, докосващи се до България, са от американски автори. През 1947г. Харълд Артър Лермън публикува *Russia's Europe*. Лермън е журналист на свободна практика и в увода определя себе си като либерал. Признава, че е възнамерявал да напише книга за разочарованието си от политиката на Чърчил в Гърция и от

действията на Държавния Департамент и Форин Офис в Турция. „ Не, бъдещата книга, базирана на факти и очакванията на един убеден либерал не предполагаше да открие, че съюзническата дипломация се е посветила изцяло на освобождението на малките народи и постигане на траен мир за големите.“ Авторът не крие, че има и сантиментални причини да посети Балканите – от предишното си амплуа като военен кореспондент Лермън познава района и желае да го види в мирновременна обстановка. Но има и друга причина: „От Адриатическо до Черно море, на север и запад от Марица и отвъд Дунав се простираше ключова тестова площадка за способността на Великите сили да се сработят с малките народи и помежду си“(Lehrman,1947:5). Девета глава, озаглавена „България: престъпление и наказание“, започва с пространен увод за историческите събития, предхождащи пристигането му в България. В едри щрихи са очертани състоянието на България между двете световни войни – „най-поносимият от всички балкански варианти на нечестивост“, особеностите на политическия живот с вкус към „по-кървавите форми на политическия дебат“, но най-вече българският принос към историята на прогреса:

„Независимо от всичко България беше селската цитадела, от която веруюто на селското равноправие тръгна през цяла югоизточна Европа. Здравото селячество беше непоклатимата основа на българското общество. И тук изборните гласове имаха толкова малко значение както навсякъде другаде, но българският прогрес в това тъмно кътче на света се отличаваше с това, че всеки мъж над двацет и една години можеше да гласува, ако пожелае, също и всяка омъжена жена. Никоя друга страна не беше разделила земята толкова поравно, никъде другаде земята не беше разпределена толкова ефективно между тези, които я обработват. Вместо феодализъм България имаше кооперативи.“ (Lehrman,1947:258).

Прави впечатление специфичната постройка на увода, при който авторът дава признание за постиженията на България и в следващия ход го отнема с дисквалифициращи твърдения. За това спомагат както контрастите „прогрес“ – „тъмно кътче“, феодализъм – кооперативи, така и изобилието на съюзи на отстъпка и контраст *though, hardly. nevertheless*, а също и метафората „селска цитадела“. Ироничният тон на представянето загатва нежеланието на автора да отдава почит с лекота там, където има място и за заслужена критика. Така авторът се сдобива с авторитет на безпристрастен разказвач, но освен това и обектът на представяне печели от внушението за безикусност и почтеност. В този ред на представяне маневрите на българското правителство преди началото на съветската окупация се интерпретират като разумни навременни действия с цел намаляване на щетите за България от участието ѝ във войната. И други уместни

176

препратки изчистват образа на България – спасяването на българските евреи от депортация, широкият антифашистки фронт с участие не само на комунисти, но и на земеделци и социалдемократи, а също и безспорният принос на българската армия за окончателната победа срещу фашизма. Заключение на Лермън в този обстоен увод за България е: „Толкова за българския народ. Не е модел за демокрация, но в морално отношение определено стои по-високо от други бивши сателити на нацистка Германия“. За Хал Лермън българският народ няма неизкупени грехове. Злодеят е друг, както става ясно от разказа за преживяванията му в България след идването на комунистите на власт. Тази част от наратива е озаглавена „Старата песен“ и в нея Лермън описва срещите си с някои от жертвите на комунистическия терор – Никола Мушанов, Никола Петков. Акцентът в тези описания е коварството и липсата на благодарност от новия режим към заслугите на дейците, допринесли за антифашистката кауза. Детайлите около ежедневните перипетии – невъзможно е да се купи опозиционен вестник, да се избяга от оглушителната комунистическа пропаганда и парадите по площадите, невъзможно е да се посети трудовия лагер в с. Росица – изграждат образа на авторитарна държава, управлявана по сталински образец и безмилостно задушаваща опозицията. Лермън обаче успява да се запознае с доклад на разузнаването (не споменава чие) относно функционирането на трудов лагер в Дупница, където според небрежно изтървана забележка на отечественофронтовец „фашистите си получават заслуженото“. Успява да стане свидетел на паричната реформа, при която банките изтеглят от обращение цялата парична маса на 7 март 1947 г. и гарантирано изплащат на гражданите 2000 нови лева (равностойни на 4 долара):

„Половинмилионното население на София подивя... Всички решиха, че парите вече нищо няма да струват и се втурнаха към магазините.“...“Когато магазините за мебели бяха опразнени, хората се втурваха към магазините за дрехи, аптеките, пекарните, даже сергиите за фъстъци. Лицата бяха изкривени от лудост. Жените се дърпаха за косите в магазините за кожи и дрехи. Една баба седеше на бордюра, държеше в едната си ръка две торти, ядеше от трета в другата си ръка и нареждаше, че спестявала цял живот, а сега парите вече нищо не струват, та като нямало какво да купи, поне да се наяде. Други купуваха кофчези, макар че нямаше кого да погребват“ (Lehrman, 1947:274).

Сцените са ярки и запомнящи се, но не търсят открояване на частното, а по скоро водят до осмисляне на общото. Авторът размишлява над това откъде идва инфлацията. Не е лесно да се намери отговор при даденостите на българския стопански живот.

„България излезе почти незасегната от разрушенията на войната. Народната власт всеки ден обявяваше победи в справедливото разпределяне на богатата между тружениците. И все пак животът ставаше все по-труден“ (Lehrman, 1947:273).

„Защо изобщо имаше инфлация в България? Стопанските ресурси и производителността не бяха изцедени от войната. България пострада много по-малко от щетите, които доведоха инфлацията в Румъния и Унгария. Разходите за живот растяха заради липсата на стоки. А защо липсваха стоки? Никакви други промени не бяха настъпили в стопанството освен тези, докарани от комунистите и руснаците. В такъв случай е логично да допуснем, че комунистите и руснаците са отговорни за този злополучен обрат“ (Lehrman, 1947:286).

Следва описание на неизгодния за България модел на икономически взаимоотношения, наложен от Съветския съюз върху всичките му сателити. Така стигаме до източника на неблагоприятията в българското стопанство.

Изграждането на образа на България тръгва от очакванията – умерени, с признание за прогресивност, но с резерви. С разгръщането на текста признанието за личностни и общностни заслуги става по-охотно, за сметка на това съдбата на отделния човек в българското общество става все по-несигурна, заплашвана от терористичните похвати на авторитарната държава или от недомислици в стопанската политика, в дъното на които стои подчиняването на България на съветските интереси. Равносметката е, че България е визирана като жертва на съветската експанзия. Това, че България сама ускорява този процес заради сантиментална привързаност към руските освободители, превръща наратива за послушния съветски сателит в поучителна история.

Книгата на Лермън е забелязана и коментирана. The Booklist я препоръчва на американските библиотеки с убедителния аргумент, че това е разказ за промененото отношение на един кореспондент към Русия вследствие на едногодишния му престой в окупираните от Русия страни (The Booklist, 1947-1948). За читателите и рецензентите най-силната препоръка за пътеписа на Лермън е наличието на „ефект на проглеждане“. България е останала сляпа за опасността от комунизма и сама е довела своето общество до разруха. Американските читатели на *Russia's Europe* обаче са предпазени от такава злополучна развързка благодарение на разказа на очевидеца Хал Лермън и умелото му внушение за общия смисъл на индивидуалния специфичен опит на всяко от обгледаните общества.

Напълно различен е подходът към описването на българското общество през същия период от английския автор Морган Филипс Прайс, депутат от лейбъристката партия в британския парламент. През 1949 г. лондонското издателство Sampson Low издава неговия пътепис *Through the Iron-Laced Curtain: A Record of a Journey through the Balkans in 1946*. В увода Прайс изяснява, че преди пътуването си до Балканите той вече е пътувал до Русия, че цени и уважава източнославянския свят, който познава добре. Коментира, че славянските държави наюг видимо държат един фронт с Русия, но е интересно да се види дали южно-славянските истории и традиции ще загатнат за наличието на независим дух и специален балкански светоглед, които ще предотвратят робско подчинение на руско водачество. С други думи, за разлика от Лермън, който подвежда индивидуалното под общото, Прайс има за цел да оразличи, да изтъкне специфичностите, за да стигне до извод до каква степен Великобритания може да работи със славяните на Балканите за възстановяването на Европа и какви ограничения за сътрудничество съществуват.

Авторът разказва за посещението си в България през 1946 г. в разгара на подготовката за първите избори след идването на власт на комунистическата партия. Тази част започва с описание на проблеми при преминаването на българо-югославската граница и недоумението на автора от строгата охрана на тази граница предвид обстоятелството, че през 1946 г. България и Югославия имат сходен режим на управление. След това авторът пояснява, че събитията от последвалите две години и руското вето върху плановете за създаване на Балканска федерация, простираща се от Адриатическо до Черно море, обясняват строгия граничен контрол. Това въведение политизира описанието на първите впечатления от България. Политическата принадлежност на България е основен фрейм, в който е изграден наративът за срещите на Прайс с българи. Първите му срещи в България – със селяни в Драгоман, с железничари, със селски свещеник – го убеждават, че разговаря с начетени и добре осведомени хора: “Всички бяха чели вестниците и беше ясно, че тези селяни са грамотни.” Изненадан е, когато един от селяните му казва, че един от синовете му учил в Американския колеж в Истанбул, друг син бил в Америка, а третият заминал в Русия. Прайс коментира: “В това семейство явно всеки се стреми към образование в различни части на света и гледа прагматично и непредубедено както към Русия, така и към западния свят.”

Българското общество е хомогенно, твърди Прайс, както по отношение на

вероизповеданието (за разлика от Югославия), така и по отношение на грамотността. „Всички хора, които бяха дошли в София, за да посетят столицата, бяха от един и същи физически и интелектуален калибър“. Прайс отбелязва, че много млади българи, които е срещнал в държавните служби, са силно повлияни от „новата религия на Русия, комунизма“, но е срещнал и други българи, които са последователи на Запада. След беглото споменаване на тази част от българското общество, която е „сляпо русофилски настроена“, авторът акцентира върху обстоятелството, че в България е срещнал хора, които са се образовали в американския и британския колеж в Истанбул, а също и в „затвореното по настоящем американско училище в София“. „Те знаеха всичко за изборите за Конгрес в САЩ, разбираха донякъде и нашата парламентарна система и можеха да говорят интелигентно за живота в Англия.“

Създава се впечатлението, че авторът възлага надежди на тази част от българското общество, която цени постигнатото от Робърт Колеж и от американските пионери на образованието в Близкия изток, за да не се затворят вратите на България към Запада и да се наложи западната школа на парламентарна демокрация. Прайс определя Никола Петков като главно действащо лице на западната школа на парламентарна демокрация, припомняйки неговата позиция, че опозицията трябва да има свободата да критикува и че депутатите не могат да бъдат отстранявани с партийни събрания.

Наративът на Прайс обаче много дълго отлага назоваването на ситуацията в България в навечерието на изборите като „разгар на политическата борба“. Това определение се появява след страници с разяснения за историческата връзка между България и Русия и за политическите поврати, довели до обявяването на България за република. Акцентите върху „навлизането на Червената армия от север“, достойното участие на българската армия в заключителната фаза на Втората световна война „по левия фланг на Червената армия“ валидират новия политически ред в България. В същото време мимоходом се появява коментар, че следвоенната ситуация е изкарала наяве конфликта между тези, които искат сляпо да имитират Русия, създавайки съветска република с полицейска система, орязваща личната свобода, и тези, които предпочитат западната идея за парламентарна демокрация с граждански свободи.

Морган Филипс Прайс описва накратко впечатленията си от среща с Никола Петков – „най-важният и ефективен от лидерите на опозицията...това беше и причината за неговия край.“ Споделя впечатлението си, че е разговарял с човек с голям политически опит, „в никакъв случай демагог“ или „агент на англо-американския империализъм“.

Прайс признава, че не е публикувал нищо от казаното от Никола Петков, защото това би било опасно за българския политик.

Прайс посещава районите на Кюстендил, Перник и Белица, „за да види повече от живота на българските селяни и да прецени политическата зрелост на страната в периода на изборите за Народно събрание.“ Присъства на няколко предизборни събрания с български селяни. Акцентите в описанието на поведението на селяните по време на събранията са „интелигентност“, „политическа зрелост“, „грамотност“, „никакви ръкопляскания“, „дребни собственици“, „силна обществена ангажираност“. За автора селяните са здравата основа на българското общество, тяхната свързаност със земеделската собственост и „спокойната разсъдливост“, с която участват в предизборните събрания, показват, че няма да се поддадат на пропаганда и гръмки лозунги.

Through the Iron-Laced Curtain съдържа и няколко описания на български исторически места. Посещението на връх Шипка извежда отново темата за историческите връзки между България и Русия, но и за новата политическа реалност в тези отношения. В далечината под връх Шипка авторът долавя артилерийска учебна стрелба, насочена на юг към турската граница, а „също и към Гърция и тази тясна ивица земя, която дели България от морето и жадуваните пристанища на Дедеагач и Кавала“. Риторичният въпрос: „Нима историята се повтаря?“ въвежда тревожната мисъл, че България отново е терен за имперската политика на Русия. Следват още два риторични въпроса, които препращат към британския политически ангажимент на Балканите: „Ще се вдигне ли духът на Дизраели, за да спре руското нашествие? Ще прокънти ли в справедлив гняв гласът на Гладстон, за да изиска излаз на Егейско море?“

В заключение, Прайс изтъква геополитическите приоритети на Великобритания. Според него, Великобритания и САЩ със своите мощни военноморски сили могат да използват своето влияние само там, където имат пряк контакт с народите на Източна Европа. Западното влияние върху славяните на Балканите може да се упражнява само чрез дипломатическа подкрепа и морален престиж. „Това винаги е била нашата роля в Източна Европа.“

Образът на България в пътеписа на Морган Филипс Прайс е напълно съзвучен с този, изграден от британския политически елит. През 1947 г. британският външен министър Ърнест Бевин произнася реч, в която заявява, че е противник на едностранните държави, установили се чрез насилие. В същия дух британският пълномощен министър

в България, Джон Бенет, смята, че вътрешната политика на българското правителство подчертава стремежа му да унищожи опозицията и да установи еднопартийна обществено-политическа система. Въпреки това британската дипломация в България може само да следи хода на съдебния процес срещу Никола Петков и да анализира действията на българското правителство, опасявайки се, че откритата критика към българското правителство ще втвърди неговата решителност да елиминира опозицията. Наред с това, британската дипломация се опасява от внушенията сред определени среди в София, че Великобритания не се интересува истински от ставащото в България. Такива инсинуации биха накърнили престижа на Великобритания и биха обезверили нейните привърженици в България.

Пътеписът на Морган Филипс Прайс е легитимиращ наратив, който препотвърждава и реконтекстуализира ангажимента на Великобритания към спазването на принципите на свободата в България, но и валидира правото на Великобритания да заеме изчаквателна позиция там, където геополитическите ѝ интереси не позволяват пряка намеса или където се приписва наличие на вътрешни сили за съпротива срещу тоталитарния режим. Неслучайно в образа на България от пътеписа на Прайс доминира селското начало – в плодородната земя на „стара България“, в разсъдливостта, премерената реч, любознателността на селянина. Нито селянинът, нито активно съпротивляващият се интелектуалец са пасивни жертви на тоталитарната машина. Те са визирани като съзидатели на новия ред в страната, защитници на демократичните принципи и, в крайна сметка, са онази здрава част на обществото, сред която престижът на Великобритания е гарантиран. Пишейки за пътуването си през България, Прайс препотвърждава заявените в увода очаквания да открие независим дух и специфичен балкански светоглед, които ще предотвратят робско подчинение на руско водачество.

В заключение, не можем да отсъдим чия преценка за българското, видяно от първи ред, е по-правилна – тази на Лермън или тази на Прайс. Дали българинът от края на 1940-те е невинна жертва или роден демократ, гордо съпротивляващ срещу тоталитаризма? Тезата на настоящото изследване е, че такава преценка е невъзможна, но е възможно да се твърди, че всеки от авторите е повлиян от социално-политическия контекст на своята родна среда и създава културен продукт, който безпроблемно се вписва в съответната родна културна среда. Образът на България като невинна жертва на съветската експанзия от пътеписа на Лермън е съзвучен с американската пропаганда срещу единния Изток, заплашващ американския начин на живот. Образът на България като средище на

здравомислие и устойчивост на равноправието е съзвучен с аргументите за едновременната ненужност на проактивна британска политика в България и запазване на престижа на Великобритания в променящото се българско общество.

В края на 1950-те години границите на разделението в Европа добиват по-конкретни очертания. Според британския пълномощен министър в България, Бенет, управлението на новото българско правителство е пример за надмощието на комунистическата партия в обществото и за безпрекословно подчинение на Москва. Кремъл потиска националните различия в Източна Европа и пристъпва към стандартизиране на общественно-политическата система в своята сфера на влияние чрез монопол в управлението на комунистическите партии, контрол върху културния живот и национализация в областта на икономиката. Доминантата в образа на Източна Европа в западните публични репрезентации е *потискаща униформеност*. Мотивът за потискащата униформеност в българското общество е особено силен след средата на 1950-те и до началото на 1960-те години, когато взаимоотношенията между Запада и Изтока в Европа са в най-ниската си точка.

Пример за такава репрезентация на България откриваме в пътеписа, озаглавен *No Facilities for Women* („Без удобства за жени“), на американската авторка Шарлът Ибнър. Пътеписът е издаден през 1955 г. от американското издателство Алфред Кнопф и е преиздаван в Англия. Препоръчан е от Буклист на американските библиотеки като личен разказ на американска журналистка на свободна практика, пътувала до горещи точки на планетата, разказваща живо и увлекателно за рискованите си журналистически пътувания и срещи. Според Буклист умелото вплитане на романтиката на личния разказ с проникновен коментар на глобалните явления ще помогне на читателите да си изградят по-ясна представа за международното положение (The Booklist, 1955).

Шарлът Ибнър се представя в увода като една от милионите американци, пътували за първи път в чужбина през Втората световна война. Уводът не заявява конкретни авторски намерения, а просто представя началото на кореспондентската дейност на Ибнър, акцентирайки върху избора ѝ на необичайна, мъжка професия и желанието ѝ да се учи в движение. Личи желанието на авторката да бъде възприемана не само като антитеза на мейнстрийма в американската журналистика (тя е жена с азиатски черти и търси професионално признание в среда, доминирана от бели мъже), но и като антитеза на традиционния образ на американската жена. Предвид на тази авторорефлексия, подходът на Ибнър към изграждането образа на България в седма глава, озаглавена

„Ориент Експрес“, предизвиква изненада, защото авторката взима на прицел еманципацията на българските жени. Ето началният акцент:

„Първото нещо, което забелязах на широкия софийски булевард „Цар Освободител“, бяха големите билбордове, представящи българската жена преди и след идването на комунизма. Пред-комунистическата млада жена беше изобразена вяла и отпусната върху дивана, с цигара между алениите ѝ устни и бутилка уиски под лакътя. Изглеждаше пияна и напълно упадъчна. Съседният образ показваше новата комунистическа българска жена – една руса, лъчезарна Ингрид Бергман в работнически комбинезон, маршируваща с кирка на рамо“ (Ebener, 1955:115).

Ибнър открива новия идеал за жената и в статиите от първите страници на българската преса. Твърди, че тези статии деликатно споменават колко предложения за брак получава една млада българка, щом реши да стане ударничка в труда и преизпълнява производствената норма. Разказва историята на Неда Илиева, простичка тъмнокоса ударничка, която отказала брак с моряк, защото искала само ударник за съпруг. Следва историята на героинята на труда, Марийка Стефанова, която дала двете си деца за отглеждане в детски дом, за да се посвети на работата си като тъкачка. Според Шарлът Ибнър образът на еманципираната българка е преекспониран. Той е в новините, в пресата, в кинопрегледите, в рубриците „отговори на читателски въпроси“. Нейната стратегия за внасяне на баланс в темата за еманципацията на българката е с отнемане на престиж чрез вмъкване на негативен подтекст напр. „героинята на труда е лоша майка“ или преувеличение, довеждащо спечеления престиж до абсурдност, напр. „по ударничката копнеят стотици мъжки сърца“.

Защо обаче Шарлът Ибнър реагира толкова силно срещу превеса на темата за труда и неговата производителност в българското общество? И защо толкова изобретателно субверсира потискащата униформеност в българския начин на живот? В крайна сметка темата за труда е също толкова централна за българското общество, колкото и за американското. Тя присъства в контекста на американското профсъюзно движение и се асоциира предимно с отвоюването на по-високо заплащане на труда. През 1950-те и 1960-те години американските профсъюзи са силни и постепенно биват възприемани като партньор на корпоративния бизнес, защото имат влияние пред работниците от отделните браншове и предотвратяват стихийни работнически действия. Това е период на корпоративно-профсъюзен консенсус със стабилен растеж на цената на труда, съчетан с аналогичен ръст на корпоративните печалби.

За Шарлът Ибнър пренапрягането на отделния български труженик не е стремеж за постигане на социален консенсус по пътя на по-високи трудови резултати и повече благоденствие, а абсурдна индивидуална борба за отличие и лични финансови облаги. Затова описаните от нея ударнички и герои на труда са нелепи и трябва да останат такива, тъй като са натоварени и с друг социален смисъл. От една страна те са бенефициенти на специално внимание, получават безплатни почивки в санаториуми и културни придобивки, доскоро достъпни само за богатите. От друга страна, те са удобен инструмент за прокаране на разединяващи репресивни политики на комунистическия държавен апарат. Ето пример:

„Една вечер наблюденията ми върху женската комунистическа еманципация бяха прекъснати от крясъци пред моя хотел. Беше се събрала тълпа предимно от жени, които носеха плакати и скандираха „Народът иска смъртно наказание за предателя Петков!“ (Ebener, 1955:117)

Ибнър разяснява наблюдаваната сцена с уточнението, че по време на процеса срещу Никола Петков са възникнали спънки.

„Упоритият Петков отрече да е бил замесен в заговор за сваляне на комунистическото правителство. „Спонтанната масова демонстрация“ беше необходима като претекст съдиите да се съобразят с волята на народа, при все че подсъдимият не беше направил самопризнания“ (Ebener, 1955:117).

Ибнър е в България, защото „българите раздават визи на всички чужди кореспонденти, желаещи да присъстват на съдебния процес за държавна измяна срещу Никола Петков“. В наблюденията си от България обаче тя избира да премести фокуса от погазването на справедливостта в българския съд към общата морална деградация на българското общество и я открива в дълбоко подозрителните практики на ударничеството, в неестественото обществено положение на работещата жена, във фалшивия ентузиазъм на младежките бригади. Знак за страхливост е шушукането между българите, че някой е поставил венец на гробницата на фамилия Петкови. Продавачите на пазара страхливо свиват пръстите си в знак V за поздрав към американската журналистка. Българите не са донкихотовци и Шарлът Ибнър бърза да си тръгне, преди някой от тях „да е поел риска за собственото си арестуване, защото е отправил поздравителни жестове към американец“. Раздвояването между сериозното и несериозното в тази финална забележка

дават ключ към предпочитанията на авторите прочит на живота в България. Трудовите успехи са само фасада, зад която се крие вътрешната слабост и разединеност на едно нездраво общество. Образът на България е трактуван в силно редуциривистки план и легитимира отказа на авторката (вероятно и на читателя) от по-нататъшно ангажиране с българското.

Мотивът за потискащата униформеност е заложен и в пътеписи от 1960-те и 1970-те години. В *Bulgarian Background* (1961) Бърнард Нюман има сложната задача да балансира между изграждането на представи за едновременна еднаквост и другост на българския живот, така че обектът на неговите наблюдения да носи смисъл за английския читател. Заема се с това, като обвързва описанието на първите си преживявания в България с една тревожна за английския читател тема – Теди бойс и младежката престъпност от края на 1950-те. Отбелязва, че немалко български младежи са облечени по „западна мода“, че това не се харесва на управляващите, че един случай на пререкание между „отговорен гражданин“ и западно облечен младеж е имал фатален край за гражданина, което отприщило крути мерки на милицията срещу всички последователи на западната мода.

„Правителството обяви война на хулигани и Теди бойс, без да прави никаква разлика. Всеки младеж или девойка, облечени в западни дрехи беше веднага арестуван. Модни ризи, тесни панталони вкарваха в затвора или в трудово-поправителен лагер. Арестувани бяха между две и три хиляди младежи.“ (Newman, 1961:13).

Нюман разгръща темата с описание на ескалираща абсурдност, водеща даже до дипломатически инцидент, при който заради модните си дрехи в затвора се озовава младата съпруга на френския посланик. Темата за потискането на младежкия интерес към западното е финализирана с една дума: фарс. Възможни са обаче асоциации с противообщественото поведение на английските Теди бойс, чиито провинения далеч не се ограничават до модни пристрастия. Така, докато описва българската младеж като жертва на полицейско насилие заради любопитство към Запада, Нюман всъщност събужда призрака на младежкия бунт, който в английското общество е провокиран от по-дълбоки социални причини, например нееднакъв достъп до качествено образование. Прогресивните правителства в Англия след войната запазват системата на частното образование, въпреки че институционализират много социални придобивки (Sandbrook, 2006:145). Парадоксът е, че именно тръгвайки от потискащата униформеност в българското общество, Нюман преобръща собственото си послание за превъзходството

на западния начин на живот. В останалата част текстът залага на позоваване на силата на фактите: изобилстват данни за броя на незаетите работни места в София, за обема на селскостопанската продукция, за тиража на вестниците, с което на места пътеписът се доближава до справочник или пътеводител. Многобройни са употребите на номинализация: inefficiency, indoctrination, breakdown in organization, inconsistencies of Communist rule. Нюмън анализира данни за стопанското развитие, заетостта, минималната заплата и търси пукнатини в мита за успехите на плановото стопанство. Коментира ефекта на колективизацията в селското стопанство като неубедителен, макар да признава, че социалните условия в българското село са се подобрили.

В описанията на контактите с местните хора липсва индивидуализация, срещите са деперсонализирани, сведени до получаване на неособено ефикасно обслужване, обмен на информация или дискусия за предимствата и недостатъците на двата строя, при което неизменно пътешественикът разбива илюзиите на местните. Един от българите, с които разговаря, е обозначен като “my acquaintance”-моят познат, “a very intelligent student”-много интелигентен студент, “an ardent propagandist for his country”-пламенен пропагандатор на своята страна. Неназованият българин се превръща в метонимия за цялото българско общество, видяно в единственото измерение на пропагандата на социалистическите ценности.

Акцент в описанието на контакта с местните хора са трудностите при добиване на информация, при получаване на пропуск, при намирането на шофьор, при връщането на паспорт от милицията. Лингвистичната реализация на наратива залага на широки обобщения от декларативен тип: „България е полицейска държава.“ “Българите не са сантиментален народ.“ „Българинът е индивидуалист, той е упорит, самоуверен и много практичен.“ „Няма смисъл да се говори за българска външна политика. Тя е същата като на Съветския съюз.“ „Българските дисиденти не са бунтари.“

Многобройни са случаите на употреба на страдателен залог: „всички вестници са контролирани от правителството“; „младежите биват набирани за военна служба“; „служителите са изпратени на бригада“; „една трета от ученическият живот бива прекаран в труд на полето или във фабриката“. Страдателният залог лишава от агентивност описаното общество и акцентира върху неговото послушание и липса на инициатива. Наративът оживява в редките случаи на употреба на анекдот, ирония или пародия.

Пълната невъзможност да бъде романтизирано българското пространство се проявява и при описанието на розата като стопанска култура. Нюман разбира поетичния потенциал на образа на розата, който се свързва с красота, ухание, загадъчност, затова бегло споменава Клеопатра, „килим от рози“, Ориента. В неговия разказ за България, обаче, розата е суровина за добиване на розово масло, „успешен експеримент“, култивирано пространство, даже обект на подозрителен икономически интерес от страна на Германия и Съветския съюз. Описанието на розата в българското пространство има принизяващ ефект за символното ѝ значение.

Текстът на Нюман е показателен и по отношение на това, че България не е артикулирана като балканска страна, а като източноевропейска страна. Отдалечаването на образа на България от неговата „балканскост“ се забелязва в англоезичните пътеписи след Втората световна война. Дори и в случаите на поява на контра-дискурс с изцяло одобрителни оценки образът на българското се трактува като елемент на източноевропейското.

Пример за контрадискурсивен подход към изграждането на образа на България ни дава пътеписът *Heroes and Roses* (1965) от Арнолд Хаскел. Авторът е директор на Кралското училище по балет в Лондон и пътува до България по покана за участие в жури на балетен конкурс. С очакване, че неговият пътепис ще се сблъска с други описания и оценки на България, Хаскел започва с увод, в който заявява „политическия си багаж“. Споделя, че не членува в партия, но заради кариерата и международния му опит „течението го е отнесло вляво от центъра“ (Haskell, 1965:2).

„Постепенно започнах да уважавам комунизма като идеал и валиден начин на живот. Мисля, че е подходящ за реалните дадености и исторически условия в някои страни, но не и в други. Мисля, че има много постижения, материални и духовни, дължими на комунистическата идея не само там, където той е въведен, но и като мярка за развитие по целия свят“ (Haskell, 1965:2).

Авторът изразява желанието си да опише вълнението, с което е опознал един народ. Пише въпреки очакваната критика, че гледа на България през розови очила. Парира възможно неодобрение със заявлението, че ако не е бил привлечен към България, изобщо не би написал тази книга. „Фактите са селективни и аз не претендирам за обективност. Причината да напиша тази книга е дълбоката ми привързаност към тази страна и нейните хора“ (Haskell, 1965:2). Хаскел открива изключителността на българина в неговата

емоционална връзка с родината му. Англичаните, без да се брои Чърчил с неговото чувство за дълг към националната история, нямат такава връзка с родината си. Техните улици и музеи носят имената на благородници. Също като Чърчил всеки българин има силно чувство за историчност: българският Пантеон е навсякъде наоколо в имената на улиците, паметниците, музеите. Силно емотивният език на сравнението успява да предаде привързаността на Хаскел към българското. Високата авторова оценка е аргументирана по-нататък с подбрани примери от българското близко и далечно минало, представяне на културата и т.н. Забелязвам, че всички примери са почерпани от постепенно утвърждаващия се социалистически национален наратив: българският принос към културата на славянския свят, величието на България в ранното Средновековие, Възраждането, Георги Димитров и Лайпцигския процес, антифашистката борба. Тази селекция изхвърля други възможни епизоди от българската история, които биха довели до друга оценка на българското. Хаскел аргументира нуждата от познаване (или поне непроблематизиране) на традиционния национален наратив с описанието на един софийски музей:

“Изглежда уютен и безобиден, но много западняци, ако се случи да влязат по грешка в този музей, биха се почувствали в смъртна опасност. Това е музеят на революционното движение. Такъв има във всеки комунистически град, всички са наситени с много информация и трябва да бъдат проучени, ако човек иска да разбере какво се случва в днешния свят. Може после да критикува, но трябва да знае поне това, което знаят и малките деца в тази държава, и това, което формира мисленето на възрастните в голяма част от цивилизования свят“ (Haskell, 1965:59).

Това е в същината си подходът на Хаскел към изграждане на образа на българското – представяне на акцентите в българския социалистически национален наратив и аргументиране на тяхната познавателна значимост.

Без да съм част от целевата аудитория на пътеписа, смятам, че неговата най-силна част е дискусиата за положението на младите хора и семейството в западното и българското общество. Хаскел публикува своя пътепис една година след сблъсъците между хулигански банди в Брайтън, Маргейт, Клактън и други крайбрежни английски градове. По време на Великденските празници 1964 г. най-многотиражният вестник *The Daily Mirror* излиза със стряскащи заглавия на първа страница '*Wild Ones Invade Seaside*' и още '*'97 Leather Jacket Arrests; Youngsters Beat-up Seaside*' и съобщава шокиращи новини за

вандалстващи банди от рокери и модс, които рушат собствеността и нападат мирните граждани. И други ежедневници заклеят това поведение с крайна оценъчна реторика и етикети „адски изчадия“, „готи, вилнеещи по крайбрежието“ (*The Evening Standard*), „противни мизерници, на които светът им е крив ‘ill-conditioned odious louts’ (The Daily Express); „орди от отрепки и никаквици“ *grubby hordes of louts and sluts*’ (*The Telegraph*). Квалификациите в пресата били преувеличени според *The New Statesman*, но *Times* обръща внимание, че много от вилнеещите хулигани са от „почтени семейства“ и че безредиците са сложили край на безметежното самодоволство в много семейства от средната класа, които сега се питат „Къде сбъркахме?“ Според Таймс истинският виновник за провала на младежкото възпитание са работещите майки. Хаскел се захваща с тази болна тема на своето родно общество и показва нейната антитеза в българското общество. Пишейки за България една година след хулиганските безредици в Англия, Хаскел припомня:

„Навсякъде на Запад вниманието е насочено към злощастния тийнейджър. Неговото значение нарасна през последните двайсет години, защото той създава огромен нов пазар за потребителски стоки... Не обвинявам напълно днешните млади, от които се възхищавам. Обвинявам атмосферата около тях, която ги тласка към бунт“ (Haskell, 1965:146).

Докато в Англия критикуват слабия родителски контрол към подрастващите и обмислят задължителна военна служба за младежите, с професионалната преценка на възпитател-хореограф Хаскел забелязва изключителната атмосфера на младежките паради в България. Хаскел описва полу-атлетично, полу-артистично младежко шоу. Тъй като е наясно, че шоуто е пропаганда, бърза да се предпази от обвинения в тенденциозност и дава думата за израз на възхищение на друг наблюдател, местен някогашен притежател на бизнес, чийто коментар е: „Стар съм вече да се уча, но виждам, че резултатите са отлични. Тези младежи имат дисциплина, но не са напласени. Маршируват и пеят като свободни хора. Имат цел в живота си. Всичко е мирно и спокойно, а семейството си е толкова здраво както и преди“ (Haskell, 1965:148).

Авторовата пряка оценка за парадите е, че те са „витрина за младежта на една възродена нация. Акцентът не е върху силата, а върху съчетанието от дисциплина и ведрост. Резултатът е изящество.“

Както се вижда от примерите, текстоизграждащата стратегия залага на декларативност. Изведени са смислови акценти – дисциплина, изящество, ведрост. Други обобщения са връзката между поколенията, уважението към възрастните. Там, където авторът се

опасява от обвинения в едностранчивост, има позоваване на авторитет – оценките на местния. Проблемът е, че Хаскел постига тезисно изграждане на образа на българското. На добре известни в родината социални факти, Хаскел противопоставя социални факти от света на „чуждото“. С това обаче „чуждото“/българското не придобива убедителност, защото липсва индивидуализация. Българското общество е представено изцяло в неговата колективност, масовост. Това ни връща към доминиращия мотив за униформеност, макар и с една съществена разлика – при Арнолд Хаскел тази униформеност е жизнерадостна.

Вече се очертава изводът, че репрезентативните практики в пътеписа по отношение на България не остават неизменни. Проявява се контра-дискурс от средата на 1960-те и през 1970-те, обвързан с динамиката в отношенията между Изтока и Запада и настъпването на период на разведряване, но и с навлизането на България на международния туристически пазар.

През 1972 г. издателството *Barrie & Jenkins* публикува пътеписа на Джон Хигинс *Travels in the Balkans*. Джон Хигинс е помощник редактор на секцията за изкуство на лондонския вестник *Таймс*. Още от първата страница се вижда, че текстът се отличава от пътеписите от 1950-те и 1960-те (фактологични, статистически, тезисни), защото личи превес на индивидуалното възприятие, предадено със стремеж към художествен изказ. В увода авторът си припомня първото си пътуване през България през 1959 г. като „вдъхване от силния балкански наркотик“, към който се е прирастил и към който се е връщал отново и отново през следващите десет години. За Хигинс пътеписът е мост към миналото. Авторът минава многократно по него, сравнявайки ексцентричността на предишното си пътуване с баналността на настоящето, и същевременно ни помага да разберем как България се променя през годините и как пътешественикът реагира на промяната. Границите са отворени, всички могат да пътуват до България. Но Джон Хигинс не търси това, което е достъпно за всеки турист. Той търси „характер“ и го открива в Балчик. Пейзажът на морския бряг му напомня скалистия бряг на Девън и го връща към детски спомен за градина в Плимът. Балчик е най-стойностното място по българското Черноморие. Той е незасегнат от цялата изкуственост на туристическите комплекси, „може би защото неговият основен паметник, вилата на румънската кралица Мария, е символ на чужд, капиталистически режим.“ С други думи, специфичното е изтълкувано в традиционната рамка на бинарността социализъм-капитализъм.

Лесно е да се стигне до извод за дефицитите на българското. Те са внушени от две противопоставяния: между спомена и настоящето от една страна и между очакванията и настоящето от друга. Споменът извежда на преден план романтика, от която настоящето е лишено. Очакванията извеждат на преден план модернизацията в съвременния начин на живот, която също липсва в българското настояще. Излиза, че в българското настояще няма нито романтика, нито модернизация. Тогава какво има и защо някой би посетил България? За да спаси пътеписа от такава автодеструктивна задънена улица, Хигинс завършва с изобретателен ход. България има какво да предложи, но то не е за туристи, които са доволни от поредния туристически капан. България е за пътешественика-ентузиаст, който ще търси и намери последното останало късче „българскост“, още недокоснато нито от спомените на други пътешественици, нито от масовия туризъм. Авторът е такъв пътешественик-ентузиаст и Рожен е точно такова място извън отъпканите туристически маршрути. Пътешественикът-ентузиаст „преживява“ Рожен в три страници с изключително експресивни описания на лутане, среща и разговор с овчар, невиждане и проглеждане, среща с единствения монах – чудат образ, враждебен към посетителите. Верен на стратегията си да противопоставя, авторът заключава: „Рожен пази своята уединеност, като се разполага върху хълм. От ниското никой не го вижда, и от него нищо не се вижда освен съседните овощни градини и планински върхове“ (Higgins, 1972:55). Противопоставянето носи осмисляне и възторг и отдалечава мисълта какво ще стане с Рожен, когато манастирът се превърне в музей.

Освен с коментара си за българските духовни места пътеписът на Хигинс внася и друга интересна тема – за *променящото се българско общество*. Намира основания за сравнение с хората в родината си. Среднощните кръсци на пияните, наобиколили неговата кола пред хотела във Враца, напомнят децибелите на феновете на Куинс Парк Рейнджърс, скандиращи за своя отбор. Изумен е от вида на местните хора в Михайловград, манифестиращи в неделното утро, мрачни и сънливи.

„Немислимо е главата на семейството да излезе на манифестация в осем часа в неделя сутрин. По-вероятно е по това време той да разтваря неделния брой на *News of the World* в Устър или Суиндън“ (Higgins, 1972:60).

Срещата му с един държавен служител от София, довел с колата семейството си на излет до Белоградчишките скали, му напомня нормалността от неговата родна среда. Но не

съвсем. Свободният разговор за цените на колите и достъпността на дестинациите му разкрива, че в България колата е луксозна придобивка и за нея човек трябва да се откаже от много други разходи, че един държавен служител получава скромно възнаграждение, необвързано с качеството на неговия труд, и че може да пътува до Полша, Унгария или ГДР, но не желае.

“В коментарите му нямаше гняв само леко разочарование, че тези, които имат една четвърт от неговите способности и работливост, получават същото възнаграждение. Той беше част от една нова и все още малка средна класа в България. Свободното владение на немски и интелигентността, която прозираше от въпросите му, биха го направили по най-естествен път пътешественик, ако се беше родил другаде. Фактът, че вероятно щеше да остане завинаги в границите на родината си, не пораждаше у него негодувание. Но може би най-възхитителната му черта беше неговата решителност да посети Белоградчик само със семейството си. Беше съумял да отхвърли този конвоен манталитет, който се насърчава в България“ (Higgins, 1972:61).

Свидетели сме на преход от акцентирание на потискащата униформеност към качествено променящо се общество в България.

Тук е моментът да припомним, че 1970-те са годините на възход на меритокрацията в Англия. Министър-председателят Дъглас Хийт, поел поста след изборната победа на консерваторите през 1965 г., е смятан за воплощение на култа към меритокрацията. Медиите го определят като „умно момче със скромен произход, което е работило усърдно за придобиване на образование и се е издигнало с лични качества. Той е „безкласов професионален политик, който си е пробил път до върха със смелост, способност и политическа ловкост“ (*Daily Mirror*). Седемдесетте са все още години на охолство в Англия. Традиционното схващане, че трудът и усилието към самоусъвършенстване се отплаща, е доминиращо. Покупката на жилище, автомобил, почивка в чужбина стават все по-достъпни в Англия. Но по-важното е, че по-високият жизнен стандарт е отплата за качеството на труда. Макар че в медиите се говори не за класово общество, а за „класа на таланта“, английското общество запазва разделението си на аристокрация, средна класа и работническа класа. Границите между тях са пропускливи, по-нисшите класи имат аспирации към по-висшите – снобизъм, който често стават обект на осмиване в най-успешните телевизионни ситкоми като *Fawlty Towers*. Много често експлоатирана тема е несводимостта на вкусовете при избора на лайфстайл и забавления между по-консервативната средна класа и парвенюцината, между „старите

193

пари“ и „новите пари“, между високата култура и популярното. В пътеписното книгоиздаване тази тема присъства при отграничаването на туриста от пътешественика. Връщайки се към пътеписа на Джон Хигинс, отбелязваме основното внушение, че България крие изключителни находки на удивителни места и хора, но само ако си пътешественик-ентузиаст, човек с вкус, познания и култура и не се отказваш да ги търсиш. Конвойният манталитет и в туризма и при местните хора е обект на критика. Пътеписът *Curtain Calls: Travels in Albania, Romania and Bulgaria*, с автор Лесли Гарднър, е публикуван от Gerald Duckworth & Co. през 1976 г. и след това е разпространяван от Readers' Union. Лесли Гарднър не държи да се представи като пътешественик-търсач на непознатото. В увода той нарича себе си прозаично „турист, който не чете шпионски романи, или политически коментарни рубрики, гледа на живота през розови очила и не може да си избие от ума мисълта, че хората по целия свят са еднакви, като ги опознаеш.“(Gardiner, 1976).

На България са посветени шест глави, като всяка от тях е специфична в композиционен план. Първата е изградена около утвърдената пътеписна формула потегляне-перипетии-преодоляване-промяна. Перипетиите са свързани с топографията: „Селищата, обозначени отчетливо на картата, се оказаха купчина съборетини, като че ли изсипани от някой камион.“ Друго голямо препятствие е срещата му с „човек с униформа“, въпреки всичките старания на пътешественика да избягва „проблеми и произшествия, защото подозира, че ще му лепнат обвинения за тях“. „Униформеният“ първоначално е интерпретиран като полицай, при това корумпиран, защото проявява нездраво любопитство към английските банкноти в портфейла на чужденеца и към колата му. След много жестикулиране срещата, първоначално квалифицирана като „tense confrontation“, се превръща в „размяна на сувенири“, както в класически пътепис. Става ясно, че „униформеният“ е войник, новобранец и моли да го вземат на автостоп. Сцената е изградена около неочакван обрат: страшното става смешно, а глупавото – смислено. Епизодът е намерен да разбива предразсъдъци и авторът показва, че е готов да се освободи от собствените си такива чрез средствата на самоиронията. Самоиронията е реализирана предимно като несигурност на авторовото себевъзприятие. В собствените си очи Аз-ът се идентифицира като невежа за българските нрави:

„Новопристигналият в Източна Европа е като новият ученик в класа. Знае, че е сам, докато не научи правилата и не докаже, че е приемлив член на обществото. Не му трябва проблеми и произшествия, защото подозира, че ще му лепнат обвинения за тях“ (Gardiner, 1976:137).

След безсънна нощ в Розовата долина под открито небе, уплашен, че ще има проблеми с българските власти, защото новобранецът си е забравил пушката в колата му, Аз-ът получава следната квалификация за себе си от Другия (в случая началника на новобранец): “Щяхме да дойдем да те потърсим още снощи, но Борис не искаше. Момчето казва „Той е англичанин, казва, много е умен, от нищо не се плаши. Ще се нагласи да му е удобно, това е първото нещо, на което ги учат в Англия“ (Gardiner, 1976: 145). Оценката на местния човек за пътешественика не би могла да бъде преувеличена след признанието на пътешественика, че се е страхувал даже от шумоленето на разпукващите се рози по изгрев. Аз-ът обаче е готов да загуби престиж пред читателя, защото трябва да пребори предразсъдъците – своите собствени и тези на читателя – към България.

Втората част на пътеписа за България показва еволюцията на другия/местния човек в оценката на пътеписеца. Представена е екскурзоводката – клише за източноевропейска жена „curtainland woman“, жена без никакъв финес, въображение или желание да излезе извън предписаната програма. С много хумор английският пътешественик ѝ показва собствената ѝ уязвимост, така че в последната част на пътеписа виждаме една съвсем различна българка – емоционална, остроумна, интересна, готова на леки отклонения от програмата (“Розовата джамия ли? Да знам я, тя е построена от султан Имамбаялдъ Втори...” (Gardiner, 1976: 189).

Очаквано за пътеописание из туристическа България, *Curtain Calls* се спира и на бума от туристически обекти по Черноморието. Пътеписът намира много по-интересен фокус от темата за презастрояването. Новият фокус са конкурсите за красота в черноморските курорти и изненадващата им интерпретация като събития на *публичната дипломация*. Пародийно сравнение на конкуриращи се красавици от различни държави с тяхната антична предшественица хубавата Елена от Троянската война става рамка за автори размишления как в конкурса за красота да се предотврати конфронтация между НАТО и Варшавския договор, арабско-израелски или гръцко-турски конфликт. За щастие българските домакини имат отработен публично-дипломатически ход. Конкурсите винаги се печелят от австрийските красавици и така всички са спокойни.

С умело структуриране на текста, самоирония, пародия Лесли Гарднър успява да внуши това, което е заявил в увода – да сподели опита си от комунистическите страни, където не е „бил следен от тайна полиция“, сприятелил се е с хора, някои от които с голямо

влияние, но никой от тях не му е предлагал място в шпионски кръг. В крайна сметка Гарднър защитава впечатлението си, че българите заслужават неговото уважение със своята способност да се развиват и да надмогнат ограниченията на каквато и да било индоктринация.

В *Curtain Calls* темата за *модернизацията* е разгледана не толкова в нейните български параметри, колкото в контекста на нейните глобални проявления. За Лесли Гарднър скромните параметри на българското модерно производство се виждат на Пловдивския търговски панаир. Експонираните стоки са обект на посетителско любопитство, защото вероятно няма скоро да бъдат в магазините. Но и британското участие в панаира изобщо не е повод за гордост. Безспорният световен водач в модерното производство е Америка и това се вижда в американската палата. „Това е светът на фантазиите“....Следват накъсани изречения, в които устремното прескачане от експонат на експонат преминава в препускащи образи на американския начин на живот: „покарай количката за голф....., поиграй си с мотоциклета,... изпробвай тази малка яхта ..ръкувай се с куклата-президент,.. изгледай целия американски пътепис в кинозала – бунтовете на цветнокожи, улични стрелби, сапфирени езера, гробища за автомобили, четвърти юли и скандала Уотъргейт.... целият цвят и богатство на американския живот, и хубавото и лошото е едно драматично обвинение срещу безкръвната униформеност на Източна Европа“ (Gardiner, 1976:173). България не може да предложи нищо наподобяващо цветното шествие на американски образи. Пловдив „гледа към миналото“. България гледа към миналото. Това е земя на столетници и ясновидци. България не може да се мери с Америка. Но и Англия не може. Оценъчният език и класирането по атрактивност показват, че авторът валоризира динамичния модерен начин на живот. Наясно е обаче, че неговата родна страна изостава в тази класация.

Забелязвам, че пътеписите за България през 1970-те се различават от тези, публикувани през предишното десетилетие. Разликата е колкото в откриването на нови лайтмотиви, толкова и в начина на репрезентиране на България. Характерните за 60-те години информативност, аргументативност, тезисност на пътеписния текст отстъпват място на повече художественост. Експресивният език насочва вниманието към авторската персона, възприятия, оценки и наред с това към индивидуално специфичното в българската реалност. Резултатът от това представяне е утвърждаване на релевантността на българското в голямата картина на живота.

Осемдесетте години на XX в. са време на доста граповини във взаимоотношенията на България със Запада. В официалния политически дискурс България е идентифицирана като част от комунистическата заплаха за САЩ, антидемократичен режим, подпомагащ други антидемократични режими в непосредствена близост до границите на САЩ. Асоциирана е с шпионските структури на КГБ, с шпионаж срещу САЩ, нарушаване на човешките права и религиозна нетолерантност. В американското медийното пространство България присъства предимно с т.н. „българска следа“ в атентата срещу папа Йоан Павел II, лансирана от журналистката Клеър Стърлинг. Позоваванията на България се реализират в общи деноминатори: *these satellite states, затворени общества, подставени лица на Съветския съюз*.

Тези нишки на „българската тема“ в американското публично пространство намират място на страниците на пътеписа *Stealing from a Deep Place* на Брайън Хол, плод на преките му впечатления като пътешественик в югоизточна Европа през 1982-1984 г. Пътеписът е публикуван през 1988 г. и е номиниран за наградата Томас Кук Травъл. Темата за нехуманната тоталитарна власт е изведена в сцена, описваща пресичането на румънско-българската граница. В контакта с българските гранични служби пътешественикът е позициониран като неразбиращ, неуверен, безпомощен. Служителят е позициониран като уверен и дори забавляващ се с неосведомеността или неувереността на пътешественика. Говори зад завеса от дим („the veil of smoke in front of his eyes grew thicker”), отговаря с прекомерна сдържаност („answered with an exaggerated patience”), гледа енигматично („looked quizzically”), избухва в смях („broke into laughter”). Граничният служител е метонимичен образ на полицейската държава, която вижда всичко и контролира всичко и не е нужно да обяснява или обосновава действията си, държава, отворила границите си за туристи от цял свят, но издигнала преграда между собствените си граждани и същия този свят. Смаляването и обезличаването на автора в първия епизод от пребиваването му в България припомня „безчовечността на онези, които превръщат индивида в слуга на държавата“ от изявлението на Рейгън по повод двайсетата годишнина от построяването на Берлинската стена.

Срещите с българското въвеждат темата за невъзможната изява на предприемчивост в ограниченията на социалистическото общество, темата за престъпността, която процъфтява във взаимодействие с държавата, за превъзходството на западната материална култура и техническата изостаналост на България, за „умиращата“ православна църква, превърната в държавна туристическа атракция. С тематичните си

акценти пътеписът *Stealing from a Deep Place* на Брайън Хол е продължение на американския публичен дискурс по темата България. Текстолингвистичната реализация залага на похвати на изобразяване, които дистанцират пишещия субект/пътешественик от „другия“ – контраст, изграждане на паралелен разказ, профанизация, травестиране. В подбора на тематични акценти текстът е свръхдетерминиран от политическия контекст на авторската родна среда до степен, при която културната специфика на българското пространство е напълно обезличена или интерпретирана и обяснявана с политическата ситуация.

Изводи

Можем да обобщим, че в англоезичната пътеписна продукция, описваща България между 1945 и 1989 г., се забелязват няколко особености:

България трайно се концептуализира като елемент от Източния блок, „единния Изток“, заплашващ западния начин на живот. Устойчивото натоварване на нейния образ със смисъла на „другост“ преминава през няколко етапа:

- отричане на разумност на практиките в българското пространство
- проблематизиране на моралните аспекти на българските практики
- проблематизиране на достъпността на българското пространство
- анулиране на възможностите за подвеждане на българите във вътрешната група на пишещия

Концептуализацията на България като „друг“ се постига в пътеписа чрез текстоизграждащи стратегии на девалоризация: тривиализация, пародиране, травестиране на стойностите, дефамилиаризиране на познатото. Одругостяването на България в пътеписа е особено силно в периода 1950-1960 г. – времето на най-дълбоко противопоставяне между Изтока и Запада. Одругостяването на България е елемент от дискурса на междублоковото противопоставяне и следва да бъде по-слабо изявено в периода на разведряване.

Това се потвърждава от пътеписната продукция за България през 1960-те и 1970-те. В изграждането на образа на България през този период е видно зараждането на контрадискурс, проявяващ се във валоризиране на българското чрез признаване или приписване на стойност. Областите, в които българското печели признание, са релевантни за авторовата родна среда и актуалните теми на нейния публичен дневен ред. С образ, обрисован с репертоара на контрадискурса, България е приобщена към вътрешната група на пишещия, например английската левица (според Арнълд Хаскъл), образованата английска средна класа (според Джон Хигинс) или цялото човечество (според Лесли Гарднър).

Забелязва се, че атрибуциите „комунистически“ и „сателит“ към „България“ или казват всичко или нищо не казват. Тази вариантност на смислите е породена от вариращите означителни практики, а те от своя страна – от борбата между дискурсите за запазване или субверсиране на социалния ред.

4. България след прехода (1990-2017): борба за завръщане (на балканисткия и източноевропейския дискурс)

4.1. Обществено-политически контекст

В България краят на тоталитарния режим идва без предизвестие, потапяйки нацията в еуфория, а малко по-късно – във властови вакуум. Изненадата е пълна и за Запада, макар че идеологическата и политическа надпревара между двете системи е изконсумирала огромни ресурси за отбрана и разузнаване. Макар и дошъл на крилата на надеждата, в България преходът към пазарно стопанство скоро добива мрачни очертания: икономически колапс, хиперинфлация, безработица, разпадаща се инфраструктура, екологична криза, социално напрежение. Западът обещава помощ, но оскъдна, предимно под формата на стопански консултанти. Нищо от калибъра на Плана Маршал. Но и съветската заплаха вече я няма. Маргарет Тачър настоява, че пост-комунистическите държави трябва първо да предприемат дълбоки икономически реформи, като условие за отпускане на помощ от Запада. Аргументът е, че в неререформиращите се страни бившата комунистическа номенклатура ще си присвои западната помощ. Реквизитите, за които Тачър настоява, се превръщат в неизменна част от взаимоотношенията на България със Запада и при кандидатстването на страната за членство в Европейския съюз.

Началото на българския преход съвпада с продължителна рецесия в Англия и доста нееднозначно британско членство в Европейския съюз. САЩ са натрупали огромен външен дълг при Рейгън и Буш заради надпреварата във въоръжаването. С други думи, Западът не може да се превърне в благодетел за Изтока. При липсата на външно финансиране и стабилизиране приватизацията е опорочена в България. Така бившата номенклатура и криминални елементи придобиват националните активи и с това – статут на бизнес партньори на Запада.

Друг източник на напрежение в региона на Балканите са югославските войни. С избухването на конфликта в началото на 1990-те проблемът за обясняване на локалните вражди на Балканите излиза на преден план и пишещите наблюдатели започват усилено да търсят етнически, религиозни, културни и политически основания за конфликта. Бинарната опозиция Изток-Запад в дискурса на Студената война сега се измества към Европа-Балкани, открояваща разликите между бившите социалистически страни, които през предишните десетилетия лесно са обобщавани в цялостен блок. Представителите на западните мироопазващи сили в Югославия започват да говорят за „древни етнически вражди“, за „култура на насилие в една цивилизация, живееща на кръстопът“.

България остава встрани от конфликта, макар че тези войни връщат икономическото развитие на страната с едно десетилетие назад. България декларира пълен неутралитет, но има участие в разрешаването на конфликта, когато предоставя коридор във въздушното си пространство на самолети на НАТО. Според някои коментари, именно това съдействие на България към намесата на западните държави става причина тя да бъде поканена за откриване на преговори за членство в Европейския съюз. Така започва така нареченото „завръщане в Европа“ за България. То обаче, не се случва безпроблемно.

Строгите критерии за присъединяване, които ЕС налага на страните-кандидатки са мотивирани от икономическо разминаване между страните-членки и кандидатките от Източна Европа. Влизането в ЕС означава предоставяне на европейските институции на такива форми на контрол, които традиционно се изпълняват от националната държава. Икономическото покровителство от Европейския съюз към новоприсъединяващите се държави изисква от тях да отворят напълно икономиките си към западноевропейските пазари.

Невъзможно е да се предполага каква би била съдбата на България извън ЕС, но е възможен изводът, че членството ѝ струва усилия. В българския политически дискурс

европейското членство допринася за ред, развитие и сътрудничество, то е нормативна власт, която цивилизова средата около себе си. За неговите критици обаче, ЕС гледа на страните от Източна Европа като на периферия, като на регион, за който някой трябва да се погрижи, за да не се превърне в източник на политическа нестабилност. Това донякъде се потвърждава от присъствието на България като тема в британските медии. След първоначалната еуфория от 1989 г. бившите социалистически страни изобщо (и България в частност) бързо са преформулирани като неуправляема маса от престъпни групировки, трафиканти, мутри, които заплашват западната стабилност. Фактът, че тази нашественическа образност се проектира не върху държавни структури, а върху граждани, говори, че доскорошното разделение в Европа от „Желязната завеса“ се е разширило до вътрешно присъща цивилизационна разломна линия между Запада и Изтока.

В британската преса в периода 2007-2014 г. България най-често се споменава в контекста на темата „миграция“. Образът на България е метафорично концептуализиран като *заплаха* и *природно бедствие*. Страната е представена като опасна напаст, застрашаваща осигурителната система на Великобритания. Друга концептуализация представя страната като *неуютен дом*, чиито обитатели се опитват да го напуснат. България е представяна и като *най-бедния член* в европейското семейство, а властта като безсилен пленник на организираната престъпност.

Британските медии са трибуна на политическото говорене по темата за имиграцията. През 2013 г. премиерът Дейвид Камерън призовава Камарата на общините да наложи максимални рестрикции върху имиграцията и да удължи срока за издаване на разрешение за работа. Визирайки България и Румъния, Камерън уточнява, че гражданите на новоприетите членки на ЕС могат да получат работна виза във Великобритания не по-рано от седем години след приемането на държавата-членка в общността. Българите не получават автоматичен достъп до британския трудов пазар, защото са третираны като кандидати за социални помощи („benefit tourists“) и потенциално бреме за социалната система.

Найджъл Фараж, председател на Партията за независимостта, има много публични изказвания за България, обогрени изцяло в негативна риторика по отношение на българските граждани. Той насочва вниманието към ромското малцинство в България, което по негови твърдения масово се готви да емигрира във Великобритания. Твърдението на Фараж, че Англия е изправена пред риска от голяма миграционна вълна,

до голяма степен предреши изхода от вота за Brexit.

4.2. Пътеписи за България (1990-2017)

По отношение на Източна Европа пътеписът бележи апогей като медиен жанр. Наблюдава се засилен интерес към публикуването на пътеписи за тази част от света, където доскоро времето е спряло, а през есента на 1989 г. всичко ври и кипи. Социалистическият блок е рухнал от само себе си. Западът не може да си припише победа за свършека на Студената война, но може да потърси концептуална рамка, в която да осмисли случващото се.

През 1990 г. две английски издателства публикуват пътеписи, в които се говори за България – старото консервативно издателство Джон Мъри и доста по-младото Джонатан Кейп. Оформят се две напълно различни рамки за репрезентирането на България.

Пътеписът, издаден от Джон Мъри, е озаглавен *Balkan Hours: Travels in the Other Europe* и е написан от Ричард Басет, дългогодишен дописник на Таймс в Източна Европа. Басет не информира за случващото се в България, нито предлага коментар. Избирайки личността на Джеймс Баучър за свързващо звено в разнопосочните си размишления за България, Басет се фокусира върху припомнянето на отминали англо-български връзки. Припомнянето трябва да обоснове легитимността на британското любопитство към случващото се в България, но наред с това е повод за докосване до миналото величие на Империята, което личи от споменаването на лорд Робърт Кързън още в първото изречение. Основният тематичен акцент на текста за България е *традицията* и тя присъства в препратки към несвързани едно с друго обстоятелства: традицията на Таймс в добрата и пламенна журналистика, ентузиазма на Джеймс Баучър към българските традиции, традиционно почитаните от българина места, почитането на нови комунистически светини от българите, традиционното отношение на българите към турското малцинство (политиката на асимилация), традиционните практики на българските служби за охрана, които по традиция смятат чуждия кореспондент за шпионин, традиционните кървави методи в политиката (Георги Марков, Стефан Стамболов), традиционното послушание на индивида и т.н. Пътеписът на Басет няма никаква нова информация, просто оплита нишки от клиширани представи за България и

въз основа на тях се опитва да прогнозира дали в страната има бъдеще за истински реформи (гласност и перестройка). Резултатът от това акцентирание на традицията е, че България отново е вкарана в образа на място, където времето е спряло – характерният фрейм от Студената война. Пътеписът залага на познатите методи на издателската династия Джон Мъри: селекция на автор, който е светска знаменитост (Ричард Басет е човек на изкуството, музикант, експерт по темата Източна Европа, с контакти в културните среди, кореспондент на Таймс) многократни препратки към престижни издания, престижни моменти в британската история. Липсват описания на срещи с представители на българското общество, както и разсъждения за причините, довели до спонтанното мирно рухване на социализма. Липсите в авторската трактовка на обекта водят към извод, че България предлага още от добре познатото старо.

Death of the Dark Hero (1990) от Дейвид Селбърн, издаден от Jonathan Cape, целенасочено търси отговор на въпроса за причините, довели до разпадането на социализма. Описани са пътуванията на автора в Източна Европа между 1987 и 1989 г. Селбърн – публицист, социален и политически наблюдател, дописник на *Independent*, *Telegraph* и *Sunday Times* – разказва за пребиваването си в България през април 1989 г. в седма глава, *Bulgaria: One step forward, one step back*. В пътеписа се редуват няколко текстови формата:

- кратки винетки, описващи атмосферата в България, софийските улици, силуетите на сградите, съсредоточаващи властта, улиците на малък провинциален град;
- преглед на последните стопански реформи, тяхната аргументация от властимащите и първите резултати;
- интервюта с хора на отговорни постове.

Първият поглед към България е насочен към двамата гвардейци пред мавзолея на Георги Димитров „стегнати в розови униформи и с перо на калпаците“ (Selbourne, 1990:138). Вторият поглед се отмества към дълга опашка пред обувен магазин, където всички чакат за Hush Puppies. Когато отново се връщаме към гвардейците, те вече изглеждат като „двойка пиколо пред бронзовите врати на асансьор“. Редуване на тържествено с делнично, извисяване с принизяване, изобилие с дефицит зареждат статичните картини с вътрешно напрежение и несигурност на тълкуването. От нееднозначната

интерпретация на гледката на софийските улици, Селбърн ни превежда през лабиринтите на българския политически живот до настоящата реформа – зиг-заг на „преосмисляне“, „отхвърляне на стария модел на социализма, който е изчерпал своите възможности“, „самокритика“, заради „отчуждението на хората от органите на властта“. Авторът дава пряка оценка за реформаторската реторика: „празнословие“ („empty occasion“ „Stalinist verbiage“, „Party gobbledegook“), а разговорите са срещи в лабиринт („labyrinthine encounters“). За да не остане никакво съмнение, че е прозрял зад кухите фрази „веруюто на тоталитарния функционер, който се преструва на просветен реформатор“, отбелязва, че „оруюловия Уинстън Смит ни гледа от портрета във всеки кабинет“ (Selbourne, 1990:145).

Най-силната страна на текста на Селбърн не е декларативната авторска оценъчност, а реакциите на самите действащи лица в драмата на променяща се България. В поредица от интервюта с ръководители на държавата, медиите и зараждащото се дисидентство Селбърн дава думата на протагонистите – Любен Генов, главен редактор на в. Труд, Николай Тодоров, главен редактор на в. Поглед, Димитър Делийски, заместник-главен редактор на в. Работническо дело, социолозите професор Петков и професор Фотев от БАН, Николай Камов, ръководител на Димитровската комунистическа младежка организация, Желю Желев, тогава научен работник от Института за култура и председател на Клуб за подкрепа на преустройство и гласност. Настъпателните интервюта изваждат наяве страховете, колебанията, липсата на идейни ориентири у някои от интервюираните. Парадоксално, всички събеседници, заемащи отговорни постове в системата на властта и медиите, се възхищават от Маргарет Тачър заради успеха ѝ „да превърне работниците в икономически партньори.“ Всички са убедени в нуждата от преминаване към пазарно стопанство. Структурирайки представянето на разговора като интерполиран диалог, Селбърн успява да вмъкне свои коментари, реакции, нови въпроси в речта на интервюирания. Ето пример от разговора с Любен Генов:

“Това е възраждане, продължи той. Това е един от най-хубавите моменти в българската история“. (Те не са били чак толкова много.) „Сега няма забранени теми. Единственият въпрос е истината.“ Искате да кажете, че можете да публикувате каквото пожелаете? Можете ли да критикувате корупцията по високите етажи на властта? Тук ведрото настроение на Генов малко посърна. Неговият предшественик на поста редактор в Труд беше уволнен след публикуването на статия

за корупцията, в която се споменаваха членове на клана Михайлов, приятели и протежета на Живков“ (Selbourne, 1990:147).

Друга особеност на изграждането на текста е акцентът върху езика на тялото, описанието на жестове, излъчване, физическа персонализация.

He hesitated as if sniffing the air. ...

... he declares fluently, gesturing in a waft of after-shave or perfume,

....he announces, waving me down as I try to ask another question

“We are opening up a new front of struggle”, he says with an air of dishevelled triumph. Zhelev, accompanying me to the taxi rank was still in his sippers.

He did not reply, shaking me warmly by the hand and glossing over the moment with laughter.

Вглеждането в жестовите и физическото излъчване показва търсене на друга отправна точка за тълкуване на смисъла, тъй като рядко въпросите получават пряк отговор. Властимащите отговарят косвено (obliquely), крият се и се показват от лисичата дупка („retreat into the fox hole“, „reemerged from the fox-hole“) губят се в собствения си лабиринт (losing himself in his private labyrinth), просто лъжат (lying through his stained teeth) или се заравят в собствения си идеологически бункер (still deep in the ideological bunker). Въпросите са насочени към търсене на истината за българското преустройство. Получава се само един ясен отговор, но не от властимащите, а от дисидента Желю Желев: „В България само скептицизмът е истински“ (Selbourne, 1990:169).

Авторът вижда себе си като непряк участник в нещо, което определя като „ранната фаза на революционен процес“. Процесът е наблюдаван и описан не в мащабите на общностното, а в проявлението му в персоналното. Фокусирането на репрезентацията върху персоналното позволява изграждане на тълкувателна рамка чрез използването на богат набор от художествени средства. Иронията присъства в авторовия коментар на главните действащи лица, напр. “This was a taboo subject until recently”, he adds *fluffing out his glasnost plumage*. Оксиморон: *This was as clear as mud*.

Интересен похват е вкарването на елемент от британската политическа актуалност в картината на българската реалност: описано е телевизионно интервю с Маргарет Тачър, излъчено по българската телевизия. Нейните думи също са клишета: „Не е достатъчна

само промяна на нагласите. Повече богатство и достигане на нашата свобода на избор в магазините са възможни само с преодоляване на консервативното мислене, с придобиване на управленски умения и същевременно зачитане на националните традиции и култура.“ Оказва се, че Маргарет Тачър и българските апаратчици мислят в синхрон за добруването на своето общество. Селбърн ни предпазва от предоверяване на твърденията, като акцентира езика на тялото: Тачър излъчва ту скромност, ту царственост („alternatively demure and regal“), царица, дошла сред грубите мужици да ги похвали за стремежа им към самоусъвършенстване („a Tsarina, or so it seems in Sofia, come among rough muzhiks to praise them for their effort at self-improvement“), скована ледена усмивка (awkward glacial smile) и др. Накрая просто дава думата на българския дисидент, за да разясни защо Тачър толкова се харесва на властимащите в България „Защото нашите бюрократи виждат в нейната неотстъпчивост модел за авторитарно управление, който съвпада с техните интереси“ (Selbourne, 1990:170).

Играта на привидности, изобличаването на двойствения език показва, че за Селбърн на историческата сцена в Източна Европа се разиграва не драма на идеологиите, а драма на морала. Селбърн тълкува пребиваването си в България като шанс да разговаря с апаратчици, които виждат своя статус застрашен от реформите и се опитват да предотвратят загубата на власт, мимикрирайки в идейното пространство на „свободния свят“. Описвайки драматичната борба за оцеляване на отиващото си старо, Селбърн насочва към вътрешната раздвоеност между властническите инстинкти на управляващите и липсата на почтеност при назоваването на проблемите като същинска причина за рухването на Източния блок. Кабинетите на властта са сегменти от българската сцена, където се сблъскват не идеологии, а моралните основания за запазване или премахване на статуквото. Извън кабинетите на властта обикновените българи са просто без значение – те треперят пред властимащите (преводачката в интервютата), редят се на опашки за Hush Puppies или охраняват вече десакрализирани гробници.

Не всички пътеписи, издадени в Англия в началото на деветдесетте години, са от същия калибър като замисъл или сила на внушение. Някои текстове се отличават с повече схематичност. Такива примери са *Roads That Move* (1991) от Уолтър Пери и *Brief spring: a journey through Eastern Europe* (1992) от Джойя и Търлоу..

Brief spring: a journey through Eastern Europe от двамата автори Айрис Джойя (представителка на американския хайлайф) и Крис Търлоу (британски журналист) е публикуван през 1992 г. от английското издателство Alan Sutton. Уводът не заявява конкретни намерения, а представя спонтанно оформилия се екип от двама пътешественици, които желаят да узнаят от първа ръка какво се случва в Източна Европа през пролетта на 1990 г. Част пета е посветена на пътуването им през България. Текстът е изграден като дневник с редуващи се описания от единия и другия автор, базирани на едни и същи събития и очакване, че двамата автори ще дадат различна оценка на случващото се и ще бъдат повлияни по различен начин. Търлоу с журналистическо любопитство търси знаците на промяна в доскоро социалистическа София. Не ги открива в облика на града, статуята на Ленин още стои. Открива промяната в поаята на професионална средна класа – в София вече има представител на акционерната къща Sotheby's и елитна публика, участваща в търг на предмети на изкуството. Има бизнес класа, но промяната е незначителна, поправя го журналистка от многоезичния вестник Sofia News. Властта все още е в ръцете на социалистите. Тематичните акценти и последователността на излагането им постепенно очертават целенасочеността в текстовете на Търлоу – цели се предвиждане на резултатите от предстоящите първи демократични избори в България през юни 1990 г. Текстовете на Джойя дават повече фонен материал за положението в България, тя предлага the human touch story за трудностите на една журналистка, която отглежда сама детето си, описание на розбер – уморени селски жени, никаква романтика, сцена направо от картина на Брьогел; описание на танцуваща мечка, описание на ромски квартал в Созопол и веднага след това описание на спортна база за „свръх-човеци“, описание на сватба. Техниката на представяне на България залага на контрасти, красноречиви примери на крайна изостаналост и недостъпен лукс. България не се е променила. Издаването на пътеписа на Джойя и Търлоу косвено отговаря на въпроса защо само в България социалистическата партия остава на власт след изборите през юни 1990 г.

В хода на 1990-те излизат значими пътеписи от американски автори, описващи България.

В *Neither Here Nor There*, издание на Martin Secker & Warburg 1991, Бил Брайсън описва престоя си в София в началото на прехода. Пътеписът има сложна структура, вплитаща в едно спомени от пътуване в България през 1973 г. и впечатления от настоящото пътуване – България през 1990 г. Текстът грабва вниманието с изградеността си

едновременно около очакване и спомен. Първото изречение от текста заявява нетърпение и жив интерес към срещата, породени от желанието на пътеписеца да съпостави впечатленията си с тези от предишната си визита в София. В спомените на Брайсън София е „град с широки празни булеварди, толкова пусти, че хората вървяха по средата на платното и се отдръпваха когато минеше някоя черна лимузина, возеща партиен функционер до неговото оруелско министерство“. Загатнати са важните ориентир за времето на социализма: бюрократична власт, откъсната от хората, липса на живот, прозрачност. През 1973 г. градът изглежда замръзнал извън времето: „можеше да е която и да е от последните 40 или 50 години.“ „Нищо не подсказваше кое десетилетие е: нито моделът на колите, нито дрехите на хората, нито видът на магазините.“ Брайсън си спомня още изумлението си от старомодните телевизори в ЦУМ, които привличат тълпи от посетители като в музей на науката и техниката.

Описанието търси ефекта на „изкривяване на времето“ в детайлите на социалистическата материална култура и общото впечатление за застиналост, за да фиксира България в устойчивата рамка от предишните десетилетия „място, където времето е спряло.“ Споменът завършва с провокативен авторов коментар: “Надявах се нищо да не се е променило.“ Пропозицията отваря път към различни тълкувания на авторовите намерения. Възможно е пътеписецът да търси абсурдите на социалистическото минало, за да ги опише като екзотика, без никакви допирни точки със съвременността. „Другостта“, доскоро идейно заклеявявана, сега би се превърнала в живописна картина с развлекателна стойност. Възможно е от друга страна, пътешественикът да негодува срещу уеднаквяващия се, глобализиращ се свят и да копнее за малкото останала „другост“, която да даде друга мярка за осмисляне на човешкия опит. Брайсън разгръща текста си по втората очертана линия, като валоризира уникалния човешки опит чрез един основен аспект в образа на българското – *бедността*, която се свързва със социалистическото минало. Пост-социалистическата реалност е угнетяваща. София е тъмна, хората чакат на опашки пред магазините. Преобладават сцени на пазаруване: обществото се е разделило на два фронта – пазаруващи и продавачи. Пазаруващите са „тълпа“ (thongs of people, crowd), готови да убият, за да се сдобият с нещо (ready to kill to get one), ровят в боклуците, търсейки нещо за купуване (scavenging for purchasable goods) (Bryson, 1991:138). Продавачките, обикновено намръщени здравенячки, пропускат тълпата един по един (beefy sour-puss in the doorway), крещят на купувачите

да се махат (one of the salesladies pushed his money away and told him to clear off). Пазаруването в ЦУМ е сравнено със сцена от филма „Годзила“ и създава подобна представа за редукция на човешкото. Веднага след тази сцена Брайсън балансира с връщане към общочовешкия опит с изграждане на въображаема сцена:

„Представете си да живеете по този начин. Връщате се вкъщи и вашата приятелка ви казва: „Мило, познай какво правих днес! Прекарах си страхотно по магазините. *Намерих* един хляб, двацет сантиметра панделка, едно нещо, дето ми изглежда полезно, и една поничка.“ „Поничка? Наистина ли?“ „Е, поничката си я измислих“ (Bryson, 1991:139).

Брайсън изгражда консенсус с читателя, базиран на договорка да приеме условността на описанието и на пресупозицията, че автор и читател имат една и съща оценка за представената реалност. Оценъчният език присъства и в сравненията, употребата на превъзходна степен на прилагателните: „I went to TSUM fearing *the worst* and found it“. /“*The saddest* department was the toys.“/ „The department was run by two of *the most disagreeable-looking* women I ever hope to see“.

Оценъчност има и в похватите на изграждане на консенсус с читателя чрез пряка подкана към него да изрази мнение: „Един магазин за електроуреди беше изложил три руски озвучителни уредби, две стерео и една моно. Е, кажете ми кога за последен път сте виждали моно?“ (Bryson, 1991:140).

В изграждането на образа на България Брайсън успешно отбива изкушението да затваря репрезентацията в позната рамка. Всеки нов ред внася ново хрумване, нов обрат. В спомените му от 1973 г. София е място, където времето е спряло, но освен това е сцена на интересен ношен живот, на любопитни срещи в Клуб Бабалу, където посрещат американския турист като знаменитост. През 1990 г. София е преди всичко място на сблъсъци между **нямащите** и тези, които препречват пътя към ймането. В този контекст, заключението на автора е: България не е страна, *а състояние близко до смърт* („it’s a near-death experience“) (Bryson, 1991:141). Малко след това заключение идва друга оценка, този път отнасяща се до София:

„Дойде ми на ум, че това всъщност е един много красив град. Нещо повече, това беше най-европейският град, който съм посещавал. **Нямаше** модерни търговски центрове, **нямаше** големи бензиностанции, **нямаше** McDonald’s и Pizza Hut, **нямаше** въртящо се лого на Соса-Сола. Нито един град, където съм бил, не беше устоял на глезотиите на американската култура. Той беше

напълно, изцяло европейски. С дълбоко неудобство си дадох сметка, че това е онази Европа, за която бях мечтал от дете“ (Bryson, 1991:142).

Брайсън извежда парадокса до художествено средство за достигане на мащабен извод: България е **живата** мечта на един американски пътешественик заради **нямането**. Можем напълно да забравим за near death experience. Така пътеписът на Брайсън в частта си за България не се случва от само себе си като разказ за пътуване/престой, а е целенасочена реализация на авторовото намерение да покаже България като място, незасегнато от глобализацията, хранилище на малкото останала „другост“, което дава мярка за осмисляне на човешкия опит.

Lambada Country (1992) е пътепис от Джайлс Уитъл, журналист, кореспондент на Таймс в Русия и в САЩ, автор на пътеписи и романи. *Lambada Country* споделя някои от чертите на досега разгледаните пътеписи, като разказва за велосипеден тур на автора през Източна Европа през 1990 г. Разказът се движи еднопосочно, следвайки хронологията на пътуването. Подобно на други пътеписци Уитъл иска да види Източна Европа, преди тя да изчезне и да се превърне в придатък на Западна Европа. Очакваме различен модус на реализация заради заявката в увода:

“Имах намерение, щом стигна там, да поразпитам дали революцията е имала смисъл, променило ли се е качеството на бирата, на вестниците, начините да стигнеш до работа в понеделник сутрин, начинът, по който ти говори полицаят – или, когато телевизионните екипи си съберат багажа и си заминат на Запад, революцията също ще си събере багажа и ще си замине“ (Whittell, 1992:5).

Уводът е интересен със загатнатия авторов скептицизъм към обекта на наблюдение, с различната гледна точка – тази на обикновения човек, и накрая с обещанието за оригинална реализация с експресивен език, подсказан от паралелната изреченска структура в цитата. Описанието на България обхваща три глави. Първата глава приковава вниманието към Русе, разгледан в неговото значение за „революцията“: “Русе беше родното място на Екогласност“ и уточнява, че Екогласност организира първата легална опозиционна дейност в България от четиридесет години и създава климат на недоволство, довел до свалянето на режима (Whittell, 1992:184). Следва лъкатушене в оценките: “Съмнително е дали изобщо е било революция. Ако изобщо е имало някаква съпротива, по-вероятно е активистите за човешки права и едномилонното турско малцинство да са изиграли по-голяма роля от еколозите“ (Whittell, 1992:185). Поредица

от срещи с българи е замислена да разсее съмненията, като свърже делото с протагонистите на промяната и му придаде достоверност. Това е постигнато с представяне на преки участници в събитията и техните оценки. Виолет Цеков, сценарист на филма „Дишай“, разказва за създаването на филма около демонстрации срещу обгазяването на Русе. След първите прожекции се заражда организирано гражданско движение срещу negliжирането на проблема от държавата. Това означава, че в България защитата на еко-каузата е политическа борба. Хората са направили своя избор. Промяната е легитимирана като дело на самите хора, гражданите на Русе, екипа на филма, активистите, подкрепили протеста.

Освен като политическа кауза екологията присъства под различни тематични модификации в пътеписа. Една от тях е описанието на българския пейзаж. В *Lambada Country* рилският пейзаж е силен и въздействащ образ. Ето пример:

„В последните няколко стъпки гледката изникна пред очите ми. До преди малко виждах само кичури трева на три метра пред носа си, а сега пред мен се ширеха вълнистите очертания на бог знае колко далечни склонове и долини, накъдето и да погледнеш.“ (Whittell, 1992).

Пейзажът функционира като репрезентативен знак, който се свързва както с физическата реалност на мястото, така и с неговата концептуализация като пространство на човешка дейност. Мястото е фиксирана локация, на която е присъща статичност, неизменност. Пространството е динамично, то съдържа в себе си движенията и действията на социалните агенти, които дават живот на това място, техните наративи, знаци. Пейзажът е познавателен образ на мястото и осмисляне на неговите потенциали като пространство, т.е. като човешка дейност (Mitchell, 1994:x). Да видим как Уитъл обвързва пейзажа с българското пространство/човешка дейност.

Сред величествената Рила пътешественикът намира интересна българска компания – двама авиоинженери от българската гражданска авиация, които обичат да живеят опасно. Носят оръжие и го показват, за ужас на пътешественика. Обичат и да си пийват, но още повече обичат да шофират, след като пийнат. С позиционирането на двамата българи сред изключителния пейзаж на Рила българският свят би могъл да бъде осмислен като пространство за авантюра и дързост, за освобождение на доскоро послушния социалистически човек. Уитъл добавя и друго значение с разгръщането на повествованието. На края на силите си, премръзнал след каране в дъжд и сняг, пътешественикът попада на самотна хижа, обитавана от охранителите на вододайна зона.

След първоначалното подозрение към непознатия служителите му предлагат подслон, храна и развлечения – стрелба с автомат „Калашников“. Ето кратко описание:

„Даде ми знак и аз дръпнах спусъка. И трите откоса се забиха в ела от другата страна на долината. Но на него три откоса не му стигаха и той сграбчи оръжието... Още седемнайсет откоса изсвистяха в облаците след няколко секунди на лудост... Настана тишина, сладка и отекваща, после той се протегна и ми стисна ръката.“ (Whittell, 1992).

Първоначалната символност на рилския пейзаж като означение за вдъхновено общуване на човека с природата е изчезнала. Изместено е и второто възможно означение на пейзажа като пространство на дръзко, авантюристично мъжко поведение. Демонстрирането на огнева мощ сред притихналата природа може да е опиянение от силата на оръжието, може да е наивно желание „да се похвалим пред чужденеца“ или пък реакция на времето, прекарано в самота в това отдалечено място. Каквито и да са подбудите, на фокус е ирационално човешко поведение. И смълчаната природа предлага ключ към неговото тълкуване. Пейзажът придобива нова символност като образ на онемялата природа, безмълвен потърпевш от липсата на посока за социалната енергия, която характеризира българското пространство малко след разпадането на Източния блок.

Деветдесетте години на миналия век ни дават и други интересни текстове, описващи пътуване и престой в България. Особено внимание заслужава *Exit into history: a journey through the new Eastern Europe* от Ева Хофман. Пътеписът е публикуван през 1993 г. от Heinemann. Подобно на други разгледани пътеписи и този предава впечатления от България, придобити в рамките на широк тур в Източна Европа, откъдето са семейните корени на Ева Хофман (авторка още и на *Lost in Translation*). Хофман пътува в Източна Европа, за да разговаря с хората в момент, когато регионът е в центъра на водовъртеж от събития. С уговорката, че разбира цялата условност на общия номинатор „Източна Европа“, авторката заявява намерението си да покаже как личните истории в този регион са силно свързани с историята на обществата и как повече от всякъде другаде тези истории са наситени с морална драма, така че общият модел на случващото се е трудно забележим. България е тема на последната, шеста, глава на пътеписа. Уводът започва с позиционирането на обекта като „далечно място“: имаме авторовото признание, че идването до България е пътуване отвъд границите на предварителните нагласи и предубеждения. Ако не се брой асоциацията с шекспировата Илирия (препратката е

212

погрешна) или асоциацията с древна Тракия, за съвременния американец, пък било то с полски семейни корени, „съвременна България съществува извън периферията“ (Hoffman, 1993:306). Изложението разкрива последователно първи впечатления от София – „на първи прочит кръстоска между окаян провинциален град в Източна Европа и окаян провинциален град в Италия или Гърция“. Преход от мотива за недостатъчната видимост към мотива за невъзможната описуемост, финализирани в заключителния оксиморон „характерна липса на характер“. Вглеждането в лицата на хората носи обрат, характерното става видимо: жените с тяхната кокалеста стилност (*bony stylishness*) и мъжете с лица като от кориците на любовните романи „Арлекин“. Множеството е описано като „врящо“ (*the human brew seems thicker, more pungent*).

За Хофман България е една от онези малки култури, които навакхват малкия си ръст с вертикалната плътност на своето минало. Същинската част на изложението предава срещи на авторката с местните хора – обществени личности като основателите на опозиционното движение Деян Кюранов и Димитрина Петрова, народни представители като Елена Константинова, Ирина Бокова, Димитър Спасов, поети и писатели като Блага Димитрова и Борис Христов, българи в качеството им на частни лица – студенти, хора от етнически малцинства и др. Темите, които живо интересуват българите през лятото на 1990 г., са широката палитра на политически партии в парламента (*a bewildering array of parties*), палатковият лагер, замислен като микрокосмос на егалитарно общество, проектът за нова конституция, новите перспективи за работа пред интелектуалците, нетърпението на младите (Hoffman, 1993: 311-314). Разговорите са предадени с кратки съдържателни обобщения и отделни експресивни цитати, запазващи изразителността на живото слово на събеседника. Описанията на срещите завършват с обобщение на личните впечатления на автора. Обобщенията следват прогресия в авторовото тълкуване на българското.

При първата стъпка пътеписецът разпознава две нива на реалност – най-напред оскъдицата на материалното, след това интелигентността и ентузиазма на събеседника. Втората стъпка към тълкуването на българското идва след разговор със студенти, пишещи проект за нова конституция. На този етап авторката забелязва липсата на този комплекс за малоценност, който е толкова подчертан в други източноевропейски общества.

„Дали е от географското положение на България, нейната затвореност, така свряна далеч от съвременните притегателни центрове или е заради древната ѝ култура, и „културна идентичност“, натрупана през вековете. Каквито и да са причините, българите се движат в света на идеите с откритост и лекота, сякаш са равни с целия свят. Българската интелигенция е изумително добре информирана за всичко на запад, но нейната възприемчивост се дължи не толкова на заслепение от блясъка на центъра, а на точно обратното – чувство за тяхната собствена, независима достатъчност (Hoffman, 1993:321).

Третият етап на осмислянето идва след среща с жители на родопско село – те не са буйно словоизлиятелни като другите събеседници, жените са мълчаливи, мъжете говорят с тиха болка за възродителния процес и за друго, от което са били лишени. Заради тихата емоционалност на споделянето Хофман ги нарича „романтици“ „Напомня ми за селските романтици от руските, а и българските романи от едно време – нежни души в някое малко кътче на света, които имат големи тъжни мечти за всеобща хармония“ (Hoffman, 1993:335). Хофман просто описва промяната в настроението на събеседниците си. Вероятно е разпознала обратната страна на устрема към егалитарно общество – в българското общество все пак има ниши на неравноправие. Липсват обобщения. Читателят сам стига до тях.

Четвъртата стъпка към тълкуването на България е реализирана чрез обрат, при който наблюдаващият става наблюдаван, обект на критична оценка. В хода на свободен разговор с интелектуалци Ева Хофман, журналист на в. *New York Times*, получава въпрос дали в момента прави бизнес или се забавлява. Неудобството при намирането на отговор накланя везните към по-висока оценка за аналитичните умения на наблюдаваните. Описаната сцена се конфронтира с очакването за признаци на апатия, униформеност в мисленето или просто учтиво внимание от страна на българските домакини. Въпреки дискомфорта за Хофман, това е една от сцените, където българското получава висока оценка.

Освен сюжета като средство за представяне на еволюиращото отношение наблюдаващ-наблюдаван Хофман използва и позоваване на други пътеписи. Посочването на паралел между изграденото авторово отношение към България и отношението към Югославия на Ребека Уест в класическия балкански пътепис *Grey Falcon, Black Lamb* ни дава отговор каква е оценката на Хофман за България. „Там има всичко“, заявява Хофман, цитирайки Ребека Уест, но настоявайки, че „там“ е България. България днес не е земен рай, точно

както и Югославия не е била рай през 1930-те, когато Ребека Уест я описва. „И все пак откритото, честно отношение към света, което откривам у толкова много хора тук, природната енергия, която струи от тях, за мен е изконна, важна форма на свободата“ (Hoffman,1993:350).

Подобно на Дейвид Селбърн Ева Хофман локализира епицентъра на промените вътре в самата България, в изчерпаността на статуквото и правото или задължението на обществото да направи морален избор за неговото премахване. За разлика от оценката на Дейвид Селбърн, мнението на Ева Хофман е, че българите са разчистили моралните си дилеми в новото време. Те правят осъзнат избор за своето бъдеще с цената на материални лишения, конфронтация с близки, обмисляне на емиграция и др.

През 1993 г. излиза още един знаков пътепис от американски автор - *Balkan Ghosts* от Робърт Каплан. Подобно на Ева Хофман и Каплан вярва във възможността да се проследи „историческия характер“ в развитието на обществата на Балканите.

В глава трета, озаглавена *Разкази от комунистическа Византия*, Робърт Каплан разказва за пътуванията си в България през 1981, 1982, 1985 и 1990 г. Първите впечатления от София обвързват градския пейзаж с темата за тоталитарната власт и нейната неестественост.

„Разбрах, че това е малък град със силни образи. Вълните на позлатените и зелени кубета на Александър Невски извикваха във въображението представата за средновековна Византия, което ме обезкуражи заради близостта на църквата до партийната централа, с нейната масивна колонада и сводове и заради мавзолея на Димитров с балсамирания труп вътре. Тук средновековните и съвременни конспирации, а също и шепотът и тишината се смесваха и витаеха във въздуха“ (Kaplan, 1993:171).

Културните артефакти се преплитат с политическите символи заради пространствената си близост и взаимно си придават нов смисъл. Неовизантийският стил на катедралата извежда на преден план концептуализация около „византийски заговор“, „смърт“, а партийната централа – „власт“. Тези лайтмотиви ще бъдат разгърнати в последващия текст. Текстът е изграден от епизоди, следващи хронологията на пътуванията. Вътрешната структура на всеки епизод се разгръща около срещите на автора с един и същи човек, журналистът от София Прес Гилермо Ангелов. Авторът запазва автентични имената на хората, с които се среща в България, като така укрепва своя текст като

документално четиво. Гилермо Ангелов представлява българското общество, журналистическата гилдия, и накрая обикновената човешка история.

Доминира „ние“ и „вие“ дискурсът, но зададен от представителя на българското общество. Каплан привидно отстъпва на заден план, оставяйки „другия“ да очертае линиите на противопоставяне.

При последното пътуване на Каплан до България през октомври 1990 г. в страната настъпва промяна. Отново думите и поведението на Гилермо стават огледало за новия дневен ред на страната, където най-тревожната тема е отварянето на досиетата на Държавна сигурност. Образът на обикновения човек се свързва с образа на града от началото на главата *византийски заговор, смърт, партийната централа, власт*. Пътеписът има цикличната структура, започва с предчувствие и завършва с реализация на предчувствието. Но Каплан има сложна задача. През 1993 г. бившата социалистическа България не може да остане в света на сенките от своето минало. Тя трябва да бъде приобщена в семейството на демократичните общества. Каплан намира начин да извади на светло призраците на миналото и едновременно с това да ги омаловажи. Това се постига, като на българското минало се приписва нова каузалност, обвързана със сложното преплитане на съдбите на балканските народи. Докато търси обяснение за „възродителния процес“, Каплан посещава Батак и отбелязва:

„Въздъгнах като си помислих, че безброй такива аргументи се прехвърлят от десетилетия между заглавните страници на вестниците и в тях се говори за убийства и нарушаване на човешките права в Близкия изток и други страни на третия свят. Само си помислете, че в модерно време всичко е започнало оттук“ (Kaplan, 1993:187).

Ако в пътеписите от последните години на Студената война, политиката и битието на България като социалистическа страна бяха първите/готовите обяснения за състоянието на материалната и духовна култура, след края на Студената война постепенно културата и балканския характер на България започват да се привеждат като обяснение за състоянието на политиката и икономиката.

Робърт Каплан ще се върне към тези теми и през 2000 г. в пътеписа си *Eastward to Tartary*. Каплан отново преплита описание на детайли от българското ежедневие с обяснения за историческото наследство, което все още оформя поведението на българското общество. Появили са се нови действащи лица – мутрите („мускулести

мъже, придружени от по две красавици“) и криминалните групировки (“уникални за България“). Уникалността на групировките се дължи на факта, че са били организирани от държавата в края на 1980-те. Феноменът е представен чрез думите на Богомил Бонев, тогава министър на вътрешните работи:

“Най-големият проблем е, че полицаите не възприемат борците като престъпници. Ценностите ни са се променили. За младите момичета борците са секс-символи. Имаме данни, че криминалните групировки имат връзки с Русия“ (Kaplan, 1993:70).

Каплан анулира уникалността на явлението, припомняйки, че организираната престъпност е обща черта на всички пост-социалистически общества. Истинската причина за мутризацията на българското общество е в новия руски империализъм чрез пан-европейска престъпна мрежа и енергийни монополи като Газпром.

„Никъде другаде това явление не беше толкова прозрачно, колкото в България през 1998 г. – една бедна, малка страна, в която институциите се бореа храбро срещу руските подмолни опити за повторна „сателитизация“ на страната“ (Kaplan, 1993:70).

Доминира образът на България като *бойно поле*. Той е изведен в емфатично изречение с обърнат словоред: „*Nowhere, however, were such phenomena so transparent as in Bulgaria in 1998, a poor, small country in which democratic institutions have been fighting valiantly against Russian attempts at "resatellitization" by criminal stealth.*“

В подкрепа на твърденията си Каплан описва ролята на Андрей Луканов, апаратчик в близки връзки със Съветския съюз, в използването на приватизацията за прехвърляне на държавни активи на свои приближени и в основаването на Мултигруп (Kaplan, 1993:72). И в този пътепис Каплан прави спекулации, но ги излага предпазливо с „предполага се“, „според друга теория“, напр. „*Nobody was arrested, but it is assumed that Lukanov was murdered by the beast he had created*“ (Kaplan, 1993:72). Изводът е, че независимо от заявлението на президента Стоянов, че България е направила своя цивилизационен избор, „даже и при стабилна демокрация, България може и да не стане гражданско общество, ако то е подкопавано от коварен руски империализъм“ (Kaplan, 1993:74).

Едно ведро отклонение от тези размисли ни представя примери за американско влияние в България – приют за бездомни деца на фондацията за свободна и демократична България и среща със студенти от Американския университет в Благоевград. Финалният

коментар на Каплан отново връща към образа на България като бойно поле: „Американските и руските ценности в Източна Европа все още бяха във война ... България беше болезнена, макар и малка точка на това бойно поле“ (Kaplan, 1993:76).

Не всички пътеписи, описващи България, са провокирани от желанието на автора да предаде преки впечатления от мястото на събитието. Има текстове, провокирани от желанието на автора да види *себе си* по нов начин. Такъв е пътеписът *On Foot to the Golden Horn: A Walk to Istanbul* (1993) от Jason Goodwin, автор на исторически романи и пътеписи. За Джейсън Гудуин пешеходният тур в Източна Европа е поклонническо преживяване, скиталчество, което той избира след проумяване на хаотичността и мимолетността на собствения си живот. Посоката е Истанбул, защото това е велик град, а маршрутът е през Източна Европа, защото очакването е пътуването да бъде мъченическо. Описанието на България е пречупено през постмодерната чувствителност на субекта, който се дисоциира от българското пространство и се фокусира върху физическия си и душевен дискомфорт. България присъства в текста сякаш против волята на пътеписеца:

“Като че ли усещайки моето безразличие, България правеше крещящи усилия да бъде забелязана. Прекарала векове в старание да се прикрие, страната сега беше пощуряла да не би да я подминат. Говореше със семафорен език за своята история, която всъщност започваше преди стотина години, в период, известен като национално възраждане. Преди възраждането България е била европейска Турция. Тогава българите усъвършенствали уменията да живеят в невзрачност, като вкопавали църквите си в земята и трупали боклуци пред праговете си. Тогава били тихи, а сега крещат с пълно гърло, сякаш са ученици в междучасие“ (Goodwin, 1993: 268).

Основният акцент в образа на България е *натрапчивост*: „Статуите на мъченици или герои изникват на всеки ъгъл и те докосват по ръкава“ ; „Проходът Шипка е върхът на българската себегероизация“; хотелът е нападнат от българчета, слушащи шумна музика (Goodwin, 1993: 270) и др. Авторът търси образ за собственото си присъствие тук и го намира в сравнението „Бях се изтърсил като пух от торба в най-долния ъгъл на Европа“ . („I felt that I had fallen like fluff in a bag into the bottom corner of Europe”) (Goodwin, 1993: 274). Това ни подсеща за метафоричността на „горе“ и „долу“, („горе“ означава превъзходство, „долу“ означава непълноценност“). България наистина е в междучасие, вече не е част от предишния геополитически блок, и още не се очертава да влезе в друг.

Въпреки превеса на личните възприятия в текста, е възможен прочит и през призмата на авторовата социо-културна принадлежност.

В първите две десетилетия на новото хилядолетие пътеписната литература открива нови теми, свързани с България. Пътеписът *New Europe* (2007) от Майкъл Пейлин описва България малко преди присъединяването ѝ към Европейския съюз. Текстът е изложен като дневник на автора, воден по време на заснемането на телевизионното предаване *Around the World in Eighty Days*. Авторът последователно се придържа към ролята си на външен наблюдател, няма предварителни познания за обекта на наблюденията и го подчертава в хода на разказа. Това реализира стратегия за изграждане на близост с читателската аудитория, но го дистанцира от наблюдаваното. Така например докато наблюдава танца паневритмия на Рилските езера в пълно невежество за неговия смисъл, попада на любопитни сравнения: оприличава сцената на колония от пингвини, а малко след това му напомня за статуите на Великденските острови – сериозни, безизразни лица, обърнати към хоризонта. Авторът предпочита да остане от страната на нищо незнаещите за дъновизма, с други думи от страната на собствената си аудитория. Ритуалът има смисъл само за вече посветените и не може да бъде споделян с външни хора.

Авторът с удоволствие остава от външната страна на наблюдаваното. Този подход се запазва и при следващите сцени – почерпка в селска къща, разходка из софийските улици. Изразителните прилагателни „incomparable“, „dazzling“, „exuberant“ се отнасят за историческите паметници. Хората не се отличават с изключителност. Срещата с феномена на транс-джендър културата Азис трябва да внесе повече цвят в репрезентирането на България. Екзотизирането на българската културна сцена обаче не е напълно успешно. Даже различното се слива с българската неотличителност: Азис е определен като искрен и достъпен човек с желание да емигрира в Англия, но също и като голяма звезда, човек с бизнес, чието време е ценно. Усилието да се открие нещо запомнящо се и напълно чуждо е по-успешно в друга сцена с разказа на пловдивчанка за ученическите ѝ години, членуването в пионерската организация, разглобяване на автомат Калашников в часовете по военно обучение и т.н.

Най-яркият епизод на екзотизация е описанието на надбягване с цигански каруци в Пловдив. Участниците и публиката изглеждат като оцелели от апокалиптично бедствие („*survivors of some apocalyptic disaster*“) (Palin, 2007:61). Следва гротескно описание на циганска веселба, която напомня посланията на Найджъл Фараж. Прякото съответствие

между начина, по който Пейлин описва ромите в пловдивската махала, и видеата на Найджъл Фараж от България през 2013 г. не оставя място за съмнение, че Фараж е бил вдъхновен от пътеписа на Майкъл Пейлин. Финалната среща изоставя екзотизирането и връща читателя към прагматичното в българската култура: професор Николай Овчаров е доказателство, че археологията е голям бизнес, а археологът е знаменитост:

„Убеждавайки правителството, че е намерил епохална находка, той е преобразил *безжизнената* местна икономика, дал е на туристите важна причина да посетят красивите Родопи и е спечелил световна известност. Мисля, че Наполеон по би му прилягало от Индиана Джоунс“ (Palin, 2007: 63).

Ключовата референция в това закачливо хиперболизирано изображение е „*безжизнена местна икономика*“. Интересът към историческото наследство от древността по българските земи е изместен в плоскостта на временното, на сегашното, на политически изгодното. Древната култура като устойчив референт за България е субверсирана и подменена с тривиализиран образ на култура, бореца се за оцеляване. Майкъл Пейлин добре знае, че пише в преломен за България момент. В рамките на седмици се очаква решение за нейната кандидатура за членство в Европейския съюз. Неговият текст за България не само информира за видяното в България, не само търси цвят и забавление, но и дава оценка с предпочитанието да остане външен наблюдател, да открие мишена за иронична или гротескна репрезентация. Новата Европа в лицето на България е далече зад старата.

В периода между 2010 и 2017 г. излизат пътеписи, чието основно внушение е *носталгия* по отминали времена.

The Broken Road: from the Iron Gates to Constantinople от Патрик Лий Фърмор е публикуван през 2013 г. и представлява последната, трета, част от разказа на Фърмор за негово пътуване през Европа, осъществено през 1933-34 г. Издателството Джон Мъри публикува този разказ за отдавна случило се пътешествие, за да припомни на британската аудитория това, което тя винаги е знаела – че България е балканска страна. Но в условностите на пътешественическата литература България първо трябва да бъде дефинирана по отношение на познати пространствено-времеви ориентири. За западния читател такъв ориентир е Свещената Римска империя на Карл Велики. Тя е разпознаваемо, „свое“ време за западния читател, но България е извън тази времева и

пространствена рамка. Преди всичко България е представена със своята *неопределеност* – територия, периферна за съсредоточията на властта, както на запад, така и на изток, лиминално място, ничия територия, където се сблъскват и отблъскват Западът и Изтокът. Пътеписът предлага *обобщен, множествен* образ на българите:

„Самите българи, набити, с грубовати черти, загатваха за едно още по-далечно минало – за дивите места отвъд Волга, от които бяха мигрирали в кръвожадна азиатска орда, за да се заселят тук преди векове. Грубо одялани и яки, обути в цървули като румънците, те стъпваха тежко по калдъръма като мечки“ (Fermor, 2014: 3).

Образът на българина е видян в неговата делничност, но е изваден от градската среда, където е наблюдаван, и е изместен и укрепен в едно далечно пространство – дивите места отвъд Волга – откъдето произхожда. Обобщената фигура на некултуреност, грубост, неевропеизираност е основен и удобен български идентификационен проектив, разпознаваем за западната аудитория още от викторианските и едуардианските пътеписи. Обобщеният външен образ освобождава пътеписеца от конкретиката на наблюдаваното и му позволява да изложи първите си впечатления за българите, като ги разполага в културно-историческа рамка – средните векове, азиатските степи, далечни времена, далечни места – която е одобрена от западната аудитория и затвърдена в конвертируеми стереотипи. Описанието на България и българите в началото на пътеписа е есенциалистко, позоваващо се на основна национална същност като на практически установима даденост. Като репрезентативна практика, позоваването на национална или етническа същност не е опит да се покаже действителността вярно, а правдоподобно с оглед на очакванията, породени от предварителните знания на тези, сред които образът се разпространява. За хоризонта на очакване на своята аудитория Патрик Лий Фърмор цели и постига правдоподобен образ на българите като групова идентичност. Този образ е издържан изцяло в един въображаем модус, граничещ с преувеличение, изопачаване и карикатура, какъвто всъщност е националният стереотип, но това го легитимира като разпознаваем образ за западната аудитория.

Следва по-дълбоко вглеждане в социалния свят на българите с натрупване на запомнящи се детайли. Българското пространство започва да изглежда проблематично: от една страна стремящо се към наивно показна еманципация, от друга – потопено в ориенталска ленивост, от трета – маркирано от парадна войнственост, четвъртият загатнат описателен потенциал е неравнопоставеността на жените. Всички тези описателни потенциали,

221

заедно с образа на примитивния български бит и нрави затвърждават разпознаваемия дух на мястото - неговата *граничност* между европейското и неевропейското, между познатото и непознатото. На този етап текстът се разгръща около ключовия лийтмотив на балканисткия дискурс - *непонятност*.

Фърмор разгръща текста, залагайки на богата гама от изразни средства. Вмъкването на нереален сюжет води до идеологически ефект – фамилиаризиране на непознатото. Ето пример за този ефект в описание на църква в района на Търново:

„Странно беше, като си помислих, че тази стара коруба вече е стояла на това място няколко години преди битката при Кресї. Тогава е била току що изградена и вътрешността ѝ е била опасана от скеле, от което монасите, увиснали като паяци под все още празните сводове, са приготвяли цинобър, за да изрисуват огнената пещ на ада, или са приготвяли боя от яйчен белтък за прозрачните ръце на светиите, всичките вдигнати в знак на благословение“ (Fermor, 2014: 84)

Откъсът е показателен за отделянето на описанието от „тук и сега“. Текстът въображаемо пътува във времето, свързва се с факти от споделеното историческо знание на англоезичната аудитория (битката при Кресї) и укрепва образа на българската църква в споделената християнска култура. Фамилиаризиране на непознатото е една от художествените техники в пътеписа. Така описано, българското пространство се трансформира в познато, близко, смислено. С други думи, пътеписът на Фърмор постига многопланово изграждане на образа на България, движейки се от одругостяване чрез натурализация и стереотипизация, към фамилиаризиране на непознатото, към което с разгръщане на повествованието се добавя персонализация на българското.

Пътеписът *Walking the Woods and the Water* с автор Ник Хънт е написан през 2012 г., когато България вече е член на ЕС, но нейната видимост все още е проблематична: „Пристигането ми под прикритието на нощта засилваше усещането ми, че влизам в *некартографирана територия*. От всички земи на този дълъг преход България беше най-непознатата“ (Hunt, 2012:205). Пресичането на границата поражда страх от непознатото. Отново се налага мотивът за *граничността* на българското: България е локализирана на границата между познатото и непознатото, между европейското и неевропейското. И в пътеписа на Хънт стабилните исторически и географски ориентири за британския читател са Хабсбургската империя и турските владения в продължение на петстотин години. В текста на Ник Хънт българският пейзаж е белязан от *разрушението*, в него

съжителстват *непредвидими съчетания*, съседства, контрасти и конфликти между образите:

„ Въпреки изобилието на земя, полето беше безплодно и покрито с тръни.... Само веднъж попаднах на знак за нови инвестиции – видях обор, осветен с флуоресцентни лампи, в който стояха стотици крави, а на тавана се въртяха вентилатори. Пред сградата се вееше знамето на Европейския съюз и си представих как бъдещите историци ще го показват наред със съветските жилищни блокове, турските джамии и останките от римско време като следа на отминала административна сфера на влияние“(Hunt, 2013:208).

Забележително е авторовото очакване, че България ще остане завинаги фиксирана в нечия административна сфера на влияние. В описанието на градската среда изпъкват шумни улици, луксозни фасади, витрини, кристални хотели, молове в които се инсценира световно потребление, метро с градски облечени хора, консуматорска култура, която крещи сред реликвите на социализма. Едновременното съжителство на различните наследства поражда напрежение. Едновременно съжителстващите градска и селска България също са в конфликт. Пътеписецът бяга от арт-кафенетата, където свирят на гайда. Когнитивният дисонанс, породен от сблъсъка на градска и селска България, го тласка отново към природата, по пътищата в Рила. Появява се мотивът за *изгубената невинност* на един отминал свят, старата България, която Патрик Лий Фермор е имал щастието да види.

Смислово и оценъчно пътеписът на Ник Хънт е по-близък до пътеписите за България от началото на ХХ в. отколкото до тези от началото на ХХІ в. Този текст конструира българското в духа на британския хегемонен дискурс на балканизма, но добавя нови мотиви: България е пространство, което трябва да бъде не изучавано в дълбочина, а *дисциплинирано или преодолявано*. Балканистският дискурс с неговите утвърдени мотиви се възражда в пътеписа на Ник Хънт, парадоксално, за да опише България, като част от Европа.

В пътеписа *The cyclist who went out in the cold: Adventures along the Iron curtain trail* (2017) авторът Тим Мур прави велосипеден тур в бившите социалистически страни. Описанията на пейзажа около Драгоман и Трън и по-късно на родопския пейзаж се преплитат с описание на нечовешки усилия при преодоляването на трудностите на терена. Теренът „лъкатуши жестоко“, първото изкачване в Родопите „ти взима душата“, то е „финален тест за издръжливост“. Преминаването на отсечката през Родопите е

„брутално блъскане през древни села“, селищата са „посърнали“, „селска България се губи в своя малък, суров свят“. Хиперболите и метафорите не позволяват тълкуването на пейзажа само на нивото на денотацията като обикновена природна картина. Природата е изведена като някаква изключителна, зла стихия, която бездушно смазва велосипедиста: „никога не съм попадал на такъв силен и безмилостен порой“. Пейзажът е уникално пуст. Описано е пространство, в което основната динамика и хуманно присъствие се носи от фигурата на пътешественика, безстрашно преодоляващ препятствията: „Някъде дълбоко в себе си, под пластове умора, изпитвах вълнение, че съм във вихъра на такава стихийна ярост. После под самия свод на божие то мироздание, в най-високата точка на маршрута, отворих кенче Strong Hell и настъпи тишина. Бурята секна така неочаквано, както беше започнала.“ Трудно ми е да си представя, че предпочитаният прочит на този епизод е: енергийната напитка има магически ефект като укротител на всички природни бесове. Отново трябва да търсим смисъла не на нивото на денотацията, а на нивото на конотацията: всичко, което пътешественикът носи със себе си, цялата му култура му помага да преодолее изключително тежки препятствия.

Пейзажът натурализира пространство, белязано от нехуманност. Малкото българци, с които пътешественикът има контакт, са отчуждени или безразлични към него: сервитьорката „говори като робот“, домакинът му го посреща „с каменно мълчание“, рецепционистката отговаря с неохота. В българското пространство има твърде много за преодоляване и това е естествено: текстът се пренася от настоящето към миналото, когато по тези места мнозина граждани на социалистически държави са изгубили живота си в опит да пресекат границата към свободния свят. Пейзажът като репрезентативен знак се свързва с концептуализацията на това пространство като поле на действие на репресивен политически режим и смърт. Тим Мур говори осведомено за социалистическото минало, за силовите методи за ограничаване на политическата емиграция към Запада, за споразумението между България и ГДР за залавяне на незаконно пресичащи границата, за случаите на стрелба по нарушителите на границата и тяхната гибел. Става ясно, че досегашният текст не е просто пътеописание и поредица от природни картини. Пътешественикът говори за неотдавнашната история на българското пространство и осъжда неговите доскорошни социални практики от гледна точка на погазването на общочовешки ценности. Пренасянето на осъдителното тълкуване и върху настоящето в това пространство чрез натурализация и идентификация

с пейзажа, обаче, е необосновано и издава желание да се пренебрегне историческия и културен контекст на социалните практики и да се интерпретира променящата се социална реалност (новото място на България в Европа) със стереотипни образи. Разглежданият текст извежда на преден план образи от миналото и събужда дискурса на междублоковото противопоставяне от времето на Студената война. Залагайки на *натурализация* и *драматизация*, текстът цели да произведе изначална „истина“ за това пространство – трудно за преодоляване, носещо стигмата на близкото минало, проблематично даже и в новата европейска реалност. В идеологически план зад утвърждаването на общочовешки ценности, чийто носител тук е авторът-пътеписец, текстът легитимира наложилото се подозрение към културата и практиките на българското пространство.

Изводи

Повечето от пътеписите, публикувани между 1990 и 2017 г., обхващат широки турове из бившите социалистически страни. С нововъзвърнатата си политическа автономност България печели видимост като туристическа и пътешественическа дестинация. Западният свят е заинтригуван, промяната от социализъм към демокрация е безпрецедентна в историята.

Мотивите за написването и публикуването на пътеписите са различни:

- да се съживят спомени за някогашни културни връзки с тази част от света
- да се удостовери същността и мащаба на събитията,
- да се прогнозират бъдещи развития в региона
- да бъдат описани главните действащи лица
- да се предложи тълкуване на събитията
- да се разгърне описание на авторовата чувствителност

В съдържателен план пътеписите се обединяват около няколко водещи линии: *памет за миналото, реформа и криза*.

Паметта за миналото извежда на преден план :

- Припомняне на вината на старата власт (в пътеписите на Басет, Селбърн, Каплан, Мур).
- Подозрителност към настоящата власт, обвинения в двойственост (Селбърн)
- Тревожност за бъдещето на България (Басет, Каплан, Джойя, Търлоу)
- Носталгия по миналото (Фърмор)

Концептуализацията на България като *реформиращо се място* дава начало на:

- Изтъкване на личностите на прехода - реформатори, апаратчици, обикновени хора (Селбърн, Хофман, Джойя, Каплан, Уитъл).
- Персонализация на движещите сили в българското общество в миналото и настоящето (Селбърн, Хофман, Уитъл, Каплан, Фърмор).
- Акцентиране динамиката на българския преход чрез фокус върху неговата нееднозначност (Селбърн), енергия (Хофман), стихийност (Брайсън), неуправляемост (Уитъл, Каплан).

Доминиращата тема за *кризата* в българското пространство е изведена в няколко нишки:

- Като недостиг, липса на потребителски стоки и култура (Брайсън);
- Като криза на доверие към структурите на властта (Селбърн);
- Като социална катастрофа (Брайсън, Пейлин, Джойя);
- Като екологична катастрофа (Уитъл, Хънт);
- Като криза на ценностите (Каплан, Гудуин, Хънт);
- Като терен за преодоляване и изпитание на силите (Гудуин, Хънт);
- Като бойно поле, на което се сблъскват властта и престъпният свят (Каплан);
- Като бойно поле, на което се сблъскват геополитически гиганти (Каплан).

Някои от пътеписите за България са приобщаващи. Текстовете на Хофман, Уитъл и Брайсън насърчават читателя към повече любопитство към България.

Друга част експлоатират репертоара на балканисткия и източноевропейския дискурс. Те оспорват наратива на историческото наследство, както и досегашния социалистически наратив и формират нов. Това се забелязва в пътеписите на Селбърн, Каплан, Джойя и Търлоу.

Трета част заема междинно място между приобщаващия и балканисткия или източноевропейски дискурс, като придават стойност на миналото, но стигматизират настоящето. Тази тенденция се наблюдава при Хънт и Гудуин. Пътеписите от последните две групи дават идеологическо основание за повече контрол на евроатлантическите партньори в България.

Изводи по трета глава

Съотнасянето на пътеписите, обрисувачи България, с историческия контекст на тяхното създаване и рецепция очертава дискурсивни трансформации в образа на България, съвпадащи с динамиката на историческите процеси.

През периода 1900-1919 г. България е тема, която вълнува британското и американско общество, както можем да съдим от публичните изказвания на държавни лидери и публични интелектуалци, насочващи общественото мнение. Британските печатни медии, действащи като рупор на общественото мнение, тиражират референции към България, обвързани предимно със семантиката на „безчинства“ и „размирици“. Американските печатни медии от своя страна дават превес на референциите към България в контекста на „доблест, героизъм“ и „модерен напредък“. Тематизирането на България и обвързването ѝ с оценъчно говорене прелива от публичния дискурс в англоезичната пътеписна продукция от началото на XX в. Пътеписите приписват на България различни, взаимно отричащи се идентичности. От една страна тя е маргинален, а от друга страна – централен социален актьор. България, представена като родина на поборници за свобода, аргументира проявите на филантропия, благотворителност, застъпничество от страна на британската и американска либерална мисъл. България, представена като отсъствие (на памет, на личности), аргументира със задна дата консервативни политики в неин ущърб. България, представена като пространство на политически, идеен и трудов кипнеж, аргументира търсене на сътрудничество или разгръщане на външно влияние на нейната територия.

В периода между двете световни войни големите теми, вълнуващи западното общество, са тревогата от развитието на глобалната модерност и споменът за войната. България присъства в американското медийно пространство предимно с концептуализации около „бедност“ и „война“, а в британското медийно пространство – с концептуализации около

„война“, „бедност“, но и „култура“. При пренасянето на тази интерпретативна рамка на българското в британския пътепис за България от този период се проявяват текстоизграждащи стратегии, които пренареждат йерархията в културната карта на Европа, маркирайки с положителен знак европейската периферия, изостаналостта, а с отрицателен знак – модерното западно общество. Това не се потвърждава в пътеписи от американски автори, където фокусът върху бедността и слабата власт в България алармира за опасност от нова война, чийто източник ще бъдат отново Балканите.

В периода 1945-1989 г. България трайно се концептуализира като елемент от Източния блок, плод на експанзионистичната политика на Съветския съюз, заплашващ западния начин на живот. България е важен елемент от културния конструкт на Студената война, създаден от основополагащи документи на американската външна политика, целящ създаването на консенсус в западните общества, отклоняващ вниманието от външнополитическата слабост на Великобритания и обосноваващ нуждата от англо-американско сътрудничество и трайно присъствие на САЩ в Европа. България е рамкирана в английски и американски публикации или като коварен съглашател и последовател или като безпомощна пионка-жертва на международния враг. Тази рамка е пренесена и в пътеписната продукция от този период, но с редица вариации, като отслабването и засилването на обозначителния потенциал на атрибутите „communist“ и „satellite“ е в зависимост от периодите на обостряне на взаимоотношенията между Изтока и Запада (1945-1965 и 1979-1989) и разведряването от края на 1960-те до края на 1970-те.

Пътеписите от последния разглеждан период (1990-2017) също заимстват от концептуализациите на българското в англо-американския публичен дискурс, в който бинарната опозиция Изток-Запад от дискурса на Студената война сега се измества към Европа-Балкани, открояваща разликите между бившите социалистически страни и „стара Европа“. В пътеписната продукция тази опозиция се реанимира винаги, когато трябва да се изтъкне „цивилизационна другост“ и оттук – нужда от контрол, дисциплиниране, поставяне на условия за приобщаването на България към европейските структури. Източноевропейският дискурс обаче е също жив. Той се откроява в съдържателните аспекти на пътеписите, следващи водещите линии „памет за миналото“, „реформа“ и „криза“. Лайтмотивът „памет за миналото“ се реализира чрез припомняне вината на старата власт, подозрителност към настоящата власт, носталгия по миналото.

Концептуализацията на България като реформиращо се място извежда на преден план персонализация на движещите сили в българското общество в миналото и настоящето и акцентирание на динамиката на обществения живот с описание на неговата нееднозначност, неуправляемост и стихийност. Най-продуктивен е лайтмотивът „криза“, който присъства в концептуализацията на българското като пространство на сблъсък – конфликт между цивилизованост и нецивилизованост, социална катастрофа, екологична катастрофа, сблъсък на геополитически интереси, сблъсък на ценностни системи.

Можем да заключим, че в различни исторически моменти пътеписният дискурс за България акцентира определени концептуализации на българското, като същевременно потиска други. В началото на XX в. когато България е визирана като потенциален партньор на Великобритания срещу Русия на Балканите, пътеписът изгражда образ на българския офицер-джентълмен. През 1915 г. издаването на пътепис, естетизиращ образа на България, е отказано по преценка на издателя с оглед на политическите обстоятелства (отказа на България да се включи във войната на страната на Великобритания) и отчитайки пресупозицията, че издател и читател споделят интерес към явните партньори на Великобритания. Американските издателства и автори също лансират определен, контекстово-зависим образ на българското в пътеписа, нерядко напълно противоположен на образа, тиражиран от британското културно производство. Навсякъде в изследването този извод се подкрепя от прилагането на принципа на историчност при анализа на съдържанието и езиковата реализация на пътеписни текстове, публикувани през целия период 1900-2017 г., и обвързването им с темите от англо-американския публичен дискурс.

Заклучение

Проследяването на дискурското конструиране на образа на България в англоезични пътеписи, публикувани в периода 1900-2017 г., беше извършено в изследователската рамка на теорията на репрезентацията. Образът на България беше разгледан като знак с плаващо означение. Беше установено, че концептуализацията на България се мени в широки граници, като преходите от едно към друго означение съвпадат с преломни моменти от взаимоотношенията на България с англоезичния свят, при това с характерна британска или американска специфика.

Бяха изпълнени предварително поставените **задачи**, първата от които изискваше да бъде представен образът на България в англоезични пътеписи от определен исторически период. Изследването издири и проучи пътеписи, обединени от присъствието на темата „България“. На базата на контент анализ бяха изведени обобщения за концептуализацията на образа на българското. Беше установено, че в различни периоди и при различна авторова нагласа образът на България има различни означения:

1900-1919 – „земя на кипеж“, „родина на поборници за свобода“, „отсъствие на памет и личности“;

1920-1939 – „уникална бедност“, „уникална култура“, „място на духовно проглеждане“

1945-1989 – „коварен съглашател на врага“, „жертва на врага“, „място, където времето е спряло“

1990-2017 – „заплаха и природно бедствие“, „неуютен дом“, „уникална бедност“.

Втората задача изискваше поставяне на този образ в по-широк контекст – политически, геополитически, икономически, социален, културен и т.н. Това беше изпълнено чрез проследяване на присъствието на темата „България“ в англо-американското публично пространство и медийните референции към България. Очерта се синхрон и обвързаност на тематизирането в пътеписа с медийните реакции по темата.

Третата задача изискваше изследване на езиковите стратегии в жанра пътепис и конкретно на онези от тях, които намират приложение за формирането на образа на България. Тази задача беше изпълнена най-напред чрез проучване на формално-структурните особености на пътеписния жанр и след това чрез проследяване на

особеностите на текста на лингвистично ниво. Очертани бяха стратегии на стереотипизация (липса на нюанси, едностранчиво изобразяване), приписване на вина, омаловажаване, дематериализация, валоризация, тривиализация, натурализация, персонализация.

Изследването постигна **целта** си да докаже, че пътеписите са част от цикличен процес на оформяне на външно обществено мнение за България, който тръгва от дефиниторите на публичния дискурс – политически елит, публичните интелектуалци. След това този процес се подема от медиите, като тук са разгледани количественият и качествен принос на англо-американския периодичен печат по темата „България“. Накрая в този процес се присъединява пътеписната продукция чрез усилията на автор и издател, като прибавя стойност към медийната картина на света чрез личен разказ за среща с българското, който превежда на образен език за „човека от улицата“ проблемите на съвремието, обгледани в българското пространство. Включването на пътеписа в този цикличен процес валидира политиките на външния свят към България на най-близкото до ежедневно ниво.

Участието на пътеписа в потока на дискурсивното възпроизвеждане на образа на България от външни социални актьори може да бъде представено в следната графика:

Графика 9. Място на пътеписа в цикъла на оформяне на външно обществено мнение

(Източник: автора)

Изследването постигна заложената цел, като разгледа англоезичната пътеписна продукция за България от началото на XX в. до настоящето и я обвърза с няколко фактора.

На първо място беше изследвана политиката и практиката на по-значими издателства на пътеписи в Англия и Америка. Беше направена оценка на техните позиции в полето на културното производство с оглед на техния социален, икономически и символен капитал, материализиран в контакти с политическия и интелектуален елит, традиции и престиж. Направен беше опит за оценка на дела на пътеписи в издателската дейност и на мотивите, с които издателствата се насочват към пътеписи за България. Установено беше, че техните стратегии са калкулативно мотивирани. До голяма степен издателствата се ръководят от „хабитуса“ на издателската гилдия, демонстрирайки възприемчивост към широко споделяни нагласи, но успехът им в пътеписното книгоиздаване е резултат също и от реализация на личните интереси и предпочитания на издателите или от развиването на иновативна стратегия. България присъства като тема в пътеписното книгоиздаване, защото в даден исторически момент тя стои в периметъра на груповите интереси, които издателствата припознават като свои. За династичните консервативни издателства в началото на XX в. България е обвързана с разпадащата се Османска империя, от чиято съдба Великобритания и САЩ живо се интересуват. За по-новите издателства България е сцена на бойни действия, динамично развиващо се общество, уединено кътче за бягство от света, идеологически враг и др.. Изборът на трактовка зависи от очакванията за успех на една или друга издателска стратегия.

На второ място беше потърсена по-широка дефиниция на социално-политическия контекст в авторовата родна страна. Изтъкнато беше мястото на България в публичния дневен ред в Англия и Америка чрез проследяване на референции към България, обвързани с лексика от определени семантични полета.

На трето място беше проведен анализ на съдържанието на избрани пътеписи, проследяващ преливането на теми относно България от периодичния печат или публични речи към пътеписа.

Очерта се следната картина в пътеписното изграждане на образа на България:

Пътеписите в периода 1900-1919 г. чертаят културните проекции на западния интервенционизъм и либерален ангажимент към България. В началото на ХХ в. образът на България се изгражда във фрейма „изостаналост“, „размирици“ в британски пътеписи и „напредък“, „героизъм“ в текстове от американски автори. Преобладаващият фрейм в британския дискурс за България е подменен от пълната си противоположност – „напредък“, „организираност“, „държавност“ – когато България е визирана като възможен съюзник на Великобритания срещу Русия на Балканите. Пътеписите приписват на България различни, взаимно отричащи се идентичности. От една страна тя е маргинален, а от друга страна – централен социален актьор. България, представена като родина на поборници за свобода, аргументира проявите на филантропия, благотворителност, застъпничество от страна на британската и американска либерална мисъл. България, представена като отсъствие (на памет, на личности), аргументира със задна дата консервативни политики в неин ущърб. България, представена като пространство на политически, идеен и трудов кипещ, аргументира търсене на сътрудничество или разгръщане на външно влияние на нейната територия.

Между двете световни войни британските и американски пътеписи експериментират с импресионистично и аналитично изграждане на образ на България, съзвучен с големите теми, вълнуващи западното общество – тревогата от развитието на глобалната модерност и споменът за войната. България присъства в американското медийно пространство предимно с концептуализации около „бедност“ и „война“, а в британското медийно пространство – с концептуализации около „война“, „бедност“, но и „култура“. Пътеписите от британски автори изграждат образ на България като „жива стара култура“, „извънвремие“, „общочовешка ценност“. Те залагат на импресионистични текстоизграждащи стратегии, които пренареждат йерархията в културната карта на Европа, маркирайки с положителен знак европейската периферия, изостаналостта, а с отрицателен знак – модерното западно общество. Американските пътеписи остават на нивото на репортажното и аналитично изграждане на българския образ около означенията „бедност“ и „изостаналост“. Фокусът върху бедността и слабата власт в България цели да алармира за опасност от нова война, чийто източник ще бъдат отново Балканите. И двете означения са свързани с тревожност от развитието на глобалната модерност и спомена за войната. В българската действителност британският

или американски субект търси възраждане на разклатената си вяра в ценностите на цивилизацията или знаци за нов възможен катаклизъм.

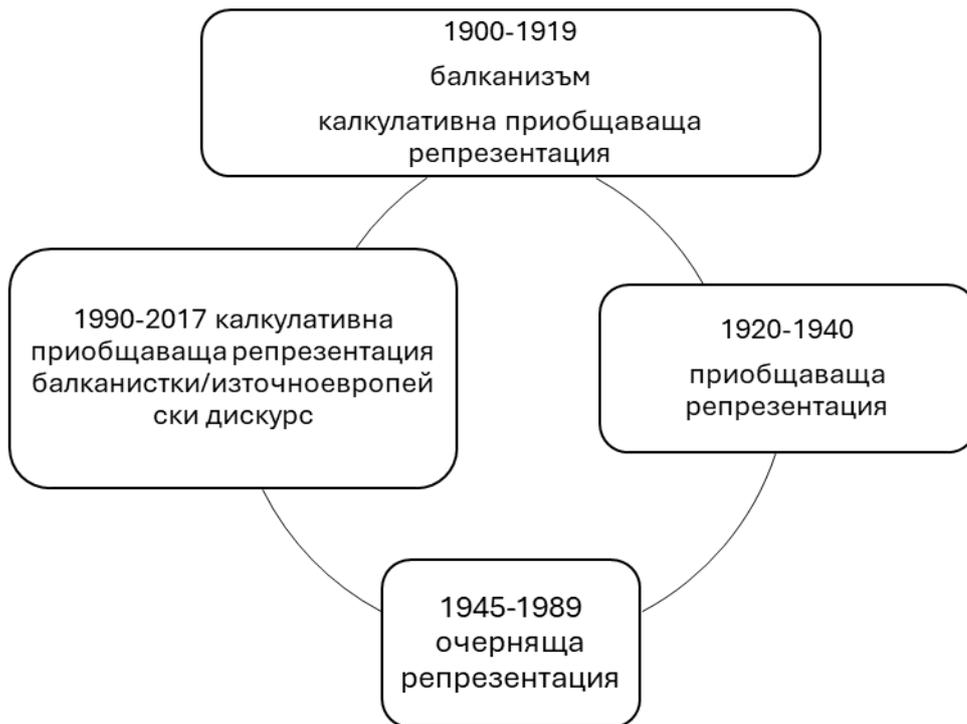
В годините на Студената война пътеписът предлага вариации в портретуването на България, с много контекстови нюанси, независимо от устойчивата концептуализация като „комунистическа страна“, „съветски сателит“, „място, където времето е спряло“. Обозначена като елемент на единния Изток, България има своя роля в изграждането на консенсус в обединения Запад. В началото на периода тя е рамкирана в английски и американски публикации или като коварен съглашател и последовател или като безпомощна пионка-жертва на международния враг. Тази рамка е пренесена и в пътеписната продукция от този период, но допуска вариации, като отслабването и засилването на обозначителния потенциал на атрибутите „communist“ и „satellite“ е в зависимост от периодите на обостряне на взаимоотношенията между Изтока и Запада (1945-1965 и 1979-1989) и разведряването от края на 1960-те до края на 1970-те. Периодът на разведряване съвпада с навлизането на контрадискурс, който въвежда нови теми като модернизацията на българския начин на живот, изместването на конвойния манталитет и появата на впечатляващи качества у социалистическия човек – черти на образа, които валоризират България и я приобщават към авторовото родно общество.

Пътеписите за България след прехода (1990-2017) са белязани от борба за завръщане на балканисткия и източноевропейския дискурс. След падането на Желязната завеса пътеписът бележи апогей заради капацитета си да предложи интерпретативна рамка на случващото се в доскоро недостъпния Източен блок. В западния публичен дискурс бившите съветски сателити са преформулирани в „нации-затворници на Изтока“, които трябва да бъдат приобщени към демократичния свят, а след задълбочаването на кризата на прехода следва ново преформулиране като район на политическа нестабилност, което изважда на преден план опозицията Европа-Балкани, утвърдена в балканисткия дискурс от началото на ХХ в. Съвместното функциониране на балканисткия и източноевропейския дискурс в пътеписа изгражда образ на България, белязан от „цивилизационна другост“, и подсказва нужда от контрол, дисциплиниране, поставяне на условия за приобщаването на България към европейските структури. В евроатлантическата ера пътеписът изгражда образ на България, заимствайки означителни рамки от публичния дискурс, например „природна енергия“, „апокалипсис“, „памет за вина“, „неуютен дом“, „гранично място“, „тест за

издръжливост“ и др. Тези концептуални рамки връщат символното репрезентиране на България към началото на XX в. за целите на западното интервенционистко влияние в България.

Можем да заключим, че в пътеписите за България репрезентацията на обекта не е постъпателно прогресивна във времето, а циклична.

Графика 10. Цикъл на трансформация на пътеписния дискурс за България

(Източник: автора)

През последния разглеждан период ласкателните и приобщаващи репрезентации на България вървят ръка за ръка с изтъкване на дефицитите в българското пространство (липса на посока за гражданската енергия, на управленска мощ, на почтеност, на култура, на личности и др.) Обяснение за тази цикличност може да се търси в извеждане на аналогия между разпадането на Съветския блок в края на XX в. и разпадането на Османската империя един век по-рано. В началото на XX в. никой не поставя под съмнение нуждата от охрана и укрепване на югоизточната граница на Европа. Балканистките репрезентации на българска „изостаналост“ и „бруталност“ легитимират нужда от пряка цивилизационна британска намеса. Обратно, репрезентациите на българска прогресивност легитимират разпознаването на съюзник на Британската

империя в лицето на България на Балканите. Аналогично, след разпадането на Съветския блок никой не поставя под съмнение нуждата от стабилизиране и охрана на източната граница на Европа. Сега вече приобщаващата и съхраняваща структура е Европейският съюз, но интегрирането в него е дълъг процес на доказване на годност за членство. Отново на ход са отхвърлящите балканистки репрезентации, акцентиращи българската „граничност“, „чуждост“, „непознатост“. Те легитимират първоначалните ограничения за движение на работна ръка от България към Западна Европа, нещо което е основно право на работещите в старите страни-членки; легитимират практиките на външен контрол на охраната на българските граници, превръщайки България в буферна зона на „Крепост Европа“; легитимират протекционистки политики срещу допускането на конкурентни селскостопански продукти от България на европейския пазар, с което убиват българското земеделие; легитимират визовия режим за пътувания на българи към САЩ, легитимират въобще западния патронаж на българския стопански живот, налагайки субординиран статус и изземвайки българската агентивност.

Изводите от анализа на езиковите и текстовите механизми за конструиране на образ на България във всеки отделен исторически контекст и в тяхната съвкупност доказват хипотезите, заложи в увода, и позволяват формулирането на следните тези:

Първо, в англоезичния пътепис се изгражда образ на България посредством проследими и определени езикови и текстови механизми на посочване на различие и подобие в редуващи се репрезентативни стратегии на стереотипизация, очерняне, есенциализация, дематериализация, натурализация, романтизиране, екзотизация, политизация, постигащи ефект на одругостяване или приобщаване на България и българското в културата на англоезичния свят. Продуктът от тези езикови и текстоизграждащи стратегии е флуиден образ на България с плаващи означения. Неговата концептуализация се закрепва към определен исторически контекст и се оспорва или отхвърля от друг. Константите в конструирането на образа на България са проследими в краткосрочен план, а разломите – в дългосрочен план. Както константите, така и разломите в конструирането на образа на България са проследими интертекстуално в значителен брой текстове и интердискурсивно при прокарването на паралел между образа на България в пътеписния дискурс и тематизирането на нейното присъствие в публичния дискурс в авторската родна среда.

Второ, променящата се репрезентация и идентификация на българското са зависими от два фактора:

- променящия се социално-политически контекст в авторската родна среда
- променящата се идентичност на пишещия субект.

Разминаването между благосклонни/очернящи репрезентации и актуалния социално-политически контекст в България (например между двете световни войни, в евроатлантическата ера) показва, че разломите в репрезентативната парадигма се зараждат в социално-политическия и културен контекст на авторската родна страна (например растящият скептицизъм към ценностите на западната цивилизация между двете световни войни, страхът от имиграция от Източна Европа след 1990 г. и др.). Влиянието на втория фактор се доказва от проследимостта на изграждането на образ на България в синхрон с трансформации в авторската себеидентификация от имперски субект през търсещ екзотичното модерен субект към либерален западен субект. Изграждането на образ на България в пътеписа върви ръка за ръка със самоизграждането на автора чрез неговото разграничаване от българското.

Трето, пътеписът може да бъде разглеждан като компонент на геополитическата текстуалност и да бъде включен в периметъра на репрезентативни практики, изследвани от критичната геополитика, редом с масмедийните продукти, романите и киното. Пътеписният дискурс е част от широкообхватен дискурсивен поток, в който възникват интертекстуални отношения с официалния публичен дискурс. Той „превежда“ за масовия читател глобалните обществено-политически проблеми на езика на ежедневието, персонифицира абстракциите на глобалната политика чрез изобразяване на съвремието в чужда национална среда с вглеждания в живота на чуждестранния съвременник, предлага поглед отвътре на чуждото общество. Пътеписът реализира потенциала на популярния текст да насърчава читателя към запознаване, тълкуване или идентификация със социалнополитическата проблематика. Анализът на всички разгледани тук англоезични пътеписи за България показва устойчиво присъствие на геополитически теми, от взаимоотношенията между Британската империя и България, налагането на американско влияние в Европа, междублоковото противопоставяне, разпадането на Източния блок до разширяването на Европейския съюз. В типологията на геополитическото мислене теорията на критичната (постмодерна) геополитика

разграничава *практическата геополитика* на държавните лидери и държавния апарат от *формалната геополитика* на академичната общност и стратегическите елити на държавно и наддържавно ниво и *популярната геополитика*, чийто проводник са артефактите на транснационалната популярна култура, включваща масмедийните продукти, романите и киното. Изследването показва как пътеписният дискурс тиражира образи на пространството (в частност на българското пространство), утвърдени в глобалната социалнополитическа практика, като с това реконституира на най-близко до гражданите ниво концепциите на традиционната геополитика и има принос към задаването на рамка за спазването на световен ред.

Познаването на спецификите в конструирането на образа на българското в англоезичната пътеписна литература е възможна начална стъпка в целенасочените усилия за изграждане на подобаващ имидж на България.

Научни приноси на дисертационния труд

1. Теоретични приноси

1. Публицистичният жанр пътепис е разгледан като форма за конструиране на медийна реалност основно чрез средствата на историческия дискурсивен анализ. В медийните изследвания традиционният подход към изследването на медийното съдържание е контент-анализът. Представеното изследване също анализира съдържанието на пътеписи, но в тяхната съотнесеност към мрежа от текстове, притежаващи тематични и структурни сходства, в които е проследим утвърден дискурс по дадена тема в определен момент. Изследването допринася за налагане на по-широка рамка за анализ на медийното послание в сравнение с контент-анализа.
2. Пътеписът като медиен продукт е представен в тясна връзка със социалния контекст на неговото възникване. Контекстуализацията допринася за анализ на латентните

значения на медийното послание, както и за алтернативни начини на неговото възприемане.

2. Научно-приложни приноси

1. Това е първото изследване в научната литература, в което е представен образът на България в англоезичните пътеписи в посочения период (1900-2017 г.). Изследването се основава върху корпус от неизследван досега в тези параметри материал. Бидейки непознати за българската масова и специализирана аудитория, разглежданите текстове не са получили дължимото внимание като медийни канали за конструиране на образа на България чрез изграждане на обществено мнение.
2. Като обща рамка на анализа на съдържанието и езиковата реализация на пътеписите за България изследването представя обстоен преглед на британската и американска периодика и издателска историография. Архивните материали са използвани, за да се открият пресечните точки между тематизирането на България в пътеписи и в периодични издания, както и да се обвърже публикуването на пътеписи с конкретна издателска стратегия. Изследването допринася за преодоляване на забравата на медийни продукти, съхраняващи потенциал за осмисляне на историята на медиите.
3. Изследването допринася за осветляването на популярната англоезична литература като канал за културно влияние чрез налагане на привилегирован прочит на националната и етническа идентичност и доказва, че идентичностите са социални конструктори и трябва да се отнасяме с резерви към всеки опит национални или етнически идентичности да бъдат фиксирани в доминираща или субординирана позиция на социално взаимодействие.
4. Изследването допринася за иновативна интерпретация на пътеписа като политически текст. Макар и да изглежда като единичен акт на комуникация, пътеписът се изгражда около еволюиращи нагласи и убеждения, споделяни от социални групи. Многото лица, с които България достига до англоезичната публика, са наточарени не само с авторските наблюдения, но и с издателските планове и читателските очаквания. Пътеписът е политически текст заради

огромния си капацитет да твори образи, а с това и идентичности, които се борят за своите интереси в полето на властта.

Списък с публикациите на автора по темата на дисертацията

1. Бойчева, М. (2019). България мимоходом: старата и новата България в пътеписите на Патрик Лий Фърмор и Ник Хънт. Научни трудове на УНСС, (4), 173-188. <https://unwe-research-papers.org/bg/journalissues/article/10133>
2. Бойчева, М. (2023) „Англоезичният пътепис за България в зората на ХХ в.: създател на образи и медиатор на идентичности“ в „Професионално образование“ 25/2023 №4, 327-338. Национално издателство за образование и наука „Аз-буки“.
3. Бойчева, М. (2023) „Текстуализираната българска реалност в американски пътеписи от 1980-те и 1990-те години на ХХ в. Медии и обществени комуникации, 2023, брой 54. <https://media-journal.info/?p=item&aid=459>
4. Boycheva, M. (2023). Potentialities of Using Travelogues as a Resource in the ESP Classroom. Yearbook of UNWE, (2), 145-154. <https://www.unwe.bg/doi/yearbook/2023.2/YB.2023.2.10.pdf>

Списък на таблиците и графиките

Таблица 1. Типология на жанровете	40
Таблица 2. Текстова структура	43
Таблица 3. Схема за провеждане на исторически дискурсивен анализ	58
Графика 1. Брой издадени заглавия на пътеписи, есеистика и мемоари	73
Графика 2. Съпоставка на американски издателства по брой бестселъри	114
Графика 3. Брой публикации за България в английския и американския печат (1900-1969)	124

Таблица 4. Брой публикации за България в английския печат (1900-1909)	126
Графика 4. Брой британски публикации, обвързващи България с дадени семантични полета (1900-1939)	126
Графика 5. Брой американски публикации, обвързващи България с дадени семантични полета (1900-1939)	127
Графика 6. Брой американски публикации, обвързващи България с дадени семантични полета (1920-1939)	151
Графика 7. Брой британски публикации, обвързващи България с дадени семантични полета (1920-1939)	152
Графика 8. Свързване на референции към България с „communist“ и „satellite“ в английския и американски печат (1945-1964)	174
Графика 9. Място на пътеписа в цикъла на оформяне на външно обществено мнение	231
Графика 10. Цикъл на трансформация на пътеписния дискурс за България	235

Библиография

- Бойчева, Снежана (2021) *Свое и чуждо в един многолик свят. Интеркултурност и „образование“*. (Шумен Университетско издателство „Епископ Константин Преславски”).
- Борисова, Евдокия (2007). *Жанрове в медиите*. (Шумен Университетско издателство „Епископ Константин Преславски”).
- Бурдийо, Пиер (1999/2012). *Една консервативна революция в книгоиздаването*. В „Полета на духа“. (София: Изток-Запад).
- Величков, Александър (2001) *Рубин Хенри Маркъм и България* в Исторически преглед 2001/1-2:129-162.

Димитров, Илчо (1996) *Англия и България 1938 – 1941*. 2. (София: УИ „Св. Климент Охридски“).

Димитрова, Кристина (2015) *Ефирни песни и тайни служби* (София: Колибри).

Добрева, Елка и Ивелина Савова (1994). *Проблеми на изграждането на текста* (Шумен: Издателство „Глаукс“).

Добрева, Елка (2011) *Аспекти на масмедийната реалност* (Велико Търново: Фабер).

Ефремов, Ефрем (2021). *Журналистическото редактиране*. (Велико Търново: Фабер).

Ефтимова, Андреана (2014). *Медиен език и стил* (София УИ “Св. Климент Охридски“).

Монова, Тотка (1999) *Медиатекстът* (София: Парадокс).

Параскевов, Васил (2011) *България и Великобритания преди и в началото на Студената война* (Унив.изд. „Епископ Константин Преславски“).

Петев, Тодор (2004) *Теории за масовата комуникация* (СУ „Климент Охридски“).

Петров, Милко (1988). *Публицистиката: история, специфика, жанрове* (София: ВМЕИ).

Петров, Милко (2010) *Америка – Социалният тропик* (София: Сиела).

Пундев, Марин (1996) *България, Америка, Русия* (Издателство Весела Люцканова, София).

Стойков, Любомир (2006) *Култура и медии* (София УИ „Св. Климент Охридски“).

Христов, Ивайло (2011) *Българинът в глобалния свят* (София Издателска къща „Зов“).

Barthes, Roland, (1972) *Mythologies*, trans. Annette Lavers (London: Jonathan Cape).

Bassett, Richard, (1990) *Balkan Hours: Travels in the Other Europe* (London: John Murray).

Bell, Bill (2020) *The Market for Travel Writing* in Handbook of British Travel Writing, eds. Barbara Schaff. (Berlin, Boston: Walter de Gruyter).

Bennett, Tony (2005) *Media, ‘reality’, signification* in Culture, Society and the Media, eds. Gurevitch, Bennett, Curran, Woollacott. (London: Routledge).

Berger, Peter L. & Thomas Luckman, (1991) *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*, new ed. (Harmondsworth: Penguin).

Blanch, Leslye (1989) *From Wilder Shores: The Tables of My Travels*. (London: John Murray).

Bloom, Clive (2002, 2008, 2021) *Bestsellers: Popular Fiction since 1900*. (Palgrave Macmillan).

Bott, Allan (1919) *Eastern Nights and Flights: A Record of Oriental adventure*. (New York: Doubleday, Page & Co).

Bourchier (1905) *The Balkan States in The Balkan Question The present condition of the Balkans and of the European responsibilities* eds. Luigi Villari (London: John Murray).

Bourdieu, Pierre (1977). *Outline of a theory of practice* (Cambridge: Cambridge University Press).

Bourdieu, Pierre (1989) *The State Nobility: Elite Schools in the Field of Power*, transl. by Lauretta Clough (1996) (Oxford: Blackwell Publishers).

Brailsford, H. Noel, (1906) *Macedonia: Its Races and Their Future*. (London: Methuen).

Bryce, James (1905) *Introduction*. in *The Balkan Question*, eds. Luigi Villari. (London: John Murray).

Bryson, Bill (1991) *Neither Here nor There, Travels in Eastern Europe* (New York: Black Swan).

Buxton, Noel (1913) *With the Bulgarian Staff* (London: Smith, Elder and Co.,New York: Macmillan).

Canfield, Cass (1971) *Up & Down & Around* p 123 (New York: Harper's Magazine Press).

Cassell (1922) *The Story of Cassell* (London: Cassell).

Caute, David (1978) *The Great Fear: The Anti-Communist Purge* (New York: Simon & Schuster).

Charteris-Black, Jonathan (2004) *Corpus Approaches to Critical Metaphor Analysis* (London: Palgrave Macmillan).

Chilton, Paul (2004) *Analysing Political Discourses: Theory and Practice*. (London: Routledge).

Chilton, Paul (2005) *Missing links in mainstream CDA*. In R. Wodak and P. Chilton (Eds.), *A New Agenda in (Critical) Discourse Analysis* (pp. 19-51). (Amsterdam and New York: John Benjamins).

Cuthbertson, Ken (1992), *Inside the Biography of John Gunther* (Bonus Books).

de Windt, Harry, (1907) *Through Savage Europe: Being the Narrative of a Journey throughout the Balkan States and European Russia* (London: T. Fisher Unwin).

Dicey, Edward (1894) *The Peasant State: an account of Bulgaria in 1894* (London: John Murray).

Dodd, Philip, ed.,(1982) *The Art of Travel: Essays on Travel Writing* (London: Frank Cass).

Dodds, Klaus, (2004) *Global Geopolitics A Critical Introduction* (New Jersey: Prentice Hall).

Duffy, Maureen (1989) *A Thousand Capricious Chances: History of the Methuen* (London: Methuen Publishing Ltd).

- Duncan, James & Derek Gregory, eds.,(1999) *Writes of Passage: Reading Travel Writing* (London and New York: Routledge).
- Ebener, Charlotte (1956) *No Facilities for Women* (London: Secker & Warburg).
- Edwards, Lovett Fielding (1941) *Danube Stream* (London: Travel Book Club).
- Entman, R. M. (1993). *Toward Clarification of a Fractured Paradigm*. in: *Journal of Communication* 1993 (43/4)p 52(51-58)
- Entman, Robert M. (2007) *Framing Bias*. In:164 *Journal of communication* 57)(163-173).
- Etherton, P. T. & A. Dunscombe Allen (1928) *Through Europe and the Balkans: The Record of a Motor Tour* (London: Cassell).
- Fabian, Johannes (1983) *Time and the Other: How Anthropology Makes Its Object* (New York: Columbia University Press).
- Fairclough, Norman (1995) *Critical Discourse Analysis* (London: Longman).
- Fairclough, Norman and Ruth Wodak (1997) *Critical discourse analysis*. In T. van Dijk (Ed.), *Discourse as Social Interaction* (Vol. 2, pp. 258-284).(London and Thousand Oaks: Sage).
- Fairclough, Norman (2003) *Analysing Discourse: Textual Analysis for Social Research* (London and New York: Routledge).
- Farley, D. G. (2010). *Modernist Travel Writing: Intellectuals Abroad*. (Columbia and London: University of Missouri Press).
- Feather, John (2005) *A History of British Publishing*. (London: Routledge).
- Fermor, Patrick Leigh, (2013) *The Broken Road: From the Iron Gates to Mount Athos* (London:John Murray)
- Fiske, John (1990) *Introduction to communication studies*. (London: Routledge).
- Flavin, Martin (1943) *Journey in the Dark* (NewYork: Harper Bros).
- Forchtner, Bernhard, (2017) *Historia Magistra Vitae: The Topos of History as a Teacher in Public Struggles over Self and Other Representation*. In *Routledge Handbook of Language and Politics* (London&New York: Routledge).
- Foster, Alan (1990) *The British Press and the coming of the cold war* in Britain and the first cold war, eds. Ann Deighton (Palgrave Macmillan).
- Foucault, Michel, (1970) *The Order of Things: An Archaeology of the Human Sciences*, World of Man, trans. Alan Sheridan (London: Tavistock Publications)
- Foucault, Michel, (1971) *Madness and Civilisation: A History of Insanity in the Age of Reason*, new ed., trans. Richard Howard (London: Tavistock Publications).

- Foucault, Michel, (1975) *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*, new ed., trans. Alan Sheridan (London: Penguin, 1991).
- Foucault, Michel, (1980) *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972-1977*, new ed., ed. Colin Gordon, trans. Colin Gordon, et al (Harlow: Pearson Education).
- Foucault, Michel, (1989) *The Archaeology of Knowledge*, new ed., trans. A. M. Sheridan Smith (London: Routledge).
- Fox, Frank (1915) *Bulgaria*, London: A. and C. Black Ltd.
- Fraser, John Foster (1906) *Pictures from the Balkans*, London: Cassell & Co.
- Fussell, Paul, (1980) *Abroad, British Literary Traveling Between the Wars* (New York and Oxford: Oxford University Press).
- Gardiner, Leslie, (1976) *Curtain Calls: Travels in Albania Romania and Bulgaria* (London: Duckworth).
- Gibbs, Philip (1913) *The Balkan War: adventures of War with Cross and Crescent*, (Boston: Small, Maynard & Co.)
- Gioia, Iris & Clifford Thurlow, (1992) *Brief Spring: A Journey through Eastern Europe* (Stroud: Alan Sutton).
- Glavanakova, Alexandra. (2023) „*Migrating Literatures: Bulgaria in the American Imaginary*”, *European journal of American studies* [Online], 18-4 | 2023.
- Goldsworthy, Vesna, (1998) *Inventing Ruritania: The Imperialism of the Imagination* (New Haven and London: Yale University Press).
- Goodwin, Jason. (1993) *On Foot to the Golden Horn: A Walk to Istanbul*. (London: Vintage).
- Grantham, David (2013) *The American Missionary Network and Theodore Roosevelt's Middle East Policy in American Diplomacy* October 2013.
- Gunther, John (1936) *Inside Europe* (New York: Harper Bros).
- Gunther, John, (1949) *Behind Europe's Curtain* (London: Hamish Hamilton).
- Hall, Brian, (1988) *Stealing from a Deep Place: Travels in South-Eastern Europe* (London: Heinemann).
- Hall, Stuart (1991) *Introduction to media studies at the Centre in Culture, media, language*. eds. Hall, Hobson, Lowe, Willis. (London: Routledge).
- Hall, Stuart (1992). *The West and the Rest* in *Formations of Modernity* eds. Hall and Gieben, (Oxford: Blackwell Publishers).
- Hall, Stuart & Paul du Gay, eds., (1996) *Questions of Cultural Identity* (London, Thousand Oaks and New Delhi: Sage).

- Hall, Stuart (1997) *The work of representation*. In *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*. (London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage/The Open University).
- Hall, Stuart, (1997) ed., *The Spectacle of the Other*. In *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*. (London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage/The Open University).
- Haskell, Arnold L.,(1966) *Heroes and Roses: A View of Bulgaria* (London: Darton, Longman and Todd).
- Hawkins, Bruce (2001) *Ideology, Metaphor and Iconographic Reference*. In René Dirven, Roslyn Frank and Cornelia Ilie (eds.), *Language and Ideology. Volume II: Descriptive Cognitive Approaches* . Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins , (27–50).
- Hennessy, Peter (1992) *Never again: Britain 1945-1951* (London: Jonathan Cape).
- Hennessy, Peter (2006) *Having it so good: Britain in the Fifties* (London: Allen Lane).
- Herbert, Frederick William von, (1906) *By-paths in the Balkans* (London: Chapman and Hall).
- Herrmann, Ann (2000) *On Amelia Earhart: The Aviatrix as American Dandy*. Michigan Quarterly Review Vol XXXIX iss 1 Winter 2000.
- Higgins, John, (1972) *Travels in the Balkans* (London: Barrie and Jenkins).
- Hoffman, Eva Hoffman, Eva, (1993) *Exit into History: A Journey through the New Eastern Europe* (London: Heinemann).
- Holland, P. & Huggan, G. (1998) *Tourists with Typewriters: Critical Reflections on Contemporary Travel Writing* (Ann Arbor: University of Michigan Press).
- Hulme-Beaman, Arden G.,(1898) *Twenty Years in the Near East* (London: Methuen).
- Hunt, Nick, (2014) *Walking the Woods and the Water* (Nicholas Brealey Publishing).
- Huxley, Leonard. (1923) *The House of Smith, Elder*. (London: Printed for private circulation).
- Inman, Colin (1990) *The A & C Black colour books: a collector's guide and bibliography 1900-1930*. (Werner Shaw).
- Justice, Keith L. (1998) *Bestseller index of Publishers Weekly through 1990*. (McFarland & Co.).
- Kaplan, Robert D.,(1994) *Balkan Ghosts: A Journey through History*, new ed. (NewYork: Macmillan).
- Kaplan, Robert D.,(2001) *Eastward to Tartary: travels in the Balkans,the Middle East and the Caucasus* (Vintage Press).
- Keir, David (1952) *The House of Collins: The Story of a Scottish Family of Publishers from 1789 to the Present Day* (Glasgow: Collins).

- Kirova, Milena, (2015). *Bulgaria Imagined: English Travelnotes on Bulgaria from Mid-19th Century*, in *Colloquia Comparativa Literarum*, (Sofia University).
- Kostova, Ludmilla,(1997) *Tales of the Periphery: The Balkans in Nineteenth Century British Writing* (Veliko Turnovo: St. Cyril and St. Methodius University Press).
- Laclau, E. and Mouffe, C. (1985) *Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics* (London: Verso).p 105-114 articulation and discourse
- Laclau, E. (1993) 'Discourse', in R. Goodin and P. Pettit (eds), *The Blackwell Companion to Contemporary Political Philosophy* (Oxford: Blackwell).volume 2 p 541.
- Lehrman, Harold Arthur (1947) *Russia's Europe* (New York: Appleton-Century).
- MacKenzie, John M. (1984) *Propaganda and Empire: The Manipulation of British Public Opinion, 1880–1960* (Manchester University Press).
- Le Queux, William, (1907) *An Observer in the Near East* (London: T. Fisher Unwin).
- Leslie, Henrietta,(1933) *Where East is West: Life in Bulgaria* (London: Jarrolds).
- Lewis, P. (2007). *The Cambridge Introduction to Modernism*. New York, (Cambridge University Press).
- Lippmann, Walter (1922), *Public opinion*. new ed.1998. (Transaction Publishers).
- Lisle, Debbie (2006) *The Global Politics of Contemporary Travel Writing* (Cambridge University Press).
- Lockhart, Bruce (1938) *Guns or Butter* (London: Putnam).
- Longworth, Philip, (1997) *The Making of Eastern Europe: From Prehistory to Postcommunism*,(Basingstoke and London: Macmillan).
- Lukas, W. Scott (1991) *Divided we stand* (London: Hodder & Stoughton).
- Madison, Charles A. (1966) *Book Publishing in America* (New York: McGraw-Hill).
- Mazower, Mark,(2000) *The Balkans* (London: Weidenfeld and Nicolson).
- McQuail, Dennis (1987). *Mass communication theory: An introduction* (2nd ed.). (Sage Publications, Inc.).
- Miller, William (1896) *The Balkans: Roumania, Bulgaria, Serbia, and Montenegro* (London: T. Fisher Unwin).
- Mitchell, W.J.T. (1994) *Landscape and power*. Chicago University Press.
- Moore, Frederick (1906) *The Balkan Trail*, (London: Smith, Elder & Co.)
- Moore, Tim (2017) *The cyclist who went out in the cold*. (Yellow Jersey Press).
- Moran (Lord) (1966) *Winston Churchill: The Struggle for Survival 1945-1960* (Boston: Houghton Mifflin).

- Morgan, Charles (1943) *The House of Macmillan* (Macmillan).
- Mumby, F. Arthur & Ian Norrie (1974) *Publishing and Book Selling*. (London: Jonathan Cape).
- Nesta, Frederick. (2011) *The Series as Commodity: Marketing Fisher Unwin's Pseudonym and Autonym Library' in The Culture of the Publisher's Series: Authors, Publishers and the Shaping of Taste. Vol. 1, Palgrave Macmillan, 2011, pp. 171-187.]*.
- Neumann, Iver B. and Ole Wæver, (1997) *The Future of International relations: Masters in the Making* (London and New York: Routledge).
- Neumann, Iver B. (1999) *Uses of the Other – 'the East' in European Identity Formation* (Manchester: Manchester University Press).
- Newman, Bernard (1945) *Balkan Background* (London: Robert Hale)
- Newman, Bernard, (1961) *Bulgarian Background*, (London: Robert Hale).
- Overy, Richard (2009) *The Morbid Age* (Penguin Books).
- Palin, Michael, (2007) *New Europe*, (London: Orion House).
- Perrie, Walter (1991) *Roads That Move* (Edinburgh: Mainstream publishing).
- Phoel, Cynthia Morrison (2010) *Cold Snap: Bulgarian Stories*
- Pratt, Mary Louise, (1992) *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation* (London and New York: Routledge).
- Price, M. Philips,(1949) *Through the Iron-Laced Curtain: A Record of a Journey through the Balkans in 1946* (London: Sampson Low).
- Reese, Stephen D. (2008) *Prologue – Framing Public Life*. In *Framing Public Life: Perspectives on Media and Our Understanding of the Social World* eds. (London: Routledge)
- Reisigl, Martin and Ruth Wodak, (2001) *Discourse and Discrimination: Rhetorics of Racism and Antisemitism* (London: Routledge).
- Reisigl, Martin and Ruth Wodak, (2009). *The Discursive Construction of National Identity* (Edinburgh University Press).
- Richardson, Leeanne M. Richardson *Murray's Magazine: The Lessons of Failure* in *Victorian Periodicals Review*, Volume 46, Number 4, Winter 2013, pp. 499-525)
- Rose, Jonathan (2020) *Modernity in Print*. In: *A Companion to the History of the Book* eds. Simon Eliot (Wiley Blackwell).
- Sandbrook, Dominic (2006) *White Heat* (London: Little, Brown).
- Sava, George,(1941) *Donkey Serenade: Travels in Bulgaria*, (London: Travel Book Club).
- Selbourne, David (1990) *Death of the Dark Hero: Eastern Europe 1987-90* (London: Jonathan Cape).

- Seton-Watson, Robert W. (1919) *Europe in the Melting Pot* (Macmillan Co.)
- Sheridan, Claire (1923). *In Many Places*. (London: Jonathan Cape).
- Simmel, Georg (1908) *Sociology: Inquiries into the Construction of Social Forms* Translated by A. Blasi, new ed.(2009)(Leiden: Brill).
- Smith, Arthur D. Howden, (1908) *Fighting the Turk in the Balkans: An American's Adventures with the Macedonian Revolutionists* (New York and London: G. P. Putnam's Sons).
- Spurr, David, (1993) *The Rhetoric of Empire: Colonial Discourse in Journalism, Travel Writing, and Imperial Administration*, (Durham and London: Duke University Press).
- Stephens, George (1897) *With the Conquering Turk: Confessions of a Bashi-Bazouk* (Edinburgh: W. Blackwood and sons).
- Tebbel, John W. (1969). *The American Magazine: A Compact History*. (New York: Hawthorn Books).
- Tebbel, John W. (1972) *A History of Book Publishing in the United States: The Great Change 1940-1980*. Vol 4. (New York: R. R. Bowker Company).
- Tebbel, John W. (1987) *Between Covers: The Rise and Transformation of Book Publishing in America* (Oxford University Press).
- Thompson, C. (2011) *Travel Writing* (London & New York: Routledge).
- Thornton, Philip, (1937) *Dead Puppets Dance* (London: Collins).
- Thornton, Philip, (1939) *Ikons and Oxen* (London: Collins).
- Thorpe, Nick, (2013) *The Danube, A Journey Upriver from the Black Sea to the Black Forest* (New Haven and London: Yale University Press).
- Titscher, Meyer, Wodak, Vetter (2000). *Methods of Text and Discourse Analysis* (B. Jenner, Trans.). (London and Thousand Oaks: SAGE).
- Todorova, Maria, (1997) *Imagining the Balkans* (New York and Oxford: Oxford University Press).
- Tuchman, G. (1978) *Making News: A Study in the Construction of Reality* (Free Press).
- Upward, Allen, (1908) *The East End of Europe: The Report of an Unofficial Mission to the European Provinces of Turkey on the Eve of the Revolution* (London: John Murray).
- van Dijk, T. A. (1993). Principles of critical discourse analysis. *Discourse and Society*, 4(2), 249-283.
- van Dijk, T. (ed.) (1997) *Discourse as Social Interaction: A Multidisciplinary Introduction*. Vol. 2. (London: Sage).
- van Dijk, T. A. (2001). Critical discourse analysis. In D. Tannen, D. Schiffrin and H.

- Hamilton (Eds.), *Handbook of Discourse Analysis* (pp. 352-372). (Oxford: Blackwell).
- van Dijk, T. A. (2008). *Discourse and Context: A Socio-Cognitive Approach*. (Cambridge: Cambridge University Press).
- van Dijk, Teun A. (2005) *Contextual knowledge management in discourse production*. In: R Wodak and P. Chilton (eds.), *A new agenda in (critical) discourse analysis* (pp. 71–100). (Amsterdam: Benjamins).
- Varagur, Krithika. (2022) *The Birth of the American Foreign Correspondent* (The New Yorker, March 17, 2022).
- Wodak, Ruth and Paul Chilton ((2005) (Eds.), *A New Agenda in (Critical) Discourse Analysis* (pp. 19-51). (Amsterdam and New York: John Benjamins).
- Villari Luigi (1905) *The Balkan Question: the Present Condition of the Balkans and of the European Responsibilities* (London: John Murray).
- Waugh, Daniel C. (2007) *Etherton at Kashgar: Rhetoric and Reality in the History of the "Great Game"* (Seattle: Bactrian Press).
- Whittell, Giles, (1992) *Lambda Country: A Ride across Eastern Europe* (London: Chapmans).
- Williams, Maynard Owen. (1932) *Bulgaria – Land without a Farmhouse*. in *National Geographic* 1932/8.
- Wodak, R., de Cillia, R., Reisigl, M. and Liebhart, K. (1999/2009 new ed.) *The Discursive Construction of National Identity*. (Edinburgh: Edinburgh University Press).
- Wodak, Ruth & Michael Meyer (2001) *Methods of Critical Discourse Analysis*, eds. (London: SAGE Publications).
- Wodak, Ruth & J.R. Martin (2003). *Re-reading the Past Critical and Functional Perspectives on Time and Value*. Eds.(Amsterdam: John Benjamins Publishing)
- Wodak, Ruth, & Paul Chilton, (2005) *A New Agenda in Critical Discourse Analysis: Theory, Methodology and Interdisciplinarity* (Amsterdam: John Benjamins Publishing Company).
- Wodak, R. (2009). *The Discourse of Politics in Action: Politics as Usual* (New York: Palgrave Macmillan).
- Wolff, Larry, (1994) *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilisation on the Mind of the Enlightenment* (Stanford,California: Stanford University Press).
- Woods, H. C., (1908) *Washed by Four Seas: An English Officer's Travels in the Near East* (London: T. Fisher Unwin).
- Wyon, Reginald, (1904) *The Balkans from Within* (London: James Finch and Co.).

Интернет източници

<https://archive.org/>

<https://www.hathitrust.org/>

<https://www.britishnewspaperarchive.co.uk/>

https://chroniclingamerica.loc.gov/#tab=tab_newspapers